

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ը
ԲՈՒՇԵՒԻԿԵԱՆ ՄՈՒՐՃԻ
ԵՒ
ԹՐՔԱԿԱՆ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՒ
(Ներհորդ սպագրութիւն)

Տ Պ Ա Ր Ա Ն
«ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Պ Է Յ Ր ՈՒ Թ
1953

— Printed in Lebanon —

Համաժառհային յեղափոխութիւնը զոհեր է պահանջում: Ցաւում եմ, եթէ մեկ միլիոն հայեր էլ զոհուեն:
ԼՆՆԻՆ

Քող իմանան ամենքը՝ ովքեր պարտաւոր են գիտենալ, որ այսպէս կոչուած հայկական «խնդիրը», որի վրայ իզուր գլուխ են կոտրել իմպերիալիստական դիւանագիտութեան հին գայլերը, ի վիճակի եղաւ լուծելու միայն խորհրդային իշխանութիւնը:

ՍՏԱԼԻՆ

Մենք մեր համակրանքի, մեր սիրոյ տուրքն ենք տալիս այն հերոսական պայքարին, որ վարում է քեմալական Քուրքիան, մենք հիանում ենք նրա յաղթանակով:
ՕՐՋՈՆԻԿԻՉԷ

Խորհրդային Ռուսաստանը սաւառնում էր Լոզանի Խորհրդածոյովի կանաչ սեղանի վրայ եւ հեկնց նա էր որ խանգարում էր մեծ պետութիւններին յարձակուելու ու նզմելու փոքրիկ Քուրքիան:

ՉԻՉԵՐԻՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԻ

Այս գիրքը առաջին անգամ, յօդուածաւարի ձեւով, հրատարակուեց «Հայրենիք» ամսագրում — 1940 ղեկեմբեր, 1941 թ. յունուար-փետրուար: Ապա, 1941ին, լոյս տեսաւ առանձին տպագրութեամբ եւ շուտով սպառուեց Ամերիկայում: Պատերազմի պատճառով նախապահները կտրուած էին, եւ Ամերիկայից դուրս սակաւաթիւ օրինակներ միայն տարածուեցին, որով ընթերցողների լայն հասարակութեան համար մնաց գրեթէ անձանօք:

Մեզ բնում է, որ այս գրքի բովանդակութիւնը այժմեական է եւ այսօր, երբ, Խորհրդային իշխանութեան վարած քաղաքականութեան հետեւանում, աշխարհ բաժանուած է երկու հակամարտ բանակների, որից ծանրօրէն տուժում են Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը եւ որի պատճառով Հայկական Հարցը մասնուել է անելի:

Ներկայ՝ երկրորդ տպագրութեան մեջ կատարուած են մի քանի խմբագրական սրբագրութիւններ, աւելացուած են որոշ նոր հատուածներ, փաստեր ու վաւերագրեր: Ի նկատի առնելով, որ 1941ին աստիճանով տարածուեց ղեկագրերը:

Թուրք-բոլշեւիկեան յարաբերութիւնը անհուճօրէն ցաւոտ հարց է՝ նակատագրական եւ աղետալի մեր հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի համար: Այսօր այլեւս գաղտնիք չէ, որ բոլշեւիկեան մուրհի եւ քրեական սալի միջեւ, նզմուեց ու խորտակուեց Հայաստանը՝ անմեղ զոհը աշխարհակալ յեղափոխութեան:

Այս գրքի նպատակն է, որքան հնար է լինի եւ առարկայական կերպով ներկայացնել բոլեւիիկների եւ բուրբերի յարաբերութեանց պատմութիւնը Հայաստանին վերաբերող խնդիրներում եւ դրանից բխած հետեւանքները: Զուգընթացաբար ցայց թալ նաեւ հայ բոլեւիիկների խաղացած դերը: Թուրք-բոլեւիիկեան յարաբերութիւնը սոսկ անցեալի պատմութիւն չէ, այլեւ այսօրուայ ու վաղուայ հրատապ հարց: Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի նակասագրով հետաքրքրուող ամեն անհաս պէտք է գիտենայ այդ պատմութիւնը՝ հասկանալու համար այն ամենը, որ եկաւ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի զլխին: Պէտք է գիտենայ՝ խուսափելու համար անհիշող դատողութիւններից, անհիմն պատճառներից եւ սըլխալ քայլերից ապագայում:

Գրքի նիւրը ամբողջապէս հիմնուած է անհերքելի իրողութիւնների, պատմական փաստերի եւ վաւերագրերի վրայ: Ռեպուզի կասկածի որեւէ առիթ չմնայ, առաջ բերուած բոլոր դէպքերն ու հանգամանքները հաստատուած են առաւելապէս բոլեւիիկեան եւ քրտական վաւերագրերով ու վկայութիւններով: Ճամարտութեան նախանձախնդիր ընթերցողը հնարաւորութիւն ունի ստուգելու եւ աննախապաւար կարծիք կազմելու առաջ բերուած փաստերի եւ եզրակացութիւնների մասին:

Դիւրութեան համար դնում ենք այստեղ այդ աղբիւրներից մի քանիսը.—

- 1) Ն. Լեւին 1917 եւ 1918 թ. արտասանած նառերը եւ գրած յօդուածները «Լեւինի Նրկեր» հատորների մէջ:
- 2) Ա. Յովհաննիսեան՝ «Հայաստանի Յեղափոխութեան Յուլիսն ու Հոկտեմբերը», Նրեւան, 1925:
- 3) Շ. Արիւխանեան՝ «Մայիսեան Ապստամբութիւնը Հայաստանում», Մոսկուա, 1926:
- 4) «Առաջին Մասայական-Յեղափոխական Շարժումները Հայաստանում», Նրեւան, 1932 թ. (վաւերագրերի մեծ հատոր):

5) Բ. Բորեան՝ «Հայաստան, Միջազգային Դիւանագիտութիւն եւ Խորհրդ. Սոց. Հանր. Միութիւն». Մոսկուա, 1927: Ռուսերէն երկու ստուար հատորներ:

6) «Նոր Աւխարհ» ամսագիր. Թիֆլիս, 1922 թ., քիւ 3:

7) «Խորհրդ. Հայաստան» օրաքերք, 1925 մայիս 1, 1927 թ. մայիս 14:

8) Մուսրաֆա Քեմալի պատմական ծանօթ նառը Ազգ. Մեծ. Ժողովի մէջ:

9) Էնկիւրիի 1926 թ. դատարարութեան արձանագրութիւնները Պոլսի ժամանակակից մամուլից:

1953. մայիս
Բեյրութ.

Ս. Վ.Ր.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՒ

ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎԱԿ

1918 թ. մայիսին, քաղաքական դէպքերի բերումով և հայ ժողովրդի առնական բազուկով ստեղծուեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Երկու և կէս տարուայ ընթացքին, անձեւ քառսի և աւերածութեան միջից ծնուած մանուկ պետութիւնը, հասակ նետեց, կազմակերպուեց, ամրացաւ, քաղաքական կերպարանք ստացաւ, ճանաչուեց արտաքին ուժերի կողմից, ուրիշ մեծ ու փոքր պետութիւնների հետ միասին ստորագրելով Սեւրի դաշնագիրը՝ հասաւ Հայկական Հարցի արամաքանական լուծման և հաւասարէ հաւասար մըտաւ Երկրի միջազգային համակեցութեան մէջ:

1920 թ. դեկտեմբերին, սակայն, Հայաստանը ստիպուած եղաւ ընդունելու խորհրդային վարչաձեւը, ապա՝ հրաժարուելու անկախութիւնից: Ինչո՞ւ: Արդեօք հայ ժողովուրդը արժանի չէ՞ր անկախութեան: Արդեօք Հայաստանը անընդունա՞կ էր ինքնուրոյն պետական կեանքով ապրելու:

Առարկայական փաստերի անաչառ ուսումնասիրութիւնը իրաւունք է տալիս մեզ պնդելու, որ Հայաստանի անկախութեան անկման պատճառները ներքին չէին, այլ գերազանցապէս արտաքին: Հայաստանի Հանրապետութիւնը ընկաւ թուրքերի և բոլշեւիկների միացեալ հարուածների տակ: Եւ առաջին հերթին բոլշեւիկների, որովհետեւ եթէ խորհրդային Ռուսաստանը չքաջալերէր ու չօգնէր, քեմալական թուրքիան, ա՛յն ժամանակուայ պայմաններում, համարձակութիւն չէր ունենայ յարձակուելու Հայաստանի վրայ:

Բուլշեիկները իրենց վերաբերումի մէջ հէնց սկզբից, անկեղծ չէին դէպի Հայկական Հարցը: Այս տեսակէտից ո՛չ մի տարբերութիւն չկայ խորհրդային և դրամատի-րական պետութիւնների քաղաքականութեանց միջեւ: Երկուսն էլ Հայաստանն ու Հայկական Հարցը նկատում էին և շարունակում են նկատել ոչ թէ նպատակ, այլ միայն միջոց իրենց աշխարհակալական ծրագիրների յաջողու-թեան համար: *

Ըստ էութեան, Խորհրդ. Ռուսաստանը Թրքահայաս-տանի հետ աւելի վատ վարուեց, քան նոյնիսկ ցարական Ռուսաստանը: Սազոնովը Թրքահայերին դէթ «եկեղե-ցական ինքնավարութիւն» էր շնորհում, Լենինն ու ըմ-տալինը այդ էլ զլացան: Միլիկովը գոնէ խոստանում էր գրաւել Թրքահայ նահանգները և Ռուսաստանի հովանա-ւորութեան տակ ինքնավարութիւն տալ հայերին, Լենին-նը ո՛չ միայն ամբողջ Թրքահայաստանից ձեռք քաշեց, այլ Ռուսահայաստանի մի մասն էլ զիջեց Թուրքերին՝ այն արգարացումով, թէ մեծ նպատակները մեծ զոհեր են պահանջում:

Զ. Լենինի համար Հայկական Հարցը միայն մէկ արժէք ունէր — պայքարի գէնք՝ հակառակորդների դէմ: Եւ նա մէկից աւելի անգամներ, իր ճառերում ու յօդուածների մէջ, օգտագործեց այդ գէնքը: *

1917 և 1918 թուականներին Հայկական Հարցը Եւ-րոպայի ուշադրութիւնը գրաւող ինչորներից մէկն էր: Դիւանագիտական շրջանակները, ընկերվարական համա-գումարները, պետական մարդիկ, յաճախ, գրադում էին հայերի ճակատադրով: Մասնաւորապէս ազատամիտ և արմատական շրջանակները ջերմ համակրանք էին ար-տոյայտում դէպի հայերն ու հայկական բաղձանքները: Եւ բնական է, որ ցարական իշխանութեան տապալումից յետոյ, Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութիւնը անմիջապէս աշխատէր դարձանել հին կառավարութեան գործած անարդարութիւնները հայերի վերաբերմամբ:

Այս մտայնութեան արդիւնքն էր ժամանակաւոր կառա-վարութեան 1917 թ. ապրիլ 26-ի կարգադրութիւնը Թրքահայաստանի մասին:

Այդ կարգադրութեամբ, «մինչեւ խաղաղութեան դաշնագրով Թրքահայաստանի վիճակի վերջնական որո-շումը» Թուրքերից նուաճուած վայրերի համար սահման-ւում էր առանձին վարչութիւն, որ պիտի լինէր անկախ կովկասեան իշխանութիւնից ու ենթակայ ուղղակի Պետ-րոգրադի կենտրոնական կառավարութեան:

Այս կարգադրութիւնը, բնականաբար, ընդհանուր ուրախութիւն պիտի պատճառէր հայերին: Թրքահայկա-կան նահանգները իրապէս վերածուեցին ինքնավար շըր-ջանի՝ ժամ. կառավարութեան նշանակած կոմիսարի ղե-կավարութեան տակ: Կոմիսարի օգնականը հայ էր՝ բժ. Յ. Զաւրեան: Գաւառապետներից շատերը և տեղական պաշտօնէութեան մեծ մասը նոյնպէս հայեր էին: Շու-տով գաղթականութիւնը վերադարձու իր տեղերը, և 1917 թ. ամառը, վասպուրականից սկսած մինչեւ Երզնկա, ամբողջ տարածութիւնը բնակեցուած էր գրեթէ բացա-ռապէս հայերով: Մօտ 150,000 հայութիւն կար այդ օրե-րին ռուս բանակի գրաւած շրջաններում, որ մեծ աշխու-ժութեամբ ձեռնարկեց աւերուած բնակավայրերի վերա-շինութեան և տնտեսութեան վերականգնման:

Ժաման. կառավարութեան այս կարգադրութիւնը բուռն քննադատութեան ենթարկուեց բուլշեիկների, մասնաւորապէս Լենինի կողմից: Մեկնելով իրենց հիմնա-կան սկզբունքից՝ «հաշտութիւն առանց հողերի գրաւման և ռազմատուգանքի»՝ բուլշեիկները մեղադրում էին, թէ ժամ. կառավարութիւնը ռուս բանակը պահելով Թրքա-հայաստանում՝ նուաճողական նպատակներ է հետապըն-դում: Հեռացրէ՛ք ռուս բանակը Հայաստանից, պահան-ջում էին բուլշեիկները ժամ. կառավարութիւնից, այ-լապէս ձեր և ցարական կառավարութեան միջեւ ո՛չ մի տարբերութիւն չի լինի:

«Մենք, գրում էր Լենինը, պարտաւոր ենք անմիջապէս գոհացնել ուկրայնացիներին ու ֆիններին, ապահովել նրանց և Ռուսաստանի բոլոր օտար ցեղերին կատարեալ ազատութիւն, մինչև անջատուելու իրաւունք. նոյնը պէտք է գործադրենք ամբողջ Հայաստանի վերաբերմամբ, պարտաւոր ենք զօրքերը հեռացնել Հայաստանից եւ մեր կողմից գրաւուած քրֆակաց հողերից» (*): (Ընդգծումը մերն է. Ս. Վ.):

Քիչ վերջը՝ նա գրում էր. «Եթէ վաղը Խորհուրդները ձեռք առնեն իշխանութիւնը... մենք կ'ասենք. դո՛ւրս հանեցէք զօրքերը Հայաստանից, այլապէս կը լինի խաբէութիւն»:

Չուր էր հակաճառում կերենակին, թէ ուս բանակի հեռացումը Հայաստանից կը լինի ոչ թէ հայերի ինքնորոշում, այլ անխնայ ջարդ, թէ ուս զօրքերը չեն հեռացում ո՛չ թէ Հայաստանը գրաւելու գիտաւորութեամբ, այլ հայ խաղաղ բնակչութիւնը, մինչև հաշտութեան կնքումը, պաշտպանելու նպատակով: Լենինին՝ այդ բացատրութիւնները չէին գոհացնում: Նա ճառերով ու յօդուածներով շարունակում էր յամառ կերպով պահանջել ուս բանակը անյապաղ հեռացնել հայկական նահանգներից:

Նոյն պահանջը Լենինը դրեց և Խորհուրդների առաջին համագումարում 1917 թ. մայիսին: Յոյց տալու համար համաշխարհային բանուորութեան և ճնշուած ժողովուրդներին, որ յեղափոխական Ռուսաստանը նուաճողական նպատակներ չի սնուցանում, նա պահանջում էր, որ ուս բանակը անմիջապէս հեռացուի Հայաստանից: «Եթէ այդ բանակը, ասում էր նա, որ այժմ պահւում է Հայաստանում և բռնազրաւում է կատարում, որ դուք հանդուրժում էք, եթէ այդ բանակը Հայաստանը դարձրնէր անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւն և այն

(*) Լենինի երկերը, ռուսերէն, հասար 14րդ, մաս Բ., էջ 128:

դրամները, որ մեզանից առնում են Անգլիայի և Ֆրանսայի դրամատէրները, տրուէին նրան, աւելի լաւ կը լինէր»:

Յ. Խելաճառ ամէն մարդու համար հասկանալի էր, որ, ա՛յն ժամանակուայ պայմաններում, «անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւն» կարելի չէր ստեղծել: Պարզ էր նոյնպէս, որ ուսական բանակը Հայաստանից դուրս բերելը հաւատար կը լինէր հայերի բնաջնջման: Եթէ Լենինը իրօք յարգում էր հայերի ինքնորոշման իրաւունքը, հէնց այդ իրաւունքով հայերը խնդրում ու պահանջում էին, որ ուս զօրքը ո՛չ միայն չհեռացուի Հայաստանից, այլ աւելի եւս զօրացուի: Բայց, ինչպէս ճիշդ ասում է բոլշևեիկ պատմաբան Բ. Բորեանը, Լենինի համար կարեւորը Հայաստանն ու հայերը չէին, այլ բոլշևեիզմի յեղափոխական նպատակները: Լենինի համար «Հայկական Հարցը միջոց էր և ոչ թէ նպատակ (*): «Հայաստանը Լենինի համար զէնք էր լուծելու համար դիւանագիտական կնճիռներն ու խաղերը» (**):

Բորեանը արդարացնում է իր ուսուցչի ճիշդութեան այս քաղաքականութիւնը նրանով, որ համաշխարհային յեղափոխութեան շահերը ա՛յդ էին պահանջում և որ մեծ նպատակների համար փոքր նպատակները պէտք է զոհուին. բայց դրանից ոչ հայ ժողովրդի կրած տառապանքները կը մեղմանան, ոչ էլ Լենինի բարոյականութիւնը որեւէ արդարացում կը գտնէ:

Նոյն Լենինի պնդումով Խորհուրդների երրորդ համագումարի հրատարակած «Աշխատաւոր և շահագործուող ժողովրդի իրաւունքների յայտարարութեան» մէջ, դրուեց հետեւեալ կէտը. «Խորհուրդների երրորդ համագումարը ողջունում է ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի քա-

(*) «Հայաստան, Միջազգային Դիւանագիտութիւնը եւ Ս. Ս. Հանր. Միութիւնը». Բ. հասար, էջ 362:

(**) Նոյն տեղ, էջ 377:

դաքահանութիւնը, որ յայտարարել է Ֆինլանդայի կա-
տարեալ անկախութիւնը, սկսել է դուրս բերել զօրքերը
Պարսկաստանից, յայտարարել է Հայաստանի ինքնավա-
րութեան ազատութիւնը»:

Այս կէտը հետագային, 1918 թ. յուլիս 10 ին, Խոր-
հուրդների 5-րդ համագումարի կողմից մտցուեց Խոր-
հուրդային պետութեան հիմնական օրէնքների մէջ և կազ-
մեց Խորհրդ. Ռուսաստանի Սահմանադրութեան առաջին
մասի երրորդ գլխի 6-րդ յօդուածը:

Միեւնոյն ոգիով է կազմուած և ժողովրդ. կոմի-
սարների Խորհրդի 1917 թ. դեկտ. 31-ի ծանօթ դեկրետը
Թրքահայաստանի ինքնորոշման մասին՝ ստորագրուած
Լենինի և Ստալինի կողմից: Այդ դեկրետը բառացի կեր-
պով ասում է հետեւեալը —

«Ժողովրդական կոմիսարների Խորհուրդը յայտարա-
րում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի Գիւղացիական
և Բանուորական կառավարութիւնը կը պաշտպանէ Ռու-
սաստանի դրւած Թրքահայաստանի հայերի իրաւունքը
ազատ ինքնորոշուելու մինչեւ կատարեալ անկախութիւն:
Ժողովրդ. կոմիս. Խորհուրդը կարծում է, որ այդ իրա-
ւունքի իրագործումը հնարաւոր է միայն մի շարք նախ-
նական երաշխիքների պայմանով, որոնք բացարձակապէս
անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքուէի հա-
մար: Այդպիսի երաշխիքներ ժող. կոմ. Խորհուրդը հա-
մարում է:

1) «Զօրքերի հեռացումը Թրքահայաստանի սահման-
ներից և անմիջապէս հայկական միլիցիայի կազմակեր-
պումը Թրքահայաստանի բնակիչների անձի և գոյքի ա-
պահովութիւնը երաշխաւորելու համար:

2) «Հայ գաղթականների, այլ և զանազան երկիրնե-
րում ցրուած հայ տարագիրների անյապաղ վերադարձը
Թրքահայաստանի սահմանները:

3) «Պատերազմի ժամանակ Թրքական իշխանութիւն-
ների կողմից բռնի կերպով զէպի Թուրքիայի խորքերը

անզահանուած հայերի վերադարձը Թրքահայաստանի սահ-
մանները, որի վրայ ժող. կոմ. Խորհուրդը պիտի պնդէ
հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ թուրք իշ-
խանութիւնների հետ:

4) «Ժամանակաւոր ժողովրդական կառավարութեան
կազմակերպումը Թրքահայաստանում Պատգամաւորների
Խորհրդի և Հայկական կոմիտէի ձեւով՝ ընտրուած ռամ-
կավարական սկզբունքներով:

«Կովկասեան գործերի արտակարգ ժամանակաւոր կո-
միտար Ստեփան Շահումեանին յանձնարարում է՝ ցոյց
տալ Թրքահայաստանի բնակչութեան ամէն տեսակ աջակ-
ցութիւն երկրորդ և երրորդ կէտերի իրականացման
գործում, այլ և ձեռնարկել տեղական յանձնախումբի
կազմութեան՝ զօրքերը Թրքահայաստանի սահմաններից
դուրս բերելու եղանակը մշակելու համար:

«Մանօքուքիւն.— Թրքահայաստանի աշխարհագրական
սահմանները կ'որոշուին հայ ժողովրդի ռամկավարական
ձեւով ընտրուած ներկայացուցիչների միջոցով՝ համա-
խորհուրդ սահմանակից և վիճելի (մահմետական և այլ)
չրջանների ռամկավարական ձեւով ընտրուած ներկայա-
ցուցիչների հետ կովկասեան գործերի արտակարգ ժամա-
նակաւոր կոմիտարի հետ միասին»:

Հետաքրքրական է, որ յայտնի բոլշեւիկ Պոլ. Մա-
կինցեանը (այժմ գնդակահարուած) յայտնում է, որ այս
դեկրետի նախապատրաստութեան մէջ գործօն մասնակ-
ցութիւն են ունեցել բանաստեղծ Վ. Տէրեանը և Ս. Սրա-
պիտնեանը (Լուկաշին): Իսկ Բ. Բորեանը պնդում է,
թէ այս հարցում հանգուցեալ Շահումեանը վճռական
դեր է խաղացել»:

Բորեանի ասելով՝ հայերի տուջարկած նախագծում
եղել է հետեւեալ կէտը. «Պահանջուած քանակով ռուս
զօրքեր կը պահուին Հայաստանի սահմաններում (նախ-
կին էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայէթներում), մին-
չեւ այն ժամանակ, երբ գերիշխան հայ ժողովուրդը փի-

գիթական հնարաւորութիւն ստանայ ազատ համաժողովրդական քուէարկութեամբ որոշելու անկախ Հայաստանի ներքին կազմակերպութեան հարցը և մինչեւ որ կազմուի հայ ժողովրդական միլիցիան՝ երաշխաւորելու համար ներքին կարգը և երկրի արտաքին ապահովութիւնը (*):

Վ. Տէրեան և Ս. Շահումեան շատ լուս ծանօթ էին թրքահայաստանի վիճակին և բնական է, որ նման պահանջ դնէին դեկրետի մէջ, առանց որի ամէն խոստում կը լինէր պարապ խօսք: Հայաստանի ապահովութեան և ինքնորոշման հնարաւորութեան միակ պայմանը այն օրերին ռուսական բանակի ներկայութիւնն էր, մինչեւ որ պատերազմը վերջանար և ստեղծուէր բնականոն վիճակ: Ճիշդ է ասում Բորեանը. «Հայերը գերադասում էին «բռնադրուում» լինել Խորհրդային կառավարական զօրքերից, քան թէ ունենալ թրքահայերի «ինքնորոշումը» թղթի վրայ և մնալ ռուսահայերի ֆիզիքական բնաջնջման ապառնալիքի տակ թուրքերի կողմից»: Բայց ժող. կոմ. Խորհրդին հետաքրքրողը Հայաստանն ու հայերը չէին, այլ միջազգային յեղափոխութիւնը և արեւելեան-խաղաղ ազգերին սիրաշահելու հաշիւը: Պահել ռուսական բանակը թրքահայաստանում՝ պիտի նշանակէր անհաճոյ գործ կատարել թուրքերի համար, մինչդեռ, ինչպէս կը տեսնենք հետագային, թուրքիան և իսլամ աշխարհը բոլշեւիկներին աչքին մեծ կարեւորութիւն ունէին, և բոլշեւիկները արդէն բանակցութեան մէջ էին թուրքերի հետ: Բոլշեւիկների համար, ասում է Բորեանը, «ամբողջի շահերը աւելի բարձր են, քան մասի շահերը»: Հայերը «մաս» էին և պէտք է զոհուէին «ամբողջ» սեղանի լրայ: Եւ հայ բոլշեւիկների առաջարկած կէտը չմտաւ դեկրետի մէջ:

(*) Բորեան, Բ. հասոյ, էջ 261. «Նոր», 1923, քիւ 5-6, էջ 414-415:

Այս այն դեկրետն է, որի առթիւ Ստալինը յայտնում էր, թէ Հայկական Հարցը լուծուեց միայն խորհրդային իշխանութեան ջանքերով: Հետագային, Ալ. Մեանսիկեանն էլ հաստատեց, թէ՛ Հայկական Հարցը լուծուած վերջացած է խորհրդային քաղաքականութեան շնորհիւ:

Դեկրետի բնական հետեւանքները տեսնելու համար շատ սպասելու պէտք չեղաւ: Խօսքին անմիջապէս յաջորդեց գործը: Խորհրդային իշխանութեան հրամանով ռուսական զօրքերը ձգեցին թրքահայաստանը և հեռացան Ռուսաստան: Հայաց Զորից սկսած մինչեւ երզնկա, այդ լայնատարած ապամահակաւոր պաշտպանութիւնը մնաց հայկական նորակազմ զօրամասերի և կամաւորական խմբերի վրայ, որոնց առջեւ կանգնած էր թարմ ուժերով զօրացած թրքական բանակը: Բնական էր, որ հայերը մեղաւ պիտի չկարողանային պաշտպանել այդ ընդարձակ տարածութիւնը: Եւ հետեւանքը եղաւ այն, որ վեհիք փաշայի զօրամասերը, իրենց շուրջը սփռելով աւեր ու կոտորած, առաջ շարժուեցան, և մի քանի ամսում ամբողջ թրքահայաստանը անցաւ թուրքերի ձեռքը: Բոլշեւիկների ձեռքով «ինքնորոշում» թրքահայութիւնը՝ բնակեր ու խուճապահար՝ նորից բռնեց գաղթի և թըռուումները ճանապարհը:

Բոլշեւիկեան քաղաքականութիւնը նոյն հետեւանքներն ունեցաւ և ամբողջ Ռուսաստանի վերաբերմամբ — ներքին քոս և ճակատների փլուզում: Անզօր շարունակելու պատերազմը՝ խորհրդային իշխանութիւնը խընդրեց հաշտութիւն: Յաղթական Դերմանիան դրեց տաժանելի պայմաններ: Լենինի կառավարութիւնը ուրիշ ելք չուներ, բայց եթէ ընդունել թշնամու պահանջը: Եւ 1918 թ. մարտին ստորագրուեց Բրեստ-Լիտովսկի «խայտառակ խաղաղութեան» դաշնագիրը:

Այդ դաշնագրի 4-րդ կէտը անմիջապէս վերաբերում է հայերին: Այնտեղ ասուած է. «Ռուսաստանը պէտք է կատարէ իրենից կախուած ամէն բան, որպէսզի ապահո-

վէ Արեւելեան Անատոլուի նահանգների շուտափոյթ պար-
պումը և նրանց օրինաւոր վերադարձը Թուրքիային: Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանները պէտք է նոյն-
պէս անմիջապէս պարպուին ուսս զօրքերից: Ռուսաս-
տանը չպէտք է խտնուի այդ շրջանների պետական, մի-
ջազգային - իրաւական յարաբերութիւնների մէջ, այլ
պէտք է թոյլ տայ, որ այդ շրջանների բնակչութիւնը
ինքը ստեղծէ նոր կարգ՝ համախորհուրդ հարեւան պե-
տութիւնների, ի մասնաւորի, Թուրքիայի հետ»:

Ուրիշ խօսքով՝ բուլղերիկները ոչ միայն ամբողջ
Թրքահայաստանը յանձնուած էին Թուրքերին, այլ՝ վերա-
դիր նսեւ Ռուսահայաստանի երեք կարեւոր շրջանները:

Բրեստ-Լիտովսկի զաշնագիրը աւելի եւս արձակեց
Թուրքերի ձեռքերը: Նրանք չմտային ուս-թրքական
սահմանադրի վրայ և շարժուեցին դէպի Կովկասի ներ-
սերը՝ իրենց հետ բերելով աւեր ու կոտորած:

Այս առթիւ Անդրկովկասի կոմիտարիատը ստացաւ Զի-
չերինի և Կարախանի հետեւեալ հեռագիրը.—

«Թրքական բանակը շարժուած է դէպի Բաթում,
Կարս և Արդահան՝ աւերելով երկիրը և բնաջնջելով գիւ-
ղացի բնակչութիւնը: Հայերի հետագայ ճակատագրի պա-
տասխանատուութիւնը ընկնում է Գերմանիայի վրայ, ո-
րովհետեւ նրա պահանջով էր, որ ուսս զօրքերը դուրս
հանուեցին հայկական շրջաններից, և այժմ նրանից է
կտխուած Թրքական զօրքերի զսպումը սովորական բը-
նութիւններից»:

Ուրեմի, իրենց ամբողջ քարոզչութեամբ ու գործե-
րով, Լենինի ճառերով, յողուածներով ու դեկրետներով
բուլղերիկները չէին ուզում զօրքերը հեռացնել Թրքահա-
յաստանից և միայն Գերմանիայի պահանջով հեռացրին:
Մաքիավէլութիւնը ամէն գիւանագիտութեան յատուկ է,
բայց ստին ու կեղծիքին էլ սահման կայ: Դեռ Բրեստ-
Լիտովսկից շտա առաջ ուսս զօրքերը հեռացուած էին
Հայաստանից: Բրեստ-Լիտովսկի օրերին միայն հայկական
զօրամասեր կային Հայաստանի ճակատում:

Զիչերին-Կարախանի հեռագիրը յանցաւոր խղճի
ինքնարգարացման անյաջող ճիգ էր սոսկ՝ իրենց իսկ
ձեռքով կորստեան դատապարտուած մի ժողովրդի գերեզ-
մանի առջեւ...

Անշուշտ, Լենինը աւելի անկեղծ էր, երբ հետագա-
յին, հայ ժողովրդի ամենաողբերգական վայրկեանին, իր
ժտերիմ գինակից Արշաւիր Մելիքեանի գլխաւորու-
թեամբ իրեն ներկայացող հայ բուլղերիկներին պատասխա-
նեց. «Միբլի ընկերներ, ցաւում եմ հայ ժողովրդի ճա-
կատագրի համար, բայց մենք 15 միլիոն ուսսներ զոհե-
ցինք համաշխարհային յեղափոխութեան համար և եթէ
պէտք լինի, եւս 15 միլիոն կը զոհենք: Համաշխարհա-
յին յեղափոխութիւնը զոհեր է պահանջում: Յաւում եմ,
եթէ մէկ միլիոն հայեր էլ զոհուին...»:

Քրշուիր Մելիքեանը, որ Լենինի հաւատարիմ գինա-
կիցն էր եղել տարագրութեան օրերին, այնուհետեւ խոր-
տակուեց հոգեպէս ու կարու անյայտութեան մէջ ուրիշ
զազափարական բուլղերիկների նման:

ԹՈՒՐԳ-ԲՈՂՇԵՒԻԿԵԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բոլշեւիկները և, յատկապէս Լենինը, մեծ նշանակու-
թիւն էին տալիս արեւելեան ժողովուրդների մասնակ-
ցութեան համաշխարհային յեղափոխութեան պայքարին.
Արեւելեան ժողովուրդները, Լենինի կարծիքով, վճռա-
կան դեր պիտի կատարէին յեղափոխութեան մէջ:

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից անմիջապէս յետոյ,
Խորհրդային իշխանութիւնը առանձին յայտարարութեամբ
մարտակոչ ուղղեց արեւելեան ժողովուրդներին: Իսկ Լե-
նինը մէկից աւելի անգամներ գրել ու խօսել է այդ հար-
ցի մասին: Այսպէս, Համայնավար կուսակցութեան եր-
րորդ համագումարում, խօսքը ուղղելով արեւելեան ժո-
ղովուրդներին, նա ասում էր. «Արեւելքի ժողովուրդնե-
րի զարթօնքի շրջանից յետոյ, ժամանակակից յեղափո-
խութեան մէջ սկսում է Արեւելեան ժողովուրդների ան-
միջական մասնակցութիւնը ամբողջ աշխարհի ճակատա-
գրի որոշման: Արեւելքի ժողովուրդները արթնանում
են, որպէսզի եւանդով գործեն և որպէսզի ամէն ժո-
ղովուրդ լուծէ բովանդակ մարդկութեան ճակատագրի
հարցը:

«Ահա թէ ինչու ես կարծում եմ, որ համաշխարհա-
յին յեղափոխութեան մէջ, որ սկզբից դատելով, պիտի
շարունակուի երկար տարիներ և պիտի արժէ շատ աշ-
խատանք, ձեզ վիճակուած է մեծ դեր, և դուք ձեր պայ-
քարով պէտք է միանաք մեր պայքարին համաշխարհա-
յին աշխարհակալութեան դէմ... Այժմ մեր Խորհրդային»

Հանրապետութիւնը պէտք է իր շուրջը համախմբէ Արե-
ւելքի բոլոր արթնացող ժողովուրդներին, որպէսզի նը-
րանց հետ միասին պայքար մղենք միջազգային աշխար-
հակալութեան դէմ:

Եւ Լենինը հրաւիրում է Արեւելեան ժողովուրդներին
կազմել տեղական յեղափոխական բլիշներ, կապուել Եր-
րորդ Միջազգայինի հետ, ձեռք մեկնել առաջաւոր բան-
ուորութեան և միահամուռ ուժերով պայքարել ընդհա-
նուր թշնամու դէմ:

Այնուհետեւ Լենինի արծարծած այս սկզբունքները
հիմք դարձան բոլշեւիկների արեւելեան քաղաքականու-
թեան: Երրորդ Միջազգայինը և Խորհրդային իշխանու-
թիւնը մասնաւոր ուշադրութիւն դարձրին իսլամ ժողո-
վուրդների վրայ և շատ ջանք թափեցին նրանց համա-
կրանքը շահելու համար, առանց միջոցների մէջ խտրու-
թիւն դնելու, գրգռելով և օգտագործելով նոյնիսկ կրօ-
նական մոլեռանդութիւնը: Շատ տեղեր իսլամ մուլլաներն
ու քօֆտաները դարձան բոլշեւիկների գործակիցներ: Այդ
տեսակէտից, իբրեւ բնորոշ օրինակ, առաջ բերենք մի
հատուած Դաղստանի մահմետական հոգեւորականների հա-
մագումարի ընդունած բանաձեւից:

«Համագումարը, ասում են բոլշեւիկացած մուլլաները,
հրաւիրում է բոլոր մահմետականներին, ամէն տեղ, ուր
կը լսուի մեր կոչը, ի բոլոր սրտէ և անկեղծութեամբ
ենթարկուել գոյութիւն ունեցող Խորհրդ. իշխանութեան
և նրա հետ ձեռք ձեռքի կռուել Խորհրդային ազատ հան-
րապետութիւնների և բովանդակ իսլամ աշխարհի ընդ-
հանուր թշնամիների դէմ: Որովհետեւ նա որ ուզում է
Խորհրդային իշխանութեան կործանումը՝ ուզում է նաեւ
իսլամ աշխարհի ստրկացումը: Յիշեցէ՛ք, որ Ղուրանը
ասում է, թէ տիրող իշխանութեան հպատակուելը մեր
պարտականութիւնն է, մանաւանդ որ Խորհրդային իշ-
խանութիւնը իսլամներին ազատում է ստրկութիւնից:
Մա՛հ Խորհրդային իշխանութեան և բոլոր մահմետական»

ների թշնամիներին: Սրբազան պատերա՛զմ մեր ամէնքի ընդհանուր թշնամիների դէմ (*):

Եւ միայն Դադստանում չէր: Արեւելքի մահմետական հոգեւորականների մեծ մասը համակրանքով էր նստում բոլշեւիկներին, մանաւանդ, առաջին շրջանում, որովհետեւ շօշափելի փաստերով տեսնում էր խորհրդային իշխանութեան հովանաւորութիւնը իսլամ աշխարհին:

Եւ, յիշուի, բոլշեւիկները ոչ մի ջանք չէին խնայում տարածելու համար իրենց ազդեցութիւնը մահմետական երկիրներում՝ գրգռելով վերջիններիս թշնամանքը եւրոպական աշխարհակալների դէմ, յաճախ, զահաբերելով քրիստոնէայ ժողովուրդներին իրենց քաղաքական նպատակների համար:

Այս տեսակէտից, բոլշեւիկների համար առանձին գրաւչութիւն և արժէք էին ներկայացնում թուրքերը և Թուրքիան, որ խալիֆայութեան կենտրոնն էր և մեծ հմայք ունէր իսլամ ժողովուրդների աչքին: Գրաւել թուրքերի համակրանքը և աջակցութիւնը՝ պիտի նշանակէր ամբողջ իսլամ աշխարհի համակրանքն ու աջակցութիւնը շահել: Յատկապէս Անգլիայի դէմ մղուող պայքարում իսլամութիւնը — վստփորի ափերից սկսած մինչեւ Ալթայ ու Հնդկաստան, Ասիա ու Ափրիկէ — հսկայական ոյժ էր: Համաշխարհային յեղափոխութեան ձգգտող լինինի և իր ընկերների համար քաղաքական պարզ շահի խնդիր էր թուրքերի բարեկամութիւնը վաստակելը:

Ուստի և բնաւ զարմանալի չէ, որ Թուրքիայի պարտութեան գրեթէ յաջորդ օրն իսկ սերտ բարեկամութիւն հաստատուեց բոլշեւիկների և Պոլսից փախած թուրք իթթիհատական պարագլուխների միջեւ:

Մուղրոսի զինադադարի նախօրեակին, 1918 թ. հոկտեմբերի վերջերը, Թալէաթ փաշայի կառավարութիւնը

տեսնելով, որ պարտութիւնը անխուսափելի է, հաշտութիւն խնդրեց անգլիացիներից և միեւնոյն ժամանակ հրաժարուեց իշխանութիւնից՝ իր տեղը տալով Դաշնակիցների համար ընդունելի կառավարութեան:

Իիեւնոյն ժամանակ, իթթիհատի համազուգար հրաւիրուեց հապճեպով, ուր սրոշուեց իթթիհատը յայտարարել լուծուած և փոխարէնը ստեղծել մի նոր կազմակերպութիւն Թեհէսիս անունով, որին փոխանցուեցին իթթիհատի բոլոր գործերը, գոյքերն ու դրամները և որ նոր անունով պիտի շարունակէր իթթիհատի գործը: Ուրոշուեց նաև, որ իթթիհատական պատասխանատու վարիչները անմիջապէս հեռանան երկրից:

Իթթիհատական պիտերը Պոլսից փախան Մուղրոսի զինադադարի ստորագրութեան օրը: Իթթիհատի կենտրոնի ազդեցիկ անդամ Դոկտ. Նազըմ ալայէս է բացատրում փախուստի պատճառները: «Փախչելու ծրագիրը ընդհանուր կենտրոնից ծնունդ առաւ: Խորհուրեցաւ, թէ Թալէաթ, էնվեր փաշաները, Նազըմ և Բէհաէդդին Շաքիր պէաք է հեռանան: Քրիստոնէաները՝ յոյները և հայերը սրանց հանդէպ թշնամութիւն ունէին և նրանց պատըրուակ բռնելով՝ կարող էին խռովութիւններ յարուցանել երկրում»:

Ուրեմն, փախուստի բուն պատճառը վախն էր քրիստոնէաներից և առաջին հերթին, ի հարկէ, հայերից:

Հայերի վախը հետագային, Բերլինում էլ, հանգիստ չի թողնում ջարդարարներին: «Լսած լինելով, որ Բերլինի հայերը ցոյց պիտի կատարէին մեր դէմ, մենք մի սանատորիւմ մտանք և այնտեղ մնացինք: Այնտեղ իսլամ Յեղափոխականների Ընկերութեան սկզբունքները ճշդեցինք», վկայում է Դոկտ. Նազըմը:

Պոլսից փախչողների մէջ էին էնվեր, Թալէաթ և ձէմալ փաշաները, Դոկտ. Նազըմ, Բէհաէդդին Շաքիր, Պետրի բէյ, Դոկտ. Բուսուլիսի, ձէմալ Ազմի, Դոկտ. Ֆուսսու եւալին — բոլորն էլ սկանաւոր և արիւնարբու իթ-

(*) Ն. Սամուսկի (եֆեհդիեւ), «Դադստան» (ռուսերէն), Մոսկուա, 1925. էջ 135-36:

թիւատականներ, Հետագային, նրանց միանում են և ուրիշներ, ինչպէս Քիւչուք Թալէաթ, Խալիլ փաշա, Ճավիտ բէյ եւայլն:

Փախստականները, գերմանական թորփիլանաւով, ուղղուած են դէպի Խրիմ և Սեւաստոպոլի վրայով անցնում Բերլին: Էնվերը ճանապարհին զատուում է Կովկաս անցնելու համար, բայց վերջը դարձեալ միանում է Բերլինի խմբին:

Իթթիհատական ջարդարարները Բերլին են հասնում Գերմանիայի պարտութեան և յեղափոխութեան օրերին: Վախենալով հայերի վրէժխնդրութիւնից՝ մի առժամանակ պահուում են մի բուժարանում, որտեղից և սկսում է նրանց գործունէութիւնը: Այստեղից նրանք կապ են հաստատում, պատերազմի օրերին Գերմանիա հաւաքուած հակաանգլիական և հակառուս մահմետական՝ հնդիկ, թաթար, ափրիկեցի, արաբ, թուրքեստանցի և այլ գործիչների հետ և որոշում են հիմնել համիսլամական յեղափոխական մի կազմակերպութիւն, որի նպատակը պիտի լինէր պայքարել իսլամ ցեղերի թշնամիների դէմ և պաշտպանել թուրքիայի շահերը: Այս կազմակերպութիւնը կոչուում է «Իսլամ Յեղափոխականների Ընկերութիւն», որի կենտրոնական վարչութիւնը բաղկացած էր Էնվեր, Թալէաթ և Ճեմալ փաշաներից, Դոկտ. Նազըմից, Բէհաէդդին Շաքիրից, Դոկտ. Բուսուխից, Շէքիր Արսլանից, Ճեմալ Ազմիից և Դոկտ. Ֆուատից: Նոխագան էր Էնվեր փաշան, բայց կազմակերպութեան ոգին և իրական վարիչը Թալէաթ փաշան էր, որ յաճախակի ճամբորդութիւններ էր կատարում, կապեր էր հաստատում, տեսակցութիւններ էր ունենում և ուղղութիւն տալիս կազմակերպութեան գործունէութեան: Ի միջի այլոց, նա ներկայ գտնուեց Ամստերդամի Ընկերվարական համալումարին, ուր պաշտպանեց թուրքիայի իրաւունքները: Հռովմ գնաց և տեսնուեցաւ կոմս Սֆորցայի հետ՝ ապահովելով Իտալիայի բարեացակամութիւնը և կոմս Սֆորցայի անձնական աջակցութիւնը թրքական զատին:

Այդ օրերին, Բերլինում, սկսուեց նաև թուրք-բուլղարիկեան բարեկամութիւնը, որ շուտով վերածուեցաւ սերտ գործակցութեան:

Թուրքերի հետ առաջին կապ հաստատողը եղաւ յայտնի բուլղարիկ Կարլ Բադէկը (այժմ շնորհապետ), որ Բերլինում էր գտնուում Խորհրդային իշխանութեան յատուկ յանձնարարութեամբ: Նա տեսակցութիւններ ունեցաւ Թալէաթի, Էնվերի, Ճեմալի և սրանց ընկերների հետ, և արդիւնքը եղաւ այն, որ թուրքերը որոշեցին «Իսլամ Յեղափոխականների Ընկերութեան» գործունէութիւնը փոխադրել Ռուսաստան: Թուրքերը յանձն առին Ռուսաստանի մահմետական ժողովուրդների մէջ Խորհրդային իշխանութեան հակառակ աշխատանք չկատարել և իրենց ամբողջ ոյժը ուղղել Անգլիայի դէմ, իսկ բուլղարիկները խոստացան նիւթական և բարոյական լաշն աջակցութիւն ցոյց տալ նրանց:

Այս բանակցութիւնները տեղի ունեցան 1918 թ. վերջերը, և յաջորդ տարուայ սկիզբները թուրք-բուլղարիկեան գործակցութիւնը արգէն փաստ էր: Հետզհետէ Իթթիհատական պարագլուխները, զանազան ճանապարհներով, տեղափոխուեցան Ռուսաստան և Մոսկուայում ձեռնարկեցին գործնական աշխատանքների: Մոսկուա գնացին և Կովկաս ապաստանած Իթթիհատական պարագլուխները: Այսպիսով, Խորհրդ. Ռուսաստանի մայրաքաղաքը դարձաւ թուրք ջարդարարների կենտրոնավայր: Այստեղից էր, որ Էնվեր, Ճեմալ և Խալիլ փաշաները, հայկական կոտորածները կազմակերպող Բէհաէդդին Շաքիր, Դոկտ. Նազըմ, Քիւչուք Թալէաթ և ուրիշներ տարածեցին իրենց համիսլամական քարոզներն ու դաւադրութիւնները: Մասնաւորապէս, նրանք բուռն գործունէութիւն էին ցոյց տալիս Անդրկասպեան երկիրներում, Աֆղանիստանում և Կովկասում:

Պէտք չէ մոռանալ, որ Կովկաս արգէն Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից յետոյ, դարձած էր թուրքերի գոր-

ծուռնէութեան վայր: Այնտեղ էր Նուրի փաշայի «խալամ րանակը», որ մասնակցեց Բագուի գրաւման և կոտորածին, 1918 թ. սեպտեմբերին: Այնտեղ յաճախ երեւում էր իսլիլ փաշան: Բագու և Գոնձակ հաւաքուած էին բազմաթիւ թուրք զինուորականներ ու մտաւորականներ, որոնք պաշտօններ էին ստացել Ազրբէջանի բանակի, կառավարական հաստատութիւնների և դպրոցների մէջ: Թուրքերի ազդեցութիւնը Ազրբէջանում շատ զօրաւոր էր:

Երբ Բերլինի թուրքերը երեւոցին Մոսկուայում, անմիջապէս կապ ստեղծուեց սրանց և կովկաս գտնուողների միջեւ: Բագուն դարձաւ մի տեսակ կամուրջ էնկիրիի կառավարութեան և Ռուսաստանում գործող թուրքերի միջեւ, որով հաստատուեցաւ ընդհանուր ճակատ Մուսթաֆա Քեմալի և երկրից փախած Իթթիհատականների միջեւ:

Ինչի՞ք էին ձգտում թուրքերը: — Պահպանել թուրքիայի ամբողջութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը, միացնել իսլամ ժողովուրդներին թուրքիայի ղեկավարութեան ներքեւ, առնել Ազրբէջանը թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, թոյլ չտալ, որ Թրքահայաստանից հող տրուի հայերին և, առհասարակ, խորտակել Հայաստանի Հանրապետութիւնը և ոչնչացնել հայերի սյօք նաև կովկասում:

Բոլշեւիկները այս բոլորը գիտէին, բայց նրանք ո՛չ միայն արգելք չէին լինում թուրքերի գործունէութեան, այլ և կատարելապէս համաձայն էին նրանց հետ: Էնվէր, իսլիլ, ձէմալ, Նուրի փաշաները և միւս Իթթիհատական պարագլուխները ազատ-համարձակ շրջազայում էին Ռուսաստանում ու Խորհրդային Իշխանութեան ղգամով և աջակցութեամբ քարոզչութիւն էին անում և կազմակերպութիւններ առաջ բերում թուրքաստանում, Աֆղանիստանում, Ազրբէջանում, կովկասեան լեռնականների և Վոլգայի ու Խրիմի թաթարների մէջ: Եւ որպէսզի կարողանան բոլշեւիկների վստահութիւնը շահել, Մոս-

կուայում որոշ փոփոխութիւններ մտցրին «խալամ Յեզուփոխականների Ընկերութեան» ծրագրի մէջ՝ յարմարուելով բոլշեւիկեան գաղափարներին և ոճին: Իրենց քարոզչութեան ու հրատարակութիւնների մէջ էլ գործ էին անում բոլշեւիկեան լեզու:

Յայտնի կամուռիստ Սուլթան Գուլիեւը, 1920 թ. մայիսին, Մոսկուայի «Իզվեստիա»-ում հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւններն է տալիս թուրքերի Ռուսաստանում կատարած աշխատանքների մասին: «Միլլի» (*) կազմակերպութիւնը, գրում է նա, 'Իենիկիւնի Մոսկուայի վրայ գործած յարձակման ժամանակ, նրա թիկունքում ապստամբութիւն առաջ բերեց և ստիպեց կռուի վճռական ընդդէմը իր բանակից մի քանի զօրամասեր ուղղել դէպի յետ՝ ճնշելու համար ապստամբութիւնը: Այդ ձեւով է աշխատել Միլլի կազմակերպութիւնը և Բաթումի, Կարսի Արգահանի շրջաններում: Ազրբէջանի բանակում գործող Թրքական սպաները գաղտնի քարոզչութիւն էին անում Ի նպաստ միութեան Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ:

«Քաղաքական այդ գիծը Միլլի կազմակերպութիւնը աւելի պարզօրէն ցուցահանեց Դաշնակիցների Պուլիսը գրաւելուց և Թրքական Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ցրումից յետոյ: Բագուի յեղաշրջումից ամիս ու կէս առաջ Բագու հասաւ Մուսթաֆա Քեմալի կողմից յատուկ մի պատուիրակութիւն յայտնելու համար, որ Անատոլուի ապստամբները ցանկանում են յարարերութեան մէջ մտնել Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ և առաջարկում են կամ պատուիրակներ ուղարկել Անատոլու, կամ ընդունել իրենց առաքելութիւնը»:

Եւ բանակցութիւնները Մոսկուայի և էնկիրիի միջեւ տեղի ունեցան և հաստատուեց աւելի տերտ համաձայնութիւն ու գործակցութիւն: Այդ համաձայնութեան

(*) Մուսթաֆա Քեմալի կազմակերպութիւնը:

հետեւանքներէն մէկն էլ եղաւ չիսլամական ջոկատի» կազմակերպութիւնը Բագուում, իսկ իլ փաշայի ձեռքով:

Յուլիս 20-ին Մոսկուայից Բագու վերադարձաւ իսկ իլ փաշան, հանդիսաւոր ընդունելութեան արժանացաւ իսրահրդային իշխանութեան կողմից և անմիջապէս ձեռնարկեց չիսլամական ջոկատի» կազմութեան: իսրահրդային իշխանութիւնը հոգաց նրա ամբողջ ծախսը, զէնքն ու ռազմամթերքը, հագուստն ու պարէնը: Ռուսաստանի զանազան կողմերից՝ իսրահրից, Կազանից, Ուֆայից, Թուրքեստանից հաւաքուեցին իսլամ կամաւորներ ու թուրք զերիներ, որոնք մարզուեցին ու կազմակերպուեցին, և այդպիսով ստեղծուեց յատուկ մի զօրամաս, որ հետագային, իսկ իլ փաշայի հրամանատարութեան տակ, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի վրայով, անցաւ Թուրքիա:

Թուրք-բոլշեւիկեան այս և հետագայ շրջանի գործակցութեան մասին շատ նիւթեր կան այժմ հրատարակուած՝ թէ՛ բոլշեւիկներին, թէ՛ թուրքերին և թէ՛ չէզոք մարդկանց կողմից, բայց ամենէն հետաքրքրականը իթթիհատական գործիչներին իրենց խոստովանութիւններն են, մանաւանդ, այն տեղեկութիւնները, որոնք երեւան եկան էնկիւրիի նշանաւոր դատաւարութեան ընթացքին, 1926 թ ամառը, Անկախութեան Դատարանի առջեւ:

Իերենք այստեղ մի քանի քաղաւածքներ այդ դատաւարութիւնից՝ աւելի ցայտուն կերպով ներկայացնելու համար թուրք-բոլշեւիկեան բարեկամութեան և գործակցութեան պատկերը:

III

ՄԵՐԿԱՅՈՒՄՆԵՐ ԷՆԿԻԻՐԻԻ
ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆՈՒՄ

Ինչպէս ասինք, հէնց սկզբից բարեկամութիւն և գործակցութիւն հաստատուեց թուրքիայից փոխած իթթիհատականների և քեմալականների միջև՝ փոխադարձ հասկացողութեամբ և աշխատանքի բաժանման սկզբունքով: Քեմալականները պիտի գործէին ներսը, իսկ իթթիհատականները դրսից քաղաքական և նիւթական օգնութիւն պիտի հասցրնէին:

Այս գործակցութիւնը, սակայն, հարթ չէր անցնում: Իթթիհատականների մէջ կային մարդիկ, ինչպէս էնվէր փաշան, որոնք հաշտ աչքով չէին դիտում Մուսթաֆա Քեմալի յաջողութիւնը: Այս վերջինս էլ մեծ հաւատ չունէր իթթիհատական պետերի անկեղծութեան վրայ: Բայց երկու կողմի շահն էլ հարկադրում էր գործել համերաշխ: Մանաւանդ քեմալականների համար, մեծ արժէք էր ներկայացնում բոլշեւիկների աջակցութիւնը, իսկ իթթիհատականները ուժեղ կապեր ունէին բոլշեւիկների շրջանում:

Իթթիհատական-քեմալական փոխ-յարաբերութիւնների մէջ կարեւոր դեր ունէին և բոլշեւիկները, որ էնվէրի պէս արկածախնդիր մարդկանց միջոցով ձգտում էին խորհրդայնացնել և իրենց ազդեցութեան տակ առնել Թուրքիան: Բոլշեւիկներին որոշ յոյս էին ներշնչում և քեմալական զինուորականներից ոմանց «համայնավարական» արամադրութիւնները: Քեաղիմ կարաբէքիր փաշան, օրինակ, մի պահ իր զօրամասերը վերածել էր «կարմիր բանակ»ի և մէջը մտցրել բոլշեւիկեան կարգեր:

Քեմալականները, սակայն, շատ շուտով խելքի եկան և վերջ տուին ներքին բուլշևիկությունը: Նրանք նույնիսկ ծովը թափեցին Ռուսաստանից Տրապիզոն եկած թուրք համայնավարների պատուիրակության անդամներին՝ Մուսթաֆա Սուբհիի գլխավորությամբ, և այդ վայրագութիւնը ոչնչով չանդրադարձաւ էնկիւրիի և Մոսկուայի բարեկամական յարաբերութիւնների վրայ:

Էնվէրը չէր կարողանում մարտել Մուսթաֆա Քեմալի յաջողութիւնները և չէր ուզում հաշտուել այն մտքի հետ, որ թուրքիայի ազատարարը պէտք է լինի իր հակառակորդը և ոչ թէ ինքը: Որոշ տեղ էր գրաւում և այն հաշիւը, որ քեմալականների պարտութեան դէպքում՝ թուրքիան կարող էր ազատուել ընդունելով խորհրդային կարգեր և միանալով Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ:

Այսպէս թէ այնպէս, էնվէրը և մի քանի իթթիհատական պարագլուխներ, բուլշևիկների դրամով և օժանդակութեամբ, Մոսկուայում հիմք դրին «Ժողովրդական Խորհուրդների կուսակցութեան» և կենտրոնացան Բաթումի շրջանում՝ յարմար վայրկեանին թուրքիա ներխուժելու մտադրութեամբ:

Սաքարիայի յաղթանակով այս ծրագիրը ջուրն ընկաւ: Բուլշևիկներն էլ հիասթափուած՝ կամաց-կամաց սկսան ձեռք քաշել իթթիհատականներից, մանաւանդ երբ համոզուեցին, որ էնվէրը փաշան և իր ընկերները այնքան էլ անկեղծ չէին Խորհրդային Իշխանութեան հանդէպ, իթթիհատականների մէջ էլ պառակտում ընկաւ և սկանաւոր առաջնորդների մի մասը՝ Թալէաթ փաշա, ձեմալ փաշա, Բէհաէդդին Շաքիր և ուրիշներ կոտորուեցին հայ յեղափոխականների ձեռքով, իսկ էնվէրը փաշայի արկածալից կեանքը վերջ գտաւ թուրքեստանի տափաստաններում:

Յուսահատուած արտաքին աշխարհից՝ իթթիհատականները զանազան ճանապարհներով վերադարձան թուրքիա և աշխատեցին ներսից պայթեցնել Մուսթաֆա Քեմալի

Ի Իշխանութիւնը և նորից իրենց ձեռքը առնել թուրքիայի կառավարութեան ղեկը:

Ահա այս հանգամանքներում ծագեց իթթիհատական պետերի էնկիւրիի մեծ դատավարութիւնը, 1926 թ. օգոստոս ամսին: Այդ դատավարութեան մէջ մեզ համար կարեւոր են այն մերկացումները, որ ամբաստանեալները արին թուրք բուլշևիկեան գործակցութեան հետ կապուած դէպքերի մասին: Ահա՛ այդ մերկացումներից մի քանիսը՝ քաղուած Պուլսի մամուլի մէջ հրատարակուած պաշտօնական արձանագրութիւններից: Պէտք է աւելացնել նաեւ, որ այդ մերկացումների մեծ մասը հաստատուած է և պատմական ուրիշ անհերքելի փաստերով ու վաւերագրերով:

Գատավարութեան առաջին և գլխավոր ամբաստանեալներից մէկը՝ Քիչիկ Թալէաթ պատմում է, որ ինքը Թալէաթի խմբի հետ չփախաւ Պուլսից, այլ քիչ վերջը հեռացաւ Խալիլ փաշայի հետ: Խօսքը տանք իրեն:

«Խալիլ փաշայի հետ փախանք Թալէանճիլար: Գարս վասըֆ մեզի ըսաւ, թէ Ազրպէճանի մէջ պիտի աշխատինք: Էնկիւրիի ճամբով Սվազ գացինք: Կաղի փաշան կարգադրեց, և կովկաս անցանք:

«Էրզրումի բանակատեղիի մէջ քանի մը օր մնացինք, յետոյ Նախիջևան և անկէ ալ Ազրպէճան անցանք: Մեր պարտականութիւնն էր դրամ հաւաքել, մինչդեռ մուսաւթական կառավարութեան պետը՝ Իւսուֆ պէյ (*), արժէք չէր տար Անատոլուի պայքարին: Կուսակցութիւնները պայքարի մէջ էին իրարու հետ. աշխատեցանք զանոնք հաշտեցնել:

«Նուրի փաշա մեզմէ առաջ եկած էր և Տաղստանի մէջ կը կռուէր Տէնիքիի բանակին դէմ: Կանչեցի Նուրի և Խալիլ փաշաները և կացութիւնը բացատրեցի անոնց:

(*) Ուսուպէգով, յայտնի մուսաւարական. որ անհետացաւ Ազրբէջանի խորհրդայնացումից յետոյ, փախուսի Գանապոսի:

Անատոլու մեղմէ օգնութիւն կը սպասէր, մինչդեռ Մուսաւաթական կառավարութիւնը անհաշտ դիրք մը բռնած էր: Կուսակցականները կանչելով՝ բացատրեցի անոնց Անատոլուի կայութիւնը և ըստի, թէ Անգլիա կ'ուզէ թումբ մը հաստատել Պարսկաստանի և Թուրքիոյ միջեւ:

Քիւչիւկ Թալէաթի ճիգերը անցնում են ապարդիւն: Այնուհետև նա յանձնարարում է Քեազիմ Կարաբէքիր փաշային, որ բոլշեւիկներին հետ չփման մէջ մտնէ: Այդպէս էլ լինում է, և բոլշեւիկները խոստանում են օգնել Անատոլուին: Այս ձեւով, ըստ Քիւչիւկ Թալէաթի, քարեկամութիւն է հաստատուում բոլշեւիկներին և թուրքերին միջեւ:

Շփում կատարեցինք բոլշեւիկ կուսակցութեան հետ, շարունակում է Քիւչիւկ Թալէաթ, յետոյ Խալիլ փաշայի հետ Ղարաբաղ գացինք: ան Մոսկուա մեկնեցաւ, իսկ ես Բաքու: Խալիլ փաշա Մոսկուայի մէջ յաջողեցաւ կարգ մը շահեր ապահովել: Քիչ մը ոսկի առաւ: Բոլշեւիկները ամբողջովին տէրն էին կացութեան. Թուրքաստանի մէջ կարգ մը թուրքեր և թաթարներ բոլշեւիկ կուսակցութիւն մը կազմեցին և կ'ուզէին Թուրքիա գալ: Մուսթաֆա Սուպհի անոնց մէջն էր:

«Ինչպէս ըստի, էրզրումի մէջ միջոց մը կարաբէքիր փաշայի բանակասեղին մնացինք, յետոյ կովկաս անցանք: Պիտի աշխատէինք տնտեսական օգնութիւն ապահովել Ազրպէճանէն: Սակայն, այդ շրջանին մուսաւաթականները իշխանութեան գլուխ կը գտնուէին և ոեւէ կարեւորութիւն չէին տար Անատոլուի շարժումին և զայն արկածախնդրութիւն կը նկատէին: Ամենէն զարմանալին այն էր, որ Ազրպէճանի երիտասարդութիւնն իսկ վստահ էր, թէ Անատոլուի շարժումը զրական արդիւնքի մը պիտի յանգի:

«Կացութիւնը այսպէս բացատրեցինք: Ազրպէճանի Ինկիլերիի դեպպան Իպրահիմ Ապիլսֆ ըսաւ. «Յեղափոխութիւն կը հանենք, կառավարութիւնը կը տապալենք

և Անատոլուի կ'օգնենք»: Այն ատեն հետեւեալ տեսակէտը պարզեցի. բոլոր կուսակցութիւններուն հետ միանալով կառավարութիւնը պիտի տապալենք. ասոր համար անհրաժեշտ էր Համայնավարներու գործակցութիւնը ապահովել:

«Այդ շրջանին բոլշեւիկները մինչև Տաղստան եկած էին: Ազրպէճան պատարաստութիւն չուներ: Իսկայն շրջման մէջ մտանք Ազրպէճանի բոլշեւիկ կուսակցութեան հետ, որու ղեկավար Միրզա Տալուտի (*) վարչապետութիւն խոստացանք: Այսպէսով քարեկամական յարաբերութիւններ հաստատեցինք:

«Այդ միջոցին հայ հրատակներու և ազրպէճանցիներու միջև բուռն կռիւներ կը մղուէին (**): Ես Շէքի գացի: Այդ շրջանին Ազրպէճանի կառավարութիւնը տապալեցաւ և Համայնավար վարչաձեւ հաստատուեցաւ: Երբ Բաքու գացի, Խալիլ փաշա արդէն Մոսկուա մեկնած էր: Ես Բաքու մնացի: Բոլշեւիկները կացութեան տէրն էին:

«Ճիշդ այդ միջոցին Հիլմի, Մուսթաֆա Սուպհի և զերու թինէ վերագործած կարգ մը անձեր թուրքերէն, թուրքմէններէն և թաթարներէն բազկացեալ թուրք Համայնավար կուսակցութիւնը հիմնած էին: Այդ կուսակցութիւնը Անատոլու պիտի մտնէր և հոն փոքր կարմիր բանակին կորիզը պիտի կազմէր (***) : Ազրպէճանի համալսարանի համար Պուլսէն հկած թուրք ուսուցիչները փոքր գրքոյկներ հրատարակելով զրազած էին: Ես զանոնք քաջալերեցի»:

Այնուհետև Քիւչիւկ Թալէաթը տեղեկութիւններ է

(*) Միրզա Դաւուդ Հոսէյնով, յայտնի բոլշեւիկ, որ յետոյ Ազրբէյջանի վարչապետը դարձաւ:

(**) Խաւքը Ղարաբաղի կռիւների մասին է:

(***) Այս այն խումբն է, որ Տրապիզոն անցաւ եւ Բեմալիսն ինքնուրուի կողմից ծովը քափուեց: Բոլորն էլ ոչնչացան:

տալիս Արեւելեան Ժողովուրդների Համագումարի մասին, 1920 թ. օգոստոսին:

«Ատեն մը յետոյ Բագուի մէջ Արեւելեան Համաժողով մը գումարուեցաւ: Բուշուեիկները իսլամ երկիրներէ պատուիրակներ կանչած էին: Քեազիմ Կարապէտիր փաշայի կողմէ 20 հոգիոց թուրք պատուիրակութիւն մը շրջուած էր: Համաժողովին մէջ խնդրոյ առարկայ եղաւ ընկերային պայքարը աշխարհակալ պետութիւններու դէմ: Մինչդեռ միեւնոյն ատեն Պէհաէտին Շաքիր, Էնվէր փաշա և Ազմի պէյ ուրիշ ժողովէ մը եկան և մասնակցեցան իսլամական համաժողովին: Էնվէր փաշա տեսակցած էր Բագէկի հետ: Էնվէր և Թալէաթ փաշաները զանազան վայրերու մէջ կազմակերպութիւններ ըրած էին «Իսլամ Յեղափոխական Ընկերութիւններ» անուան տակ: Այդ ընկերութիւններու կողմէ եկած էր և Էնվէր փաշան: Տրապիզոնի արհեստակցական միութիւններու կողմէ կընքուած շատ մը պարապ թուղթեր բերած էին. ես ալ այդ միութիւններու կողմէ ներկայացայ:

«Թուրքիոյ պատուիրակները 20-30 հոգի կ'ըլլային: Անոնց մէջ կային Հաֆըզ Մէհմէտ, Նայիլ և Ազմի: Բուշուեիկներու տեսակէտով որոշումներ տրուեցան:

«Իսլամ Յեղափոխական Ընկերութիւններու նպատակն էր ընդհանուր յեղափոխութեամբ շարժման մէջ դնել իսլամ երկիրները, զանոնք ազատել և օգնել թուրքիոյ պայքարին: Էնվէր փաշա կ'ուզէր այդ ձեւով ընդհանուր շարժում կազմակերպել»:

Համագումարի ընթացքին, նախկին Իթթիհատականները մասնաւոր ժողովներ են գումարում: Պէհաէդդին Շաքիր առաջարկում է վերականգնել Իթթիհատը: «Ծրագիր մը ընդունուեցաւ, վկայում է Քիւլչիկ Թալէաթը, որով իսլամ Յեղափոխական Ընկերութիւններու թուրքիոյ մասնաճիւղը կը կազմուէր: Էնվէր փաշա Զինովիեւի և Բագէկի հետ Մոսկուա գնաց և յետոյ Բերլին երթալով՝ լուր պիտի տար Թալէաթ փաշայի: Նայիլ պէյ և ես

Թուրքիա վերադարձանք: Էրզրումէն հեռագրով կազի փաշային հաղորդեցինք Զինովիեւի տեսակէտը, և Տրապիզոն գացին»:

Մոսկուայից Տրապիզոն է գալիս նաև իսլամ փաշան ու յետոյ՝ Իպրահիմ Թալի պէյ, որ «Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած ժողովի մը» մասնակցած էր: Սակայն, Էնվէրի կառավարութեան հրամանով իսլամ փաշան հեռանում է Ռուսաստան, իսկ Քիւլչիկ Թալէաթը անցնում է Պոլիս:

Քիչ յետոյ, Պետրի պէյի նախաձեռնութեամբ Մոսկուայից, Իթթիհատական պարագլուխների ժողով է գումարում Բաթումում: «Պետրի պէյ, Էնվէր փաշա, իսլամ փաշա և Տոքթ. Նալըմ կուսակցութիւն մը կը կազմեն», որ կը կոչուի «Ժողովրդական ինքնուրոգներու կուսակցութիւն» և որին յարում է Քիւլչիկ Թալէաթը և ուրիշ Իթթիհատականներ Էնվէր փաշայի գլխաւորութեամբ: Այդ կուսակցութեան նպատակն էր ոյժ տալ թուրք ազգայնական պայքարին և եթէ Մուսթաֆա Քեմալի բանակը պարտուէր՝ բուշուեիկների օգնութեամբ մտնել թուրքիա և ձեռք առնել իշխանութիւնը: Արդէն կուսակցութեան անունն էլ յարմարեցուած էր բուշուեիկան ձեւերին:

Մի հետաքրքիր մանրամասնութիւն. «Էնվէր փաշա, ասում է Քիւլչիկ Թալէաթը, չեմ գիտեր՝ Պոլսէն թէ Մոսկուայէն շատ մը կնիքներ բերել տուած էր Իթթիհատի և անոր մասնաճիւղերու անունով: Կնիք կար նոյն իսկ Տէրսիմի համար, որ մասնաճիւղ չէ ունեցած: Այդ կնիքներով պատրաստում էին կեզմ վկայականներ և կնքում էին զանազան թուղթեր:

Քիւլչիկ Թալէաթի այս վկայութիւնները հաստատում են և ուրիշ ամբաստանեալների ցուցմունքներով: Դրանք յայտնի փաստեր են այսօր և այլ աղբիւրներից: Նոյն փաստերը, ուրիշ մանրամասնութիւններով, հաստատում է և Իթթիհատի կենտրոնի յայտնի անդամ

Դևիս. Նալբ, որ հայկական Զարչերի գլխաւոր պատաս-
խանատուներից մէկն է:

«Պերլինի մէջ գտնուող ռուս պատուական քովիւնէր
մը, ասում է նա, խստացաւ ամէն օգնութիւն ընել մե-
զի: Ասոր վրայ պայմանագրութիւն մը կնքեցինք. միայն
բարձրութիւն չպիտի կատարէինք Ռուսիոյ իսլամներուն
մէջ: Ռուսներն ալ Ազգայէճանի անկախութիւնը պիտի
ճանչնային:

«Մեր նպատակն էր Միջագետքի և Հնդկաստանի մէջ
կազմակերպութիւն առաջ բերել: Ճեմալ փաշա ալ նոյն
նպատակով Աֆղանիստան դնաց:

«Որոշեցինք Պերլինէն սաւառնակով Մոսկուա եր-
թալ, սակայն, սաւառնակը ճամբան վեց անգամ վար ին-
կաւ: Էնվէր, Ճեմալ, Պետրի և Շաքիր Մոսկուա գացին:
Ես ալ Թալէաթի հետ Պերլին մնացի՝ քարոզութեան գոր-
ծը կազմակերպելու համար:

«Մոսկուա երթալէ առաջ, Մուսթաֆա Քեմալ փաշա-
յէն թուղթ մը առի, որ կ'ըսէր, թէ Գործավարներու
Խորհուրդի որոշումով իրենց հետ կը գործակցիմ, թէ
պէտք է արտասահմանի մէջ աշխատիլ և Անատոլուի ի
նպատակ քարոզութիւն կատարել: Յետոյ, կը յանձնարա-
րէր Եւրոպայի կազութեան մասին տեղեկագրեր ղրկել
Էնկիւրի:

«Թալէաթ փաշայի նահատակութենէն վերջ Էնվէր
փաշա գիտ Մոսկուա կանչեց, սակայն, չգացի: Յետոյ,
Էնվէր փաշա Պերլին եկաւ: Այդ շրջանին ըսուեցաւ, թէ
Էնվէր փաշա կ'ուզէր Անատոլու մանել, սակայն, Պէհա-
էտտին Շաքիր և Բուսուլսի պէյերը ըսած են, թէ Էնվէր
փաշան առանձին է և յանձնարարած են, որ Անատոլու
չներթալ: Ասոր վրայ Էնվէր փաշայի հետ Մոսկուա գացի:

«Մոսկուայի մէջ զանազան իսլամ երկիրներու պատ-
ուիրակութիւններ կային. ասոնց պահանջները նկատի
առնելով Մոսկուայի կառավարութեան գիմելով օգնու-
թիւն խնդրեցինք և ղէնք ուզեցինք: Միեւնոյն ատեն

Մոսկուայի ղեսպան Ալի Ֆուստ փաշայի դիմելով՝ յայտ-
նեցինք, թէ Էնկիւրիի թշնամի չենք և Մուսթաֆա Քե-
մալ փաշայի նրամանէն դուրս պիտի չելլինք: Էնվէր
փաշա նամակ մը գրեց Մուսթաֆա Քեմալ փաշային, ես
ալ առանձին նամակ մը գրելով՝ յանձնարարեցի, որ հը-
րաժարի Էնկիւրիի մէջ իսլամական համաժողով մը գու-
մարելու գաղափարէն»:

Իոկա. Նազըմի ցուցմունքները և ուրիշ հետաքըր-
քրական փոստեր են պարունակում թուրք-բոլշեւիկեան
գործակցութեան մասին, ըսոյց մեր շօշափած հարցի տե-
սակէտից այսքանն էլ բաւական է:

Հետաքրքրական են և մի ուրիշ իթթիհատական պա-
րագլխի՝ Ազմի բէյի ցուցմունքները: Նա էլ հաստատում
է, որ Բերլին ապաստանած իթթիհատական պարագլուխ-
ները կազմում են համալսամական մի կուսակցութիւն,
բայց «Բերլինի մէջ կարելի չեղաւ գործադրել ծրագիրը
և յարմար վայրը Ռուսիան գտանք: Բայց Ռուսիա անց-
նիլը գրեթէ անկարելի էր, քանի որ հազարակցութիւն
չկար Ռուսիոյ և Գերմանիոյ միջև: Ճեմալ փաշա և
Պետրի պէյ ռուս գերիներու հետ գացին: Էնվէր փաշա
կ'ուզէր սաւառնակով երթալ. մեկնեցաւ, բայց սաւառ-
նակը վար ինկաւ և չկրցաւ երթալ: Ես իտալիա գացի և
Կոմս Սֆորցայի հաւանութեամբ ռուս գերիներու հետ
խառնուելով՝ Խարքով և յետոյ Մոսկուա անցայ:

«Ռուսիոյ մէջ տնտեսկցեցայ Անատոլուէն եկած պատ-
ուիրակութեան հետ: Խարքովի մէջ վարչապետ Բաքս-
վալիէն իմացայ, որ Էնվէր փաշա սաւառնակով վար ին-
կած է և Էսթոնիոյ մէջ բանտարկուած կը մնայ: Տասը օր
վերջը Էնվէր փաշա Մոսկուա եկաւ: Ճեմալ փաշա և Պետ-
րի պէյ Աֆղանիստան մեկնած էին: Ես ալ վարանումի
մէջ էի: Էնվէրի հետ տեսակցեցանք: Մրագիրը Գերմա-
նիոյ մէջ պարտաստուած ըլլալով՝ Ռուսիոյ չէր յարմա-
րեր: Փոխեցինք կարգ մը լայնատրութիւններ և օրինակի
համար, «անդ լիացիներու» տեղ «աշխարհակալներ» ըսինք:

«Այս բարեփոխութիւնները կատարեցինք ես, Էնվէր, Սէյֆի, Իպրահիմ Թալի, Իւսուֆ Քեմալ և ուրիշներ...»

«Մոսկուա գտնուած միջոցին, Էնվէր փաշա ըսաւ. «Թուսները կը յայտնեն, թէ իրենք Բազուէ մէջ համաժողով մը պիտի գումարին և կ'ուզեն, որ մենք ալ մասնակցինք: Ասոր վրայ բոլորս Բազու գացինք: Մեզի մէկ-մէկ թուղթ տուին, և գացինք»:

Նայիմ ձեզիս, Նուրի փաշայի «Իսլամական Բանակին» մասնակցող գործօն Իթթիհատականներից մէկը ուշագրու տեղեկութիւններ է տալիս անմիջապէս Հայաստանին վերաբերուող զէպքերի մասին:

«1920 թ. յունիսին Գարապէթիւր փաշայի ղեմելով՝ անոր հաւանութիւնը ստացայ: Երբ Դարաբազ հասայ, նամակ մը ստացայ. այդ նամակը ուղղուած էր Ճալիտ պէյին, որ այդ ստեն Պայազիտ կը գտնուէր: Նամակը կը յանձնարարէր շիման մէջ մտնել նահանջող բոլշեւիկեան ուժերուն հետ: Այդ շրջանին Նուրի փաշա բոլշեւիկներուն վրայ յարձակում գործած էր, բայց չէր յաջողած: Կացութիւնը Պայազիտ հողորդեցի: Ասոր վրայ Գարապէթիւր փաշայէն հեռագիր մը ստացայ, որ կը հրամայէր. «Նայիմ ձեզիս պէյ ինչ կ'ուզէ թող ընէ, բոլշեւիկեան բանակը Նախիջեւան թող բերէ»:

«Այս հրամանի վրայ թրքական ուժերը այդ շրջանը համախմբուեցան: Ես ալ արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան հեռագրեցի. «Ձէնք և ռազմամթերք առնելով՝ յառաջացէք»: Յետոյ շիման մէջ մտայ բոլշեւիկեան հրամանատարին հետ:

«Գարապէթիւր փաշա Խալիլ փաշայի, Նարիման Նարիմանֆի և բոլշեւիկեան բանակի հրամանատարութեան ուղղեալ երեք նամակներ գրած էր: Այդ նամակներով բոլշեւիկներուն հետ գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջատագովէր: Խալիլ փաշայի կողմէ կատարուած ծառայութիւններուն համար անոր շնորհակալութիւն կը յայտնէր: Ասկէ զտա, թնդանօթի, զէնքի և ռազմամթերք-

քի փոխադրութեան ատեն օգտագործելու նպատակով Ազրպէյճանի մէջէն ճամբայ բանալու անհրաժեշտութիւնը պարզող երեք նամակներ ստացայ Գարապէթիւր փաշայէն: Այս երեք նամակներն ալ իրենց հասցէներուն յանձնեցի:

«Ապահովեցի, որ օգոստոսին թրքական և բոլշեւիկեան բանակները իրարու միանան: Յետոյ, իմ ստացած հրահանգներուս համաձայն, Խալիլ փաշայի հետ աշխատեցայ, որ երկաթուղիով ալ ապահովուի երկու բանակներու միացումը, և Հայաստան չկարենայ ասոր ընդդիմանալ: Եւ այս նպատակով Մոսկուա գացինք: Էնվէր փաշան արգէն հոն կը գտնուէր»:

Նայիմ ձեզիս պատմած զէպքերը տեղի ունեցան 1920 թ. առաջ, երբ Կարմիր Բանակը Բազուից յարձակուեցաւ Դարաբազի վրայ և Չանգեզուրի վրայով հասնելով Նախիջեւան՝ անմիջական կապ հաստատեց Քեազիմ Կարաբէթիւրի զօրքերի հետ: Կարմիր Բանակի պաշտպանութեան տակ, Բազուից, Նախիջեւանի ու Մակուէի վրայով, Թուրքիա անցաւ և Խալիլ փաշայի կազմած «Իսլամական ջոկատը»՝ հետը տանելով Մոսկուայի կառավարութիւնից ստացած մէկ ինքնաշարժ սեկի»:

Վերջապէս, առաջ բերինք Իթթիհատի պատախանատու պատուիրակ Նայիլ Բեյը՝ հետեւեալ ցուցմունքները Ազրպէյճանի խորհրդայնացման մասին, թուրքերի աջակցութեամբ:

«Նախ Գանձակ գնացի: Մէկ քանի ամիս յետոյ, Նուրի փաշա բանտարկուած էր Բաթումի մէջ: Խորհեցայ, թէ լաւ կ'ըլլայ, երբ յաջողիմ փախցնել զինքը: Մարդ զրկեցի իր փոխուստին համար: Փախաւ և Բազու եկաւ: Ես ալ հոն գացի և տեսակցեցայ: Յետոյ Գանձակ վերադարձայ: Քանի մը ամիս յետոյ ալ Խալիլ փաշան եկած էր: Անոր ալ բարի զալուստի գացի Բազու և տեսակցեցայ: Ինչպէս յայտնի է, այն ատենները Մուսաւաթ և Իթթիհատ կուսակցութիւններ կային:

«Մուսաւաթ կուսակցութիւնը մեր բանակին Ազրպ-

պէճանէն քաշուելուն պէս 25 հազարնոց բանակ մը կազմած էր: Նոյն միջոցին բոլշեւիկ ազմուկը ելած էր: Խալիլ փաշա ճաշատինք» ըսաւ: Ես Գանձակ կը գտնուէի և «հոն պիտի մնամ» ըսի:

«Երբ բոլշեւիկները մօտեցան, Բագու եկայ: Խալիլ փաշա իր ընկերներով Ղարաբաղ գացեր էր, յետոյ վերագարձեր էր: Օր մը «Չանագգալէ» գրոսարանը նստեր էի Զարի կառավարիչ Սալիհ Չէքի պէյի հետ: Խալիլ փաշա եկաւ. «Քու հետդ պիտի տեսակցիմ, ելիր երթանք», ըսաւ:

«Գացինք: «Քեազիմ Գարաբէքի փաշայէն նամակ առինք բոլշեւիկեան կայսրութեան վրայ: Մուսաւաթ կառավարութեան առաջարկեցինք, որ հրատարի իշխանութենէն, մերժեց, ըսաւ: «Եթէ բոլշեւիկները գան, բուրսովին կը ճզմեն», ըսի:

«Խալիլ փաշա «Րէսուլ Զատէի երթանք» ըսաւ: Երեսփ. Ժողովին մէջ կուսակցութեան նախագահն էր: Յայտնեցի, ի՛նչ էիմ մը պէտք է ճշդիւ տեսակցելու համար: Յաջորդ օրը եկաւ, ի՛նչ պէյի (Րէսուլ Զատէ) գացինք: Ի՛մին պէյ, «մեր վիճակին ձգեցէք մեզի: Հարիւր այնքան տարի է որ անոնց ձեռքն ենք, մենք գիտենք անոնք, կը ճզմեն մեզ», ըսաւ:

«Բայց Խալիլ փաշայի պնդումներուն վրայ ընդունեց: Յաջորդ օրը, հացկերոյթի մը մէջ, վարչութիւնը Հասան Հաճինսկի պէյի պիտի փոխանցուէր: Այնպէս ալ եղաւ:

«Էնպէր փաշա, Խալիլի Թալի և Ազմի պէյերը եկան: Աւելի առաջ եկած էր Պէհաէդդին Շաքիր պէյ, որ ինձ մօտ մնաց: Ասոնք Երրորդ Միջազգայինի համար եկած էին»:

Արեւելեան Ժողովուրդներու Համագումարէն յետոյ, «Նախիջևանի ճամբով Անատոլու անցայ: Հետո կային նսեւ Քիւլչիկ Թալէաթ պէյ և Տրապիզոնի շրջանակէն եկած պատուիրակներ: 18 հոգի էինք: Պայազիտ եկանք, ուր հրամանատար էր ճավիտ: Տեսակցեցանք իրեն հետ:

«Քեազիմ Գարաբէքի փաշայի հեռագրով դիմեցինք, որ պէտքի Խորհրդային կազմակերպութիւններ առաջ բերէ: Սորը Գամիշ կէանք, ուր տեսակցեցանք Քեազիմ Գարաբէքի փաշայի հետ: Տեղեկութիւններ տուինք բոլշեւիկութեան հուժեղ մասին: Առարկեց: Երկու-երեք օր յետոյ, դարձեալ տեսակցեցինք, և ընդունեց մեր գաղափարը: Յետոյ Էնկիւրի երկար տեղեկագիր մը ղրկեցինք Բագուի մէջ տեսածներու մասին: Յետոյ, Էրզրում և Տրապիզոն անցանք: Հոն իբրեւ բոլշեւիկ ուղեցին մեզ չթողուլ: յետոյ հասկցան և թողուցին»:

«Քաղուածքների թիւը կարելի է աւելացնել, բայց կարծում ենք, թէ այսքանն էլ բաւական է: Ի՛նչ են վկայում նրանք: Այն, որ 1918-ից սկսած բոլշեւիկների և թուրքերի միջեւ հաստատուած է մօտիկ բարեկամութիւն ու գործակցութիւն, որ բոլշեւիկները հովանաւորել, ամէն կերպ քաջալերել և աջակցել են իթթիհատական ջարդարներին, որ թուրք-բոլշեւիկ գործակցութիւնը առանձնապէս շօշափելի կերպով տեղի է ունեցել կովկասում, որ թուրքերի գործօն օգնութեամբ խորհրդայնացաւ Ազրբէջանը, որ թուրք-բոլշեւիկեան գործակցութիւնը ուղղուած է եղել և Հայաստանի դէմ և որ բոլշեւիկների և թուրքերի միահամուռ ջանքերով, 1920 թ. համառը, Հայաստանից խլուեցան Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը»:

Այսքանով այս գլուխը կարելի էր փակել, բայց պատկերը աւելի կատարեալ դարձնելու համար առաջ բերենք և հետեւեալ վկայութիւնները:

1920 թ. ապրիլ 15-ին, Էրզրումում, Ազրբէջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Ազրբէջանի ղինուսրական նախարարի օգնական զօր. Ալի Ալա Շիխլինսկին և թրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քեազիմ Գարաբէքի փաշան կնքեցին մի համաձայնութիւն, որ պիտի փոխարինէր 1919 թ. նոյ. 29-ին, Պոլսում կնքուած թուրք-ազրբէջանեան գաղտնի պայմանագիրը: Ինչ-

պէս և այս վերջինը, Էրզրումի համաձայնութիւնն էլ ի նկատի ունէր բուլշեւիկների բարեկամութիւնը և իր մի մասով ուղղուած էր Հայաստանի դէմ:

Համաձայնագրի 5-րդ յօդուածը ասում էր. «Ազրբէջանի կառավարութիւնը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդ. Ռուսաստանին և «Անատոլուի ու Ռուսմելիայի Իրաւունքների Պաշտպանութեան կոմիտէի» միջև իրականացնելու մերձեցում: Անհրաժեշտ եղած պարագային ինքն էլ պիտի յարի այդ միութեանն: Իսկ 7-րդ յօդուածը ուղղուած է անմիջապէս Հայաստանի դէմ. «Անատոլուի և Ռուսմելիայի Իրաւունքների Պաշտպանութեան կոմիտէն վճռական կերպով խոստանում է, որ այն պարագային, երբ Հայաստանը յարձակում գործէ Ազրբէջանի վրայ, և Ազրբէջանի կառավարութիւնը վճռական կերպով խոստանում է, որ այն պարագային, երբ Թուրքիայի արեւելեան շրջանները կը տրուին և կը միացուին Հայաստանին, այս երկու դէպքում էլ համաձայնութեան եկած երկու կողմերը պաշտպանելու են միմեանց շահերը և գործելու են, որպէս միացած բանակ»:

Ահա այս համաձայնութեան առթիւ էր, որ Քեազիմ Գարապէտիրը գրում էր իր մի նամակում, թէ՛ «Մեր Ազրբէջանի և բուլշեւիկների միջև կնքուած պայմանների հիման վրայ, մեր սպանների, բժիշկների և պաշտօնեաների մեծ թիւ գնացել է Ազրբէջան: Բուլշեւիկները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել հայկական սահմանների վրայ՝ հայերի դէմ, Կիլիկիայի սահմաններում՝ Փրանսացիների դէմ: Դադատանում կազմուած կանաչ բանակը՝ Էնվէրի, Նուրիի և Խալիլի ղեկավարութեամբ՝ պէտք է ապրիլի սկզբներին աշխատէ մտնել Բագու: Ազրբէջանի զօրքերը պէտք է ցոյց տան կեղծ զիմադրութիւն, որպէսզի կարողանան իրենց արդարացնել Դաշնակիցների հանդէպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ Ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է առիթ որոնեն ընդհարուելու Հայաստանի հետ և

Անատոլիայում գտնուող թուրք զօրքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմաններն և սկսեն զինուորական գործողութիւններ Հայոց Հանրապետութեան դէմ»:

Մօտաւորապէս նոյն ժամանակները Մուսթաֆա Քեմալ հետեւեալ յայտարարութիւնը արաւ Ազգ. Մեծ Ժողովի ամբիոնից. —

«Բուլշեւիկները՝ իրենց ծրագիրները իրականացնելու համար թուրք ժողովրդի մեծ օգտակարութիւնը գնահատելով՝ մեր աջակցութեան զիմեցին: Նրանց առաջին ձեռնարկը եղաւ 10-րդ և 11-րդ զօրաբանակները կովկասեան ճակատ զրկել: Այս բանակները դիւրութեամբ յաջողեցին անցնել Հիւս. կովկաս և մտան Ազրբէջան՝ շնորհիւ մեր ընծայած դիւրութիւնների և առաջնորդութեան: Ազրբէջանցիները մեծ հաճոյքով զիմաւորեցին այդ զօրամասերին: Այս բանակները մէկ կողմից Հայաստանի, միւս կողմից էլ վրաստանի դէմ հարկ եղած զինուորական միջոցների ձեռնարկեցին»:

ՀԱՅ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐԸ

Այսպէս, ուրեմն, 1919-20 թուականներին, բոլշեւիկները և Թրքահայաստանը բնաջնջող թուրք ջարդարարները միացած՝ դաւեր էին լարում հայ ժողովրդի և Հայաստանի դէմ, ի՞նչ էին անում այդ ժամանակ հայ բոլշեւիկները, ի՞նչ գործի վրայ էին նրանք:

Փաստօրէն մինչև 1919 թուականը Հայաստանում բոլշեւիկ կազմակերպութիւն գոյութիւն չուներ: Կային միայն մատի վրայ համրուող անհատներ: — Մի քանի ուսուցիչներ էջմիածնի ձեմարանում և Երեւանում, (ինչպէս Պօղոս Մակինցեանը, Աշոտ Յովհաննիսեանը և Արշաւիր Մելիքեանը), մի քանի աշակերտներ, թերեւս, մէկ-երկու հոգի էլ ուրիշ տեղ: Կազմակերպուած բոլշեւիկութիւն չկար:

Համեմատաբար, աւելի էր հայ բոլշեւիկների թիւը Թիֆլիսում և Բագուում, բայց նրանց տեսկարար կշիռն էլ ազգային կեանքում խիստ աննշան էր: Շատ չէին հայ բոլշեւիկները և Ռուսաստանում, գլխաւորապէս մտաւորականներ, աշխատում էին ռուսական կազմակերպութիւնների մէջ և հայ կեանքի վրայ ազդեցութիւն չունէին:

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ, ազգութիւններէ կոմիսարիատին կից, ստեղծուեց հայկական բաժին, որի գլուխը կանգնեց այն ժամանակ բաւականանուն ռուսացող, բայց իրապէս անարժէք մի հայ բոլշեւիկ՝ Ավանէսովը: Այդ բաժինն էր վերապահուած հայ ազգային գործերի վերատեսչութիւնը և գաղթականների հագտարութիւնը: Ավանէսովի օգնականն էր բանաստեղծ վա-

հան Տէրեանը: Նոյն տեղ աշխատանքի մտան և Աշ. Յովհաննիսեանը, Պ. Մակինցեանը և ուրիշներ:

Բրեստ-Լիտովսկի բանակցութիւնների ժամանակ, հայ բոլշեւիկներից ոմանք, մասնաւորապէս բանաստեղծ վահան Տէրեանը, որոշ ջանք թափեցին պաշտպանելու համար Թրքահայաստանի դատը, բայց, ինչպէս արդէն տեսանք, յաջողութիւն չունեցան: Վ. Տէրեանը նոյնիսկ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտարար պատուիրակութեան անդամ էր:

Ամէն տեղ էլ հայ բոլշեւիկները գործում էին իբրև ռուսական կուսակցութեան անդամներ և ազգային գետնի վրայ կազմակերպուելու կամ ուրոյն ազգային խնդիրներ դնելու փորձեր չէին անում: Հետաքրքրական է, որ հայկական բոլշեւիկեան կազմակերպութիւն ստեղծելու առաջին փորձի պատիւը պատկանում է Թրքահայերին: Բոլշեւիկ Բորեանը իր արդէն յիշատակուած գրքի մէջ (Բ. հատոր, էջ 24-26), պատմում է, որ 1917 թ. ամառը «մի խումբ Թրքահայ մտաւորականներ կազմակերպուեցին Թիֆլիսում և մի Գերկայացուցիչ ուղարկեցին Պետրոգրադ: Սա դրամ ստացաւ կազմակերպական գործերի համար և վերադառնալով Թիֆլիս՝ ուրիշ ընկերների հետ միասին կազմակերպեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւն, որ սկսեց հրատարակել թերթ: Այս կուսակցութիւնը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ Թրքահայերի մէջ, որովհետեւ նրա պատակ էր դրել Թրքահայաստանի ազատագրումը: Ազգային հանրապետութիւնների կազմութիւնից յետոյ, վերայ հասաւ հալածանքի շրջանը կոմունիստների դէմ: Նրանք վերջ տուին իրենց Թիֆլիսի գործունէութեան և տեղափոխուեցան Հիւս. կովկաս, ապա՝ Մոսկուա»:

Բորեանի պատմածի մէջ ճիշդ է միայն այն, որ այդ անունով կուսակցութիւն կազմուել է և Պետրոգրադից գրամ ստացուել ու թերթ է հրատարակուել, բայց «մեծ յաջողութիւնը» հէքիսթ է: Իրապէս, նախկին Հնչակեան քախտախնդիրների մի խմբակ էր — Գուրգէն Հայ-

կունի, Գրիգոր վարդանեան և ուրիշներ, որոնք ճար-
պիկութիւնն էին ունեցել գոյութիւն չունեցող «Հայաս-
տանի կոմունիստական կուսակցութեան» անունով տեղե-
կագիր ներկայացնելու Համառուս. կոմունիստական կու-
սակցութեան կենտրոնին և բաւական խոշոր գումար —
ասում էին 30 միլիոն րուբլի — շորթել: Իրենց տեղե-
կագրի մէջ այդ պարոնները ցոյց էին տուել «Հայաստ.
կոմ. կուսակցութեան» բազմաթիւ մասնաճիւղեր, նոյն-
խակ... Բասենում, Ալաշկերտում, Խնուսում, Մուշում
եւայլն: Ստացած դրամով «Հայաստանի կոմունիստները»
մի քանի թիւ թերթ հրատարակեցին Թիֆլիսում և միա-
ցածը ծախսեցին թղթախաղի և քէֆերի վրայ: Եւ զար-
մանալի չէ, որ, նոյն Բորիանի վկայութեամբ, երբ տե-
ղի վրայ քննութիւն է կատարուել, պարզուել է, որ Հա-
յաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը գոյութիւն
ունի միայն մեր՝ մտաւորականներիս գլուխներում. այդ-
պիսի կուսակցութիւն չկայ Հայաստանում և չի կարող
լինել. գիւղացիները և բանուորները լսել իսկ չեն ու-
զում այդպիսի կուսակցութեան մասին»:

Եւ ճիշդը այս էր: Հայաստանում բոլշեւիկներ չկային:
Բոլշեւիկները Հայաստանում սկսեցին երեւալ միայն
1918 թ. վերջերը, երբ վրաստանում և Ազրբէջանում
կոմունիստական կուսակցութիւնը ենթարկուեց խիստ հա-
լածանքի: Իրենց կեանքը ազատելու մտաւորութեամբ,
հայ բոլշեւիկները ապաստան էին փնտռում Հայաստա-
նում: Հայաստանի կառավարութիւնը ընդունեց նրանց,
տուեց ազատ ապրելու և աշխատելու հնարաւորութիւն՝
պայման դնելով միայն, որ Հայաստանում քաղաքական
գործունէութիւն չունենան: Հետզհետէ Հայաստան եկան
Թիֆլիսից և այլ վայրերից փախած Ս. Կասեանը, Ա.
Մուսեանը, Ս. Խանոյեանը, Դ. Շահվերդեանը, Մ. Սա-
հակեանը, Ա. Երզնկեանը, Աւիս Նուրիջանեանը, Կէս-
բոլշեւիկ Արշ. Զոհրաբեանը և ուրիշներ, որոնց մեծ մա-
սը պաշտօններ ստացաւ պետական, կամ քաղաքային

կիմնարկութիւնների մէջ: Բոլորն էլ, ի հարկէ, «պատ-
ուոյ խօսք» առին քաղաքականութեամբ չզբաղուելու:
Բայց յարգեցի՞րն իրենց խոստումը:

Ա. Մուսեանը պատմում է, որ արդէն 1919-ին, բոլ-
շեւիկները Հայաստանում գաղտնի կազմակերպութիւն
ունէին և ստորերկրեայ աշխատանքներ էին կատարում:
«Ղ. Ղուկասեանի և նրա մօտիկ ընկերներ Արմ. Բուդաղ-
եանի և Աղասի Խանջեանի միջոցով, գրում է Մուսեա-
նը, մենք Երեւանում կատարում էինք գաղտնի մեր բո-
լոր գործերը: Թուրքիկներ տպել և կպցնել պատերին,
գրականութիւն փոխադրել, ժողովատեղի գտնել, նամակ
տանել Թիֆլիս՝ Երկրային կոմիտէին եւայլն — այս բո-
լորը նրանք կատարում էին արագ, գաղտնապաշտութեան
բոլոր օրէնքներով»:

Ղ. Ղուկասեանը «1919 թ. օգոստոսի վերջերին յա-
տուկ յանձնարարութեամբ անցնում է Դիլիջան, Ղարա-
քիլիսա, Ալեքսանդրապոլ՝ տեղական կազմակերպութիւն-
ների յայտնելու երեւանում գումարուելիք կուսակցա-
կան խորհրդակցութեան, նրա օրակարգի և կազմակերպ-
ման հետ կապուած հարցերի մասին (*):

Նոյն 1919 թ. ամառը բոլշեւիկների «Ապարտակ»
խումբը թուրքիկներ ցրուեց Երեւանում, որոնց մէջ
բուռն յարձակումներ էր գործում կառավարութեան վրայ
և կոչ էր ուղղում զօրքերին, որ չկուռեն Բոյիւք-Վէ-
դիում ապստամբուած թուրքերի դէմ:

Առանձնապէս գործօն աշխատանքներ էին կատարում
բոլշեւիկները Ալեքսանդրապոլում, Լոռիի չէզոք շրջա-
նում և Հայաստանի օտար ցեղերի մէջ՝ թուրքերի, ռուս-
ների եւայլն:

Ալեքսանդրապոլը երկաթուղային հանգոյց-կենտրոն
էր, ուր գտնուում էր նորոգութեան գլխաւոր արհեստա-
նոցը հարիւրաւոր գործաւորներով: Այս վերջիններիս

(*) «Նարնիդ Հայաստան», 14 մայիս, 1927 թ:

մէջ կային Բագուից եկած բաւական թուով բանուորներ՝ ծայրայեղ արմատական տրամադրութիւններով: Կոմ բուլ՝ չեւիկեան հակումներով և, բնականաբար, պարտն հող էին ներկայացնում բուլ՝ չեւիկեան քարոզչութեան և դաւաճողական գործողութիւնների համար: Գործաւորների և, ընդհանրապէս, երկաթուղային աշխատուորների մէջ քիչ չէին նաեւ ռուսներ, որոնք, առհասարակ, հակառակ վերաբերում ունէին դէպի անջատուած ազգերի անկասխութիւնը և անհամբեր սպասում էին, թէ նոր պիտի վերադառնայ Ռուսաստանը: Հայ բուլ՝ չեւիկների համար նպաստաւոր հող կար Ալեքսանդրապոլում, և զարմանալի չէ, որ նրանք հէնց սկզբից մեծ ուշադրութիւն ցարձրին այս քաղաքի վրայ:

1919-ին արդէն Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային բանուորների մէջ կային գաղտնի բլիշներ, որոնք կոմունիստական քարոզչութիւն էին անում, թուսցիկներ հրատարակում, հակապետական գործունէութիւն ցոյց տալիս, գործադուլներ կազմակերպում, սաբոտաժ անում և աշխատում էին ամէն միջոցով գրգռել գործաւորների դժգոհութիւնը և դժուարութիւններ հանել կառավարութեան դէմ: Այդ աշխատանքի համար նրանք խոշոր գումարներ էին ստանում Ռուսաստանից:

Լոռիի չէզոք շրջանը աւելի մեծ յարմարութիւններ էր ներկայացնում բուլ՝ չեւիկեան գործունէութեան համար: Այս շրջանը վիճելի էր վրաստանի և Հայաստանի միջև, անգլիացիների ճնշումով յայտարարուած էր չէզոք, մինչև հաշտութեան վերջնական կնքումը, և կառավարւում էր խառն վարչութեան միջոցով: Եւ ու մուտքը ազատ էր, և տեղական հայ բնակչութիւնը՝ դէպի վրացիները տածած թշնամութիւնից դրդուած՝ բարեացակամ վերաբերում էր ցոյց տալիս վրաց մենչեւիկների դէմ կուսուղ բուլ՝ չեւիկների հանդէպ: Բուլ՝ չեւիկների համար Լոռին, մի տեսակ, յինակէտ էր. որտեղից նրանք կապ էին պահում Հայաստանի, վրաստանի ու միւս երկիրների միջև և

գաղտնի ճանապարհներով մարդ, դրամ և հակապետական գրականութիւն ներմուծում Հայաստան:

Հայաստանի օտար ցեղերն էլ, յատկապէս թուրքերն ու ռուսները, բնական դաշնակիցներ էին հայ բուլ՝ չեւիկների: Այս երկու ցեղերն էլ թշնամական դիրքի մէջ էին դէպի Հայաստանի անկասխութիւնը և չէին ուզում հաշտուել հայկական ազգային իշխանութեան հետ: Թուրքերի աչքերը թուրքիայի և Ազրբէջանի վրայ էին. որոնց հետ կենդանի կապ էին պահում և որոնց ձեռքին կոյր գործիք էին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ լարուող դուռերի մէջ: Ռուսները անհամբեր սպասում էին Ռուսաստանի վերադարձին և ռուսական իշխանութեան երանաստատման: Հայ բուլ՝ չեւիկները նոյնպէս Ռուսաստանի վերադարձն էին երազում և, հետեւաբար, ռուսական գործ էին կատարում: Միւս կողմից, Ռուսաստանն ու թուրքիան բարեկամներ և դաշնակիցներ էին: Այս դետնի վրայ, Հայաստանի թուրքերի, ռուսների և հայ բուլ՝ չեւիկների համագործակցութիւնը տրամաբանական էր և հասկանալի: Եւ եթէ աւելացնենք նրանց երեք էլ կատարի հակառակութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան և Հայաստանի կառավարութեան, պատկերը կը լինի աւելի կատարեալ:

Հայաստանի կառավարութիւնը, հարկաւ, անտեղեակ չէր բուլ՝ չեւիկների կատարած աշխատանքներին, բայց, ներքին և արտաքին զանազան պատճառներով, խիստ միջոցների չէր դիմում: Այդ պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ բուլ՝ չեւիկների մէջ համաձայնութիւն չկար քաղաքական անելիքների մասին: Մինչ երիտասարդական խաւերը ձգտում էին գործօն պայքարի և յեղափոխական անմիջական ձեռնարկների, ղեկավար շրջանակները, մասնաւոր, 1919-ին կազմուած Հայաստանի կոմիտէն՝ Լեւոնապետի և ուզում էր, մինչև ռուս կարմիր բանակի մօտենալը, սահմանափակուել միայն կազմակերպական

նախապատրաստական աշխատանքներով և քարոզչութեամբ:

«Արմէնկոմը, գրում է յայտնի բոլշեւիկ Շ. Ամիրխանեանը, իր աշխատանքը դիտում էր որպէս խաղաղ ազդեցութեամբ և հանդարտ քարոզչութիւն և երբեք ապստամբութիւն և իշխանութիւնը գրաւելու խնդիր չի դրել (*):

Նոյն իմաստով արտայայտուում է և Ս. Կասեանը, որ պնդում է, թէ 1919-ին և 20-ին, մինչեւ Ազրբէջանի խորհրդայնացումը, հայ բոլշեւիկները Հայաստանի իշխանութիւնը գրաւելու գործնական նպատակ չեն ունեցել:

Աւելի ճիշդ, հայ կոմունիստների մտքում, այդ ժամանակները, տիրում էր շփոթ և անորոշութիւն: Կասեանի պէս մարդիկ հասկանում էին, որ ապստամբական ամէն փորձ ոչ միայն անողոք կերպով պիտի ճնշուի, այլ և աղէտաւոր պիտի լինի երկրի համար: Բայց տաքարիւն երիտասարդութիւնը և Աւիսի պէս արկածախնդիրներ չէին ուզում հանգիստ նստել և աշխատում էին Հայաստանում էլ «պրոլետարական յեղափոխութիւն» խաղալ:

Կառավարութիւնը տեղեակ էր այս բոլորին և զգուշանում էր բանտարկութիւններով և բռնի միջոցներով ուժեղացնել ծայրայեղների դիրքը: Միայն 1919-ի ամառը, Քէոյիւք-Վէդիի կռիւների ժամանակ, հակապետական թուուցիկներ ցրելու համար ձերբակալուեցին «Ապարտակ» խմբի պարագլուխները: Այնուհետեւ, երբ այլեւս ակընյայտնի դարձաւ, որ Արմէնկոմի սկզբնական խոհեմ քաղաքականութիւնը անզօր է զսպելու ծայրայեղների դաւադրութիւնները, կառավարութիւնը դիմեց խիստ միջոցների և 1920 թ. յունւ. 31ին ձերբակալութիւններ արաւ Երեւանում և Դիլիջանում:

(*) Շ. Ամիրխանեան, «Մայիսեան Ապսամբուրիւնը եւ Հայաստան (1920)»:

Այդ առթիւ, Սոց.-Յեղափոխականները, որոնց անդամների մի մասը համակրում և գաղտնի գործակցում էր բոլշեւիկներին, հարցապնդում մտցրին Խորհրդարանում, որ բուռն վիճաբանութիւնների նիւթ ծառայեց:

Ներքին գործոց նախարարը տուեց, ի միջի այլոց, հետեւեալ տեղեկութիւնները.— «Հայաստանում կան բաւական թուով բոլշեւիկներ, որոնք՝ իրենց ասելով՝ եկել են այստեղ միայն ապստան գտնելու և ոչ մի գործունէութիւն պիտի չունենան: Սակայն, գեռ յուլիս ամսին, Բէոյիւք-Վէդիի կռիւների ժամանակ, նրանք տպեցին մի թուուցիկ, ոչով կոչ էին անում գործին չգնալ կռուի: Այնուհետեւ, տեղի ունեցան մի քանի դէպքեր Սարըզամիշ-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի վրայ եւն.: Հայաստանի անկախութեան սօնի օրը պատերին փակցրին թըռուցիկներ, որոնք ուղղուած էին մեր պետական կազմի դէմ:

«Վերջին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ օրէցօր Հայաստան են գալիս նոր մեծամասնականներ, որոնք իրենց հետ բերում են խոշոր գումարներ՝ ագիտացիայի համար: Միւս կողմից, անհերքելի փաստ է, որ ռուս մեծամասնականները դաշն են կապել երիտասարդ թուրքերի հետ: Այդ համաձայնութեամբ տաճկական զօրքերը պիտի անցնեն Հայաստանի վրայով Դէնիկինի թիկունքին խիստ համար: Ի՞նչ դրութեան մէջ կ'ընկնի Հայաստանը այդ պարագային»:

Հայաստանի զանազան մասերում կատարուած խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները երեւան բերին անագին նիւթ և ամբողջութեամբ հաստատեցին կառավարութեան ունեցած տեղեկութիւնները հայ բոլշեւիկների ունեցած հակապետական գործունէութեան մասին: Պարզուեց, որ բոլշեւիկները եռուն աշխատանքի մէջ են և գաղտնի կերպով պատրաստում են բռնի յեղաշրջում առաջ բերելու Հայաստանում:

Հետագային բոլշեւիկներն իրենք էլ հաստատեցին

այս փաստը: Այսպէս, Ս. Կասեանը վկայում է, որ Քրո-
չեւիկների ակտիւ և խտացած գործունէութիւնը Հայաս-
տանի տերիտորիայում իրապէս սկսուել է 1919 թ. ա-
մառուանից: Ճիշդ է, առաջ էլ եղել են այդտեղ խմբակ-
ներ, բայց որովհետեւ մեր կուսակցութեան Երկրային
կոմիտէն կտրուած է եղել Հայաստանից, նա չի կարողա-
ցել ոչ կազմակերպչական գործ կատարել այդ խմբակնե-
րի միջոցով, ոչ էլ ուղղութիւն տալ նրանց գործունէու-
թեանը: Անգլիացիների գալուց յետոյ, երբ Դաշնակները
աւելի երես էին առել և իշխանութիւնն ամբողջապէս
կենտրոնացրել իրենց ձեռքը, այդ խմբակների գործու-
նէութիւնը լիկուիդացիայի է ենթարկուում համարեա ամ-
բողջապէս: Նոյն տարուայ սեպտեմբերին, նախապատրաս-
տական աշխատանքներից յետոյ, Երկրային կոմիտէի ներ-
կայացուցիչները կազմակերպում են Երեւանում՝ Գաւառ-
ներից հրաւիրուած պատասխանատու ընկերների գաղտնի
խորհրդակցութիւն, ուր մշակուում է այդ երկրում մեր
հիմնական տակտիկան և ստեղծուում կենտրոնական մար-
մին՝ Հայաստանի կոմիտէ» (*):

Այս խորհրդակցութեան մէջ նշանաբան է ընդունուում
նաեւ «Խորհրդային Հանրապետութեան հաստատումը Հա-
յաստանում»:

«1920 թ. յունուարի երկրորդ կէսին Երեւանում տե-
ղի ունեցած կուսակցական անլիգալ կոնֆորենցիան, շա-
րունակուում է Կասեանը, հիմնուելով կուսակցութեան քա-
ռամսեայ փորձառութեան վրայ, ամբողջութեամբ ընդու-
նեց և հաստատեց այդ վարքագիծը»:

«Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութիւնը, որ գլխա-
ւորապէս բաղկացած էր համարեա Բազուից ու Թիֆլիսից
եկած երկաթուղային բանուորներից, իր ներկայացուցիչ-
ների բերանով հարց էր յարուցել իշխանութիւնը վերցը-
նելու մասին, բայց կոնֆերենցիան կտրականապէս մեր-

ժեց այդ», որովհետեւ «իշխանութիւնը ձեռքում պահելը
անկարելի պիտի լինի՝ այն հասարակ պատճառով, որ
1) կուսակցութիւնը, բաղկացած լինելով ոչ աւելի քան
500 անդամից, չափազանց աղքատ լինելով փորձուած ու
պատրաստ ուժերով, պիտի չկարողանայ ո՛չ միայն դի-
մադրել այն ժամանակուայ քաղաքական և հոգեբանական
սիտուացիայում աճխուսափելիօրէն առաջ գալիք քաղա-
քացիական կռուին, այլ և իշխանութիւն կազմակերպել
կենտրոնում և տեղերում: 2) որ նա հնարաւորութիւն
պիտի չունենայ կազմակերպելու այնպիսի բանակ, որը
կարողանայ առանց «գրսի» օգնութեան գիմադրել արտա-
քին թշնամիների՝ մենչեւիկեան վրաստանի, մուսուա-
թիան Ազրբէջանի և քեմալական Տաճկաստանի ամենա-
թեթեւ արշաւանքին անգամ: 3) որ ծայր աստիճան քայ-
քայուած և սովի ճիրաններում գալարուող երկրի ցուրտն
ու քաղցը մի կողմից, իսկ անտեսական անխուսափելի
բլոկադան միւս կողմից՝ հէնց սաղմի մէջ պիտի խեղդեն
Խորհրդային իշխանութիւնը»:

Ուրիշ խօսքով, 1920 թ. սկիզբները, «սիտուացիան»
այնպէս էր Հայաստանում, որ Խորհրդային իշխանու-
թեան մասին մտածելը անմտութիւն էր. ո՛չ արտաքին
պայմաններն էին նպաստաւոր, ոչ էլ ներքին ուժերի
գասաւորութիւնը: Հայաստանի ժողովուրդը, իշխանու-
թիւնը և քանակը հակառակ էին բուլղարիկութեան, իսկ
հայ բուլղարիկներն իրենք արհամարհելի քանակ էին ներ-
կայացնում և անարժէք որակ — ընդամէնը 500 անդամ,
այն էլ «չափազանց աղքատ փորձուած և պատրաստ ու-
ժերով»: Եւ բնական է, որ կացութեան ըմբռնումը ու-
նեցող իրատես մարդիկ չպիտի կամենային նետուել ար-
կածախնդրութեան գիրկը:

Սակայն, իրօտեսութիւնը շատ հեռու էր հայ բուլղ-
արիկներից, և Արմէնկոմը միայն Կասեաններից բաղկացած
չէր: Ընդհակառակը, Կասեանի ասած «կոնֆերենցիայում»
տիրող է եղել «Ալեքսանդրապոլի ներկայացուցիչների»

(*) «Նոր Աւիստ» ամսագիր, 1922 թ. սեպտ., քիւ 2:

նի վարիչ տարրերը, այլ և դէպի պետութիւնը: Երկրի ներսը հակապետական քարոզչութիւն էին անում, միջ-ցեղային կիրքերն էին հրահրում, դժուարացնում էին շինարարական աշխատանքը սարսափի և այլ միջոցներով և, առհասարակ, օպտագործում էին ամէն առիթ՝ թուլացնելու համար պետական մեքենան և վարկաբեկելու իշխանութիւնը յաշտ հասարակութեան: Դուրսը, ստերով ու զրպարտութիւններով, թշնամական տրամադրութիւններ էին առաջ բերում դէպի Հայաստանի Հանրապետութիւնը ու նրա ղեկավարները՝ նոյնիսկ գործակցելով հայութեան բազայայտ թշնամի տարրերի հետ:

Այս տեսակէտից շատ բնորոշ է հետագային յայտնի բուլղարներ (այժմ գնդակահարուած) Ա. Երզնկեանի և Սիմ. Փիրուսեանի մէկ վկայութիւնը:

Նրանք, 1920 թ. ամառը, Թիֆլիսից Մոսկուա էին ուղարկուել՝ ապահովելու համար Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին: Վերադարձին, ընդարձակ զեկուցում տուին, որից երեւաց, որ իրար դէպի Հայաստանը: Կռաւարական և կուսակցական պաշտօնաթերթերը՝ «Իզլեստիա» և «Պրաւդա» կատաղի յարձակումներ էին գործում Հայաստանի վրայ:

Մոսկուայի լրագրական յօդուածներում, ասում է Ա. Երզնկեանը, շարունակ այն միտքն է արծարծուել, թէ իմպերիալիստ Դաշնակիցները համարեա ամէն օր Հայաստան են ներմուծում լեռների չափ ուղմամթերք, զինագործական արհեստանոցներ, որոնք, առանց դադար առնելու, ուղմամթերք են պատրաստում... Ամբողջ աշխարհի բուրժուաները հաւաքուել են Հայաստանում շահագործելու համար պրոլետարիատին և այնպիսի քաղաքականութիւն են մտցրել, որ ուղղուած է սոցիալիստական Ազրբէջանի և սոցիալիստական Թուրքիայի խեղճ ու կրակ աշխատաւորութեան դէմ: Այդ երկու երկիրների մահմետական ժողովուրդները հանգիստ չունին հակայն-

դափոխական հայոց կռաւարութեան հակայթիւ զօրքերի նուաճողական յարձակումներից: Հայ յեղափոխականների ձեռքով ստեղծուած Ղարաբաղի անցքերի ժամանակ տուժեցին ոչ թէ հայերը, այլ իսրահային իշխանութեան մշտական կողմակից մահմետական աշխատաւորութիւնը»:

Ովքե՞ր էին վարում այս հակահայ ստապտիք ու զզուելի քարոզչութիւնը: Երզնկեանը պատասխանում է.

Նախ՝ «կոմունիստական դիմակի տակ ծածկուած իսլի փաշաները, կազանի թաթարները, որոնք արտօնեալ դիրք ունէին Մոսկուայի ազգային գործերի ժողովրդական կոմիսարիատում, և իրենց կոմունիստ անուանող Բագուի թաթարները»:

Երկրորդ՝ հայ բուլղարները, որոնց ձմեռը Հայաստանից կտրուած լինելու պատճառով ոչ մի տեղեկութիւն չունէր Հայաստանի և նրա բնակչութեան ծանր կացութեան մասին, իսկ միւսներն էլ դէպի Դաշնակցութիւնը տածած առեւտրութիւնից կուրացած՝ դիտումաւոր, չափազանցուած միտումաւոր լուրեր էին տարածում ի վնաս հարազատ երկրի: Առանձնապէս այդ ուղղութեամբ այժ էին տալիս Բագուի, Վլադիկաւկազի, Ռուսավի և այլ գաւառական քաղաքների հայ կոմունիստները»:

Թէ հայ բուլղարները ինչպիսի հրէշային «դիտումաւոր լուրեր» էին տարածում ուսաների մէջ Հայաստանի դէմ, ցոյց է տալիս և հետեւեալ հատուածը Բագուից Հայաստանի կռաւարութեան ուղղուած մէկ հեռագրից: — «Յենուելով մաուզերիստ գահճապետ Սեպուհի և դէնիկինեան սպաների վրայ՝ դուք օրէնքից դուրս էք յայտարարել Հայաստանի գիւղացիներին և բանուորներին: Զանգուածային գնդակահարութիւնները Ալիքսանդրապոլում, Կարսում, Սարըղամիչում և այլ վայրերում, յեղափոխական բանուորներին, գիւղացիներին և նրանց ղեկավարներին անխնայ ձերբակալելը, ծեծելը, թալանելը — այս ամէնը վրդովում է Ազրբէջանի պրոլետարիատի և իսրահայ. Ռուսաստանի կարմիր զօրքերի յեղափոխական խիղճը...»

«Մեզ յայտնի է, որ ձեր կառավարութիւնը կարսի շրջանում գնդակահարել է 300 հոգի: Կարսում հակայեզափոխականների դատարանը, Խորէնիի և Աղբալեանի գլխաւորութեամբ, ձերբակալել է կոմունիստական կուսակցութեան անդամներին և գնդակահարել: Դուք գնդակահարել էք Խորհրդ. Հայաստանի Ռազմայեղափոխական կոմիտէի անդամ բժ. Մելքոնեանին, կարսի յեղափոխական կոմիտէի անդամ ընկ. Ղուկասեանին, Նոր. Բայազետի Յեղափ. կոմիտէի անդամ ընկ. Սարուխանեանին և մի շարք ձեր ամենալու ընկերներին: Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Հայաստանի ներկայացուցիչը՝ վրդովուած այն դահճային անարտութիւնից, որ դուք ցուցահանում էք Հայաստանում ձեր ընկերների նկատմամբ, որոշել է դիմել Մոսկուա, որտեղ անամօթարար դիմել էք և դուք՝ ուղարկելով ձեր ներկայացուցիչներին (*) և միաժամանակ Հայաստանում անխնայ կոտորելով կոմունիստներին: Մենք համոզուած ենք, որ Խորհրդ. Ռուսաստանը ամէն միջոց ձեռք կ'առնէ՝ վերջ տալու համար ձեր արիւնոտ վարժուեքին (**):»:

Հեռագրի տակ ստորագրել էին, Ազրբէջանի կոմ. կուս. կենտր. կոմիտէի կողմից՝ Նանեօվիի և Միկոյեան. Ռուս. կոմ. կուս., ներկայացուցիչ՝ Կլասանեան, Հայաստանի Ռազմայեղ. կոմիտէի անունից՝ Ալիս:

Համանման մի ուրիշ հեռագրի մէջ էլ ասուած է «Թէ Դաշնակցականները Հայաստանում կ'առորել են մինչեւ երկու հազար կոմունիստներ»...:

Եւ այս տեսակ ստերով հայ բուլշեակները մոլորեցնում էին ոչ միայն Ռուսաստանի հանրային կարծիքը, այլ և կառավարութիւնը: Բազուից ստացած չարամիտ զրպարտութիւնների հիման վրայ, Չիչերինը յունիս 4ին, ձեռք վրդովմունքով, հեռագիր-բողոք է ուղարկում

(*) Խօսքը Լեւոն Շանթի պատմութեան մասին է:

(**) Բազուի «Կոմունիստ» օրաթերթ, 1920 թ., յունիս 20:

Երեւան, Հայաստանում, իբր թէ, կատարուող գնդակահարութիւնների դէմ: Եւ, ի միջի այլոց, ասում է, թէ՛ «յատկապէս գնդակահարուած է ընկ. Միկոյեանը»...:

Հայ բուլշեակները մէկ նպատակ էին հետապնդում — ինչ գնով էլ լինի վարկաբեկել ու տապալել Հայաստանի վարիչներին, ձեռք ձգել Հայաստանի իշխանութիւնը: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար նրանք միջոցների մէջ խտրութիւն չէին դնում, փոյթ չէ թէ զբանից մահացու վնաս կը ստանային Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը:

Նրանք սրատարփ սպասում էին, թէ ե՞րբ պիտի մօտենայ ռուսական բանակը, որպէսզի ներքին ապստամբութիւն բարձրացնեն և խորտակեն «Դաշնակ»ների իշխանութիւնը: Եւ այդ օրը շատ չուշացու. 1920 թ. ապրիլ 28-ին ընկաւ Ազրբէջանը թուրք-բուլշեակեան միացեալ զորոհի տակ: Ազրբէջանի խորհրդայնացումով, հայ բուլշեակների կարծիքով, հնչելու էր և Հայաստանի խորհրդայնացման ժամը:

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք, 1920 թ. ապրիլ 28-ին, բոլշևիկները, թուրքերի օգնութեամբ, գրաւեցին Բագուը՝ խորտակելով Ազրբէջանի անկախութիւնը:

Յաջորդ օրն իսկ, Բագուից Երեւանում ստացուեց հետեւեալ սպանական հեռագիրը. — «Ազրբէջանի Խորհրդային հանրապետութեան բանուորա-գիւղացիական կառավարութիւնը, յանձին Յեղափոխական կոմիտէի, պահանջում է նախ՝ մաքրել ձեր զօրքերից Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշուել դէպի ձեր սահմանները. երրորդ՝ դադրեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպքում, Ազրբէջանի ընկերվարական Խորհրդային հանրապետութեան յեղափոխական կոմիտէն իրեն կը համարէ պատերազմական վիճակի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրւում է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազրբէջանի Խորհրդային հանրապետութեան արտաքին գործերի կոմիտատը» (*):

Դեռ պատասխան չստացած, մայիս 1-ին, Բագուից Երեւան հասաւ ե՛ւ մի ուրիշ հեռագիր՝ այս անգամ ուսական 11-րդ բանակի հրամանատարութեան կողմից՝ Օրջոնիկիձէի, Կիրովի, Մելիսանոշինի և Լեւանդովսկիի ստորագրութեամբ: Հեռագիրը, «յանուն Ռուսաստանի Սոց. Ծեղ. Խորհրդային Հանրապետութեան», առաջարկում էր

(*) Սա այն Հուսէյնովն է. որի հետ Խալիլ փաշան համաձայնութիւն եր կնքել Ազրբէջանը խորհրդայնացնելու մասին՝ խոստանալով նրան վարչապետութեան պաշտօնը:

Հայաստանի կառավարութեան՝ «անմիջապէս դադրեցնել ռազմական բոլոր գործողութիւնները Խորհրդ. Ազրբէջանում և իր զօրքերը դուրս հանել նրա սահմաններից: Այդ պէտք է արուի ներկայ հեռագրի ստացումից յետոյ 24 ժամուայ ընթացքում»:

Պէտք է ասել, որ Հայաստանը «ռազմական գործողութիւններ» չունէր Ազրբէջանում: Այդ ժամանակ տեղի էին ունենում Ղարաբաղի դէպքերը: Ղարաբաղի բնակչութիւնը մերժում էր ճանաչել Ազրբէջանի իշխանութիւնը և ուզում էր միանալ Հայաստանին: Մուսաւաթական կառավարութիւնը, իսկիլ փաշայի օգնութեամբ, իր ամբողջ բանակը ուղղել էր Ղարաբաղի դէմ և աշխատում էր բռնի ուժով հպատակեցնել Ղարաբաղցիներին, որոնց խնդրանքով՝ օգնութեան էր գնացել Դրոյի զօրամասը: Ազրբէջանի խորհրդայնացման վայրկեանին գրեթէ ամբողջ Ղարաբաղը հայերի ձեռքն էր:

Թէ՛ Հուսէյնովի և թէ՛ միւս հեռագիրը բառ առ բառ կրկնութիւնն էր մուսաւաթական կառավարութեան մինչեւ այդ արած պահանջների: Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց ենթարկուել Բագուի վերջնագրին և վրձնական բողոք ուղարկեց Մոսկուա՝ Լենինին և Չիչերին, ինչպէս նաեւ Բագու՝ Օրջոնիկիձէին, բայց այդ բողոքները մնացին անպատասխանի:

Հեռագիրների այս փոխանակութիւնը, որ անագին վրդովում առաջ բերեց Հայաստանում, զուգադիպեց Մայիս Մէկի աշխատաւորական տօնին: Այդ տարի, կառավարութեան որոշումով, Մայիս Մէկը պիտի տօնուէր առանձին շքով: Մայրաքաղաքում և գաւառական կենտրոններում կազմակերպուեցին մեծահանդէս թափօրներ ու հրապարակային փառահեղ ժողովներ: Ճառախօսութիւնների գլխաւոր նիւթն էր Ազրբէջանի վերջնագրի պահանջը՝ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի մասին: Հայաստանի ողջ ժողովրդի այդ օրերի արամադրութեան արտայայտութիւն կարելի է համարել Արհեստակցական Միու-

թիւնների Միութեան առաջարկած բանաձեւը, որ Երեւանի բոլոր ժողովներում ընդունուեց միաձայնութեամբ և որով ժողովուրդը այսօրնում էր իր բուռն զայրոյթը թուրք գիւղացիութեան և բանուորութեան անունը շահագործող դահիճներին, որոնք Խորհրդային իշխանութեան և կոմունիզմի անունը օգտագործելով՝ շարունակում են նախորդ (մուսաւաթական) կառավարութեան արիւնստ գործը: Հայաստանի աշխատաւորութիւնը իր եղբայրական ձեռքն է մեկնում Ազրբէջանի աշխատաւորութեան և պահանջում է վերջ տալ արշաւանքին դէպի Ղարաբաղ և Զանգեզուր՝ թոյլ տալով, որ այդ գաւառների գիւղացիութիւնն ու բանուորութիւնը ինքը ազատօրէն արտայայտէ իր կամքը: Հայաստանի աշխատաւորութիւնը խորապէս հաւատալով, որ Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը թոյլ չի տայ Ազրբէջանին յարձակողական քաղաքականութիւն, միեւնոյն ժամանակ պահանջում է իր կառավարութիւնից անյողողդ պաշտպանել Հայաստանի և հայ աշխատաւորութեան ազատութիւնն ու անկախութիւնը և առաջարկում է Արհեստակցական Միութիւնների Միութեան այս բանաձեւը անմիջապէս յայտնել բոլոր երկիրների սոցիալիստական ֆրակցիաներին»: Բանաձեւը հեռագրուեցաւ Մոսկուա ու Բագու և «ամէնքին, ամէնքին, ամէնքին» և արժանացաւ նոյն ճակատագրին, ինչ որ և կառավարութեան հեռագիրներն ու դիմումները:

Մինչ Երեւանում տոնական խրախճանքներ էին տեղի ունենում, Ալեքսանդրապոլից ստացուեցին մտահոգիչ լուրեր: Այնտեղ ընդլեկնեցին, օգտուելով կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումից, Մայիս Մէկի օրը վեր էին ածել քաղաքական ցոյցի՝ ի նպաստ Խորհրդային իշխանութեան, և օգտուելով տեղական իշխանութիւնների թուլութիւնից՝ խորհրդայնացման դրօշակ էին պարզել: Հակապետական այս շարժման համար օգտագործուել էին Մայիս Մէկի տոնակատարութեանց ժամանակ բան-

ուորների և զինուորների մի մասի արտայայտած ընդլեկնեան տրամադրութիւնները:

Մայիս Մէկի առթիւ, Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի կոմիտէի անունով մի կոչ էր հրատարակուել, որով յայտարարում էր, թէ «Հայաստանի սովալլուկ և իրաւագուրկ մասսաները պատրաստ են իրենց եղբայրական ձեռքը մեկնելու, Դաշնակցական կառավարութեան գլխի վրայով, Բագուի դռները հասած յաղթական կարմիր բանակին և Բագուի պրոլետարիատին, որ այսօրուանից մեր կուրք թուրք բանուորի և գիւղացու դէմ չէ, այլ Դաշնակցական կառավարութեան, որ մօտ է այդ կառավարութեան տապալման օրը, որ և կը լինի Հայաստանի բանուորների և գիւղացիների յաղթութեան օրը: Կոչը վերջանում էր՝ «Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանը», «Կեցցէ՛ Երրորդ ինտերնացիոնալը», «Կեցցէ՛ ազատարար կարմիր բանակը» խօսքերով:

Նոյն օրը, յանուն միտինգի, Դոգունց և Արմէնկոմի անդամ Աւիս Նուրիջանեանը ողջոյնի հեռագիր են ուղարկում Բագու ընկեր Նարիմանովին»՝ խոստանալով Հայաստանի կառավարութեան հետ «այնպէս վարուել, ինչպէս դուք վարուեցիք թուրք դաշնակ-մուսաւաթականների կառավարութեան հետ, որպէսզի մեծ Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ միտեղ, միացած Արեւելքի ճնշուած ժողովուրդների հետ՝ տանենք նրանց (Հայաստանի բանուորներին և գիւղացիներին. Ս. Վ.)՝ միջազգային իմպերիալիզմի դէմ»:

Մի երկու օր անցած, Նուրիջանեան և Մուսայէլեան հեռագրում են ընկեր Նարիմանովին», թէ «Ալեքսանդրապոլի կարմիր պրոլետարիատը և կարմիր Խորհրդային զրահապատը, գլխաւորութեամբ Ռեկ Ալեքսպոլի կոմիտէի, մայիս 1-ից սկսած, հայ Դաշնակցական հակապետական կառավարութեան հետ լարուած պատերազմական դրութեան մէջ են գտնուում, սպասելով

ամբողջ Հայաստանում ապստամբութեան կազմակերպմանը: Ու խնդրում են օգնել պարէնով. «Թախանձագին խնդրում ենք անմիջապէս ռազիոյով յայտնել մեզ և հնարաւորութիւն ստեղծել շուտափոյթ կերպով Ղազարիսով, գոնէ սկզբնական շրջանում, մեզ աննշան պարէն օգնութիւն հասցնել: Դրական պատասխան ստանալուց յետոյ, մենք անյապաղ գրաւում ենք իշխանութիւնը և միասին ամբողջ Հայաստանի ապստամբութեան կոչ կ'անենք»:

Հակապետական շարժման կենտրոն դարձել էր «Վարդան Զօրավար» զրահապատ գնացքը. Ալեքսանդրապոլի կայանում, գլխապետ Սարգիս Մուսայէլեանի հրամանատարութեամբ: Վերջինս՝ մերժելով ենթարկուել սպարապետ Նազարբէգեանի կարգադրութեան՝ մեկնելու ճակատ. ապստամբութեան գրօշակ էր պարզել:

Արմէնկոմը անակնկալի էր եկել. նա պատրաստ էր նման բանի: Ընդհակառակը, նրա որոշումն էր շարժումը սկսել Ղազարի շրջանում, սրպէսզի հնարաւորութիւն լինի անմիջական օգնութիւն ստանալ Ազրբէջանից: Այդ հողի վրայ տարակարծութիւն է ծագում Արմէնկոմի և Ալեքսանդրի Յեղկոմի միջև, որ տեղի է տալիս սուր բանավէճի: Արմէնկոմը Երևանից ուղարկում է իր անդամներից Դր Տէր Սիմոնեանին՝ բժ. Արտ. Մելքոնեանի հետ՝ տալով նրանց լիազօրութիւն խնդիրը տեղի վրայ կարգադրելու: Սրանք, հասնելով Ալեքսանդրապոլ՝ միանում են խռովարարներին և որոշում են գրաւել իշխանութիւնը:

Մայիս 7-ին կազմում է Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէ (Յեղկոմ), որի անդամներն էին՝ նախագահ և զինուորական կոմիսար՝ Ս. Մուսայէլեան, արտաքին գործոց կոմիսար՝ Աւիս Նուրիջանեան, ներքին գործոց՝ Արտ. Մելքոնեան:

Մայիս 10-ին Յեղկոմը հրապարակում է հանձնաւոր յայտարարութիւնը՝ որով հռչակում է Հայաստանը խորհրդային:

«Պրոլետարիատի, չքաւոր գիւղացիութեան, բանուորների և կարմիր զօրքի կամքով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ հռչակում է խորհրդային իշխանութիւն: Այսօրուանից մաւազէրիզմի, խմբապետների, սպեկուլեանտների վրայ յենուած և բռնութեան, կողոպուտի, ինքնիշխանութեան վրայ հիմնուած Դաշնակների կառավարութիւնը տապալուած է: Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն կոչ է անում երկրի բնակչութեան պահպանել յեղափոխական դիպչելիք և կարգ. ստեղծագործական աշխատանքի խանգարման ամէն մի փորձ կը խեղդուի իր բնում խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքերի կողմից:

«Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն առաջարկում է.

«1) Բոլոր հիմնարկներին և կազմակերպութիւններին շարունակել սովորական զբաղմունքը, ծառայողներին մնալ իրենց տեղերում, որոնց անձի անձեռնմխելիութիւնը կը պաշտպանուի խորհրդային Հայաստանի կարմիր զօրքերի միջոցով:

«2) Ուղիւից խմիչքների վաճառումը բոլոր բնատրանսերում, հիւրանոցներում դադարեցնել մինչև յատուկ կարգադրութիւն:

«3) Բոլոր գինեաները և խմիչք վաճառող խանութները փակել մինչև յատուկ կարգադրութիւն:

«4) Սոյն յայտարարութեան 2-րդ և 3-րդ կէտը չկատարելու համար յանցաւորները պատասխանատու են Ռազմա-Յեղափոխական Տրիբունալի առաջ:

«5) Երեկոյան ժամը 9-ից յետոյ բոլոր ակումբները, բնատրանները, Բատրոնները, կինեմատոգրաֆները փակուում են և յիշեալ ժամից յետոյ Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի թոյլտուութիւնը չունեցողները փողոցում երևալիս ձերբակալուելու են:

«6) Հարրած դրութեան մէջ երեւցող մարդերները և կողոպտիչները տեղն ու տեղը կը գնդակահարուեն,

Քաղաքում խաղաղ կեանքի ընթացքը խանգարելու փորձերը անմիջապես կը ճնշուեն զինուած ուժով, զէնքերից կրակողները կը զնդսկահարուին տեղն ու տեղը:

«7) Այն տները, որոնցից պրովոկացիոն հրացանաձգութիւն տեղի կ'ունենայ, կը քանդուին հրետանու կրակով:

«8) Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն, հաշուի առնելով երկրի ծանր դրութիւնը, գիտակցելով ներկայ մոմենտի պատասխանատուութիւնը, կոչ է անում բոլորին անխոնջ ձեռնամուխ լինել աղնիւ աշխատանքի յանուն աշխատաւոր ժողովրդի:

«9) Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն հասարակական և պետական հիմնարկների անդրին անցումը խորհրդային իշխանութեան ձեռքը ապահովելու համար պահանջում է իր մօտ հետեւեալ քաղաքացիներին՝ որպէս պատանդ. բժիշկ Բաղդասարեանին, Մխիթար Տէր Աբրահամեանին, Արտաշէս Ստամբուլցեանին, Արամ Ալշուէնեանին, զաւուսային կոմիտար Լուսինեանին, Նորհատեանին, Արշակ Պալոյեանին, Վալադեանին, ինքնավարութեան անգամ Մարգարեանին, քաղաքային միլիցիայի պետ Բանուար Սերգոյին, պարլամենտի անգամ կարօ Սասունին:

«Իշխանութիւնը յանձնելու ուղտիմատումի պատասխանը այսօր մայիս 10-ին, երեկոյեան ժամը 4 ին:

Հայաստանի Հանրապետութեան
Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ.
Կարմիր բանակի հրամանատար՝ Մուսայիլեան.
Շարի պէտ՝ Կորգանով (*)

Թիւ 1

Ալեքսանդրապոլ, կայարան
10 մայիսի, 1920 թ.

(*) Այս եւ հետագայ մի քան վաւերագրերը առնուած են բոլշեւիկեան «Առաջին Մասսայական-Յեղափոխական

Միաժամանակ, կամ քիչ վերջը, բուլշեւիկները խռովութիւններ և ապստամբութիւններ առաջ բերին նաեւ Հայաստանի ուրիշ մասերում՝ Կարսում, Սարըղամիշում, Բայազէտի, Բասար-Գեչարի և Դիլիջանի շրջաններում, այսինքն՝ գլխաւորապէս այն վայրերում, ուր Հայաստանի իշխանութիւնից դժգոհ տարրեր կային՝ թուրքեր, մալահաններ եւ այլն: Տեղ-տեղ ապստամբներին միացան և զինուորական մասեր: Ապստամբների ընդհանուր կարգախօսն էր. — «Ռուսաստանի կարմիր բանակը գալիս է «հաց, մանուֆակտուրա և խողաղութիւն» բերելու Հայաստանին. կեցցէ՛ իսրհրդ. Հայաստանը»:

Մի պահ վարանելուց յետոյ, կառավարութիւնը ձեռք առաւ վճռական միջոցներ ըմբոստութիւնը տեղն ու տեղը ճնշելու համար: Եւ իր քայլերի մէջ հանդիպեց ժողովրդական բոլոր խուերի անվերապահ համակրանքի և աջակցութեան: Բացի Սոց. Յեղափոխականներից, որոնք երկգիմի զիրք էին բանել, բոլոր կուսակցութիւնները՝ Ժողովրդական, Բամկավար, Սոցիալ-Դեմոկրատ, Դաշնակցական, բոլոր հասարակական մարմինները, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, քաղաքային և արհեստակցական կազմակերպութիւնները, մի խօսքով, ողջ հայոց ժողովուրդը համախմբուեց կառավարութեան շուրջը և մամուլով ու կոչերով, խօսքով ու գործով զօրավիգ հանդիսացաւ ազգային իշխանութեան:

Կուսակցութիւնների վերաբերումի բնորոշման համար յիշենք, մայիս 13-ին, իսրհրդարանի նախագահութեան նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցած՝ Հայաստանի երեք կուսակցութիւնների՝ Ժողովրդականների, Ռամկավարների, Սոցիալ-Դեմոկրատների և անկուսակցականների ներ-

Շարժումները հասարից, որ լոյս տեսաւ 1932 թ. Մեխա-նում եւ որ լեռոյ խորհրդ. իշխանութիւնը արգելիլի սակ դրեց, իբրեւ Հայաստանի բոլշեւիկների համար վարկաբեկիչ մի հրահարակութիւն:

կայացուցիչների խորհրդակցութիւնը: Ներկայ էին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը, նախկին վարչապետ Ա. Խատիսեանը, Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, Ժողովրդական կուսակցութիւնից՝ Գր. Տէր Խաչատրեանը, Հ. Յովհաննիսեանը և Ե. Յարութիւնեանը, Ռամկավարներից՝ Ա. Դարբինեանը, Սոց.-Դեմոկրատներից Բ. Իշխանեանը, Դ. Անանունը, անկուսակցականներից՝ Գր. Չալխուչեանը: Ներկայ էին նաև՝ Դաշնակցութիւնից՝ Ս. Թորոսեանը, Ա. Սաֆրաստեանը և այլն:

Լսելով վարչապետի զեկուցումը կացութեան, ինչպէս նաև Ալեքսանդրապոլի վերջին իրադարձութիւնների մասին, որոնք ստեղծել էին Հայաստանի թշնամիները՝ ցանկանալով հաստատել մեր երկրում Խորհրդային կարգեր, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներն արտայայտեցին իրենց տեսակէտները:

Ժողովրդականների կողմից խօսեց Գր. Տէր Խաչատրեանը, որ պատրաստակամութիւն յայտնեց կուսակցութեան կողմից ամէն կերպ աջակցել կառավարութեան երկրի կարգը և Միաց. Հայաստանի անկախութիւնը պաշտպանելու գործում: Ապա մի շարք ցանկութիւններ յայտնուեցին, որոնք վարչապետը խոստացաւ զնել կառավարութեան քննութեանը: (*)

Այդ խորհրդակցութիւններից յետոյ, երբ բոլշեւիկները Ազրբէջանի կողմից էլ փորձեցին յարձակուել Հայաստանի վրայ, Ռամկավար, Սոց.-Դեմոկրատ ու Ժողովրդական կուսակցութիւնները և Անկուսակցականների Միութիւնը ժողովրդին ուղղեցին հետեւեալ կոչը.—

«Հայաստանի՝ քաղաքացիներ.

«Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիղամիշի, Նոր-Բայազետի խռովութիւններին հետևեց Դիլիջանի գաւառը: «Ներքին ոճրագործ տարրերի պետական դաւաճա-

նութեան յաջորդեց արտաքին նոյնօրինակ տարրերի անհանդուրժելի արշաւանքը զէպի մեր երկրի խորքերը:

«Իհր հայրենիքի ներքին ու արտաքին թշնամիները միացած՝ դիւային ծրագիրներ են որոճում Հայաստանի ազատութեան և անկախութեան դէմ: Հայ ժողովուրդը, որի ինքնարոշուած կամքի մարմնացումն է կազմում իր պետական անկախութիւնը, պիտի արթուն պահպանի, փայտայի ու պաշտպանի իր այնքան թանգ գնով նուաճած ազատութիւնն ու անկախութիւնը:

«Թող հայ քաջարի բանակը սուրբ ուխտի երդումը սայ կազմ ու պատրաստ դիմագրաւելու համար Հայաստանի անկախութեան բոլոր թշնամիներին — ո՛վ, ո՛ր կողմից և ի՛նչ անուան տակ ուզում են թող լինին ներանք:

«Իսկ դու, հայ ժողովուրդ, մի սիրտ, մի հոգի դարձած՝ պէտք է քո ոյժն ու աջակցութիւնը չխնայես մեր քաջարի բանակին և մեր կառավարութեան անշեղօրէն ազատ ու անկախ Հայաստանը մարմնացնելու գործում:

«Կեցցէ՛ ազատ, անկախ և միացեալ Հայաստանը:

«Կեցցէ՛ Հայաստանի զեմոկրատիկ Հանրապետութիւնը»:

Հայ ժողովրդական կուսակցութեան
Հայաստանի Գեներոնական Կոմիտէ,
Հայաստանի Սոց.-Դեմ. կուսակցութեան
Սրեւանի Կոմիտէ,

Հայ Ռամկավար կուսակցութեան
Հայաստանի Խորհուրդ,
Հայ Անկուսակցականների Միութեան
Վարչութիւն:

Բնորոշ էր Ռամկավարների դիրքը, որոնք այժմ դատապարտում են Դաշնակցականներին «եղբայրասպան կռուիւնների» համար: Հայ Ռամկավար կուսակցութեան Հայաստանի Խորհուրդը առանձին էլ հրապարակ նկաւ հետեւեալ կոչով.—

(*) «Ժողովուրդ» թերթ, Սրեւան, 1920 թ., մայիս 16: Հայ ժողովրդական կուսակցութեան պաշտօնաթերթ:

«Մեր աւերակ ու քանդուած հայրենիքի մէջ, հայ ժողովուրդը բնաջնջող, մեզ կոտորող, մեր հայրենեաց լեռ ու ձոր, գետն ու վտակը հայ արիւնով ներկող իթթիհատ կուսակցութիւնը, սր Նուրի ու Խալիլ փաշաներու միջոցով փոխադրուած էր Ազրբէջան, գառան մորթը վրան առած՝ մի օր, յանկարծ, Բագուէի մէջ յայտարարեց սովեատկան իշխանութիւն և առաջին օրն իսկ իր նշանաւոր ու լախմատուժով պահանջեց հայկական հանրապետութիւնէն երեք օրէն յանձնել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը և իր զօրախմբերն արդէն շարժման մէջ դրուէ Հայաստանի վրայէն երթալ միանալու Մուսթաֆա Բեմալ փաշայի հետ, որ մինչեւ այժմ կը շարունակէ ջարդել տասնեակ հազարաւոր հայեր կիլիկիոյ մէջ, հակառակ մինչեւ իսկ Ֆրանսական բանակի ցոյց սուած պաշտպանութեան:

«Ինչպէս և երկու աչքերով կոյրը միայն կարող էր չտեսնել այս կերպով հայկական հանրապետութեան ընդհանրապէս և թուրքահայաստանին մասնաւորապէս սպառնացող նոր վտանգը. և սակայն, զտնուեցան հայ անուն կրող մարդեր և հայ իրականութեան մէջ դործող, բայց հայ օգիին ու զգացումներուն խորթ խմբակներ, որոնք փոխանակ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու այդ վտանգին դէմ, կողմակից յայտարարեցին զիրենք այդ հայագու շարժման և Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մէջ գիմեցին եղբայրապան կռիւի:

«Այդ խելաշարները ոչ միայն չմտածեցին, որ այդ կերպով վերջին անբուժելի հարուածը կուտան լուծման օրերու մէջ գտնուող Հայկական Հարցին, այլ մինչեւ անգամ հոգ չըրին, որ երկրի սահմանները կը բանան և կը հրաւիրեն տաճիկ-ազրբէջանեան գառնազգեստ գայլերը, որպէսզի մնացեալ հայութեան դիակներու վրայէն երթան ու միանան մեր դարաւոր թշնամիին՝ Էնվէրի և Թալէաթի հարագատ յաջորդ Մուսթաֆա Բեմալին:

«Տարակոյս չկայ, որ ամէն հայ մարդ, որ իր երակ-

ներուն մէջ հայի արիւն կը կրէ և իր գլխուն մէջ փաթրինչ խելք ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելադար շարժումը. եւս առաւել թուրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումն ինչ տեսակ շարժառիթներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, և մենք մասնաւորապէս պէտք է ծառանանք անոր դէմ և մեր ընդ որ ուժերը ի սպաս դնենք կառավարութեան՝ իր բնին մէջ խելագելու զայն և չեղեցնելու իր ոճրապատ նպատակէն:

«Հայ Ռաժկավար կուսակցութիւնը, մասնաւորապէս որ տագորուած է եղած միշտ հայ ազգի կրած տառապանքներով, որ կեցած է այն ուղիին վրայ, որ նախորդ բողմահազար նահատակներն իրենց արիւնով գծած են նորա առաջ, ամենէն աւելի իրաւունք ունի զայրոյթով մերժելու այդ հայրենադու սճիրը, գառնապարտելու անոր հեղինակները՝ միաժամանակ իր ուժերը տրամագրելով հայրենիքին սպառնացող ներկայ վտանգին հանդէպ:

«Ինչու չենք կասկածիր, որ այդպէս կը մտածեն նաեւ ընդ որ մեր ընկերները և բոլոր անոնք, որ հայ անուն և հայ զգացում կը կրեն:

«Կարչի՝ եղբայրադու և հայրենադու սճիրը կեցցէ՛ հայ օգին կեցցէ՛ Միացեալ և անկախ Հայաստանը»:

Խռովութիւնները, զանազան շրջաններում, տեսեցին մօտ երեք շարաթ: Մայիսեան շարժումների ընդհանուր նկարագրութիւնը արուած է մեր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորում (էջ 348-371): Այստեղ կը սահմանափակուենք միայն Ալեքսանդրապոլի շրջանով և կը տանք գլխաւորապէս բոլշեիկեան փաստերը՝ առնելով իրենց իսկ պաշտօնական հրատարակութիւններին և ակաւաւոր կոմունիստների վկայութիւններին:

Ինչպէս ասինք, մայիս 7-ին Ալեքսանդրապոլում կազմուեց Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն (Յեղկոմ), որ մայիս 10-ին յայտարարեց Հայաստանը խորհրդայնացած:

Մայիս 11-ին, գրում է Բորեանը, «Թուրք և մալական գիւղացիների ներկայացուցիչները եկան Յեղկոմի մօտ և յայտնեցին, թէ գիւղացիները պատրաստ են միացեալ ուժերով կռուելու Դաշնակցական կառավարութեան դէմ յօգուտ խորհրդային իշխանութեան» (Բ. հատոր, էջ 101):

Յեղկոմին իր գործակցութիւնը խոստացաւ և Հայաստանի ռուս բնակչութեան Ազգային Խորհուրդը:

Իր կազմութիւնից անմիջապէս յետոյ, Յեղկոմը հեռագրով պահանջեց, որ Հայաստանի կառավարութիւնը իսկոյն իրեն փոխանցէ իշխանութիւնը:

Կառավարութիւնը, խուսափելու համար քաղաքացիական աւերիչ կռուից ու արիւնհեղութիւնից, փորձեց խազաղ միջոցներով վերջ տալ խռովութեան: Վարչապետը մի հեռագրով բացատրեց Մուսայէլեանին քաղաքացիական կռուի ունենալիք աղէտաւոր հետեւանքները Հայաստանի համար և ներում խոստացաւ յանցաւորներին, եթէ նրանք վերջ տան ըմբոստութեան: Նման յորդոր ուղղեց և ամէնքից յարգուած զօր. Դամազեանը՝ կոչուած անելով Մուսայէլեանի հայրենասիրութեան և աղերսելով ձյա կանգնել, չխորտակել հայրենիքը: Մուսայէլեանի պատասխանը եղաւ մի հայհոյալից հեռագիր, որի մէջ ասուած էր, թէ՛ «ինքն իրեն Հայաստանի կառավարութիւն յորջորջող մարմինը մարդասպանների և աւազակների խումբ» է և որ Հայաստանի օրինաւոր իշխանութիւնը Յեղկոմն է:

Ըստ երեւոյթին, կառավարութեան այս փորձը ի նկատի ունի Բորեանը՝ գրելով, թէ «կառավարութիւնը, յանձին արտաքին գործոց նախարար և Դաշնակցութեան Արեւելեան Իւրոյի ղեկավար պր. Օհանջանեանի, անպաշտօն բանակցութիւններ է վարում կոմունիստների հետ կողմնախառն կառավարութիւն կազմելու մասին: Մի ուրիշ ակնաւոր Դաշնակցական՝ Ս. Մանասեանը յայտնում է, որ իրենք ոչինչ չունին բոլշեւիկների դէմ և որ կենտրոնական կառավարութիւնը ինքը կը հրաժարուի

իշխանութիւնից, եթէ իմանայ, որ կարմիր բանակը մըտել է Հայաստան» (Բ. հատոր, էջ 105):

Բորեանը, ի հարկէ, սխալուում է: Կառավարութեան դիրքը շատ որոշ էր և նման բանակցութիւններ չէին կարող տեղի ունենալ:

Ճիշդ էէ, անկասկած, և Բորեանի վերագրումը կարօ Մասունիին, որ, իբր թէ, ասել է սպանների ժողովում, թէ «եթէ մի հատիկ ռուս զինուոր երեւայ Հայաստանում, կառավարութիւնը ինքը կը յանձնուի նրան»:

Կառավարութեան ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ կատարել իր պարտականութիւնը հայրենիքի հանդէպ, որքան և ծանր լինէր այդ պարտականութիւնը:

Սեպուհի զօրամասը, որին յանձնուած էր Ալեքսանդրապոլի խռովութիւնների հաշուեյարդարը, հրաման ստացաւ վճռական գործողութիւնների դիմելու: Բոլշեւիկները անոյժ էին դիմադրելու: «Յեղկոմը, գրում է Բորեանը, նստած է զրահապատ գնացքի մէջ, հրամաններ է արձակում, իրեն համարում է իշխանութիւն Ալեքսանդրապոլում և կառավարական գերագոյն մարմին երկրում... Առանց զրահապատից դուրս գալու, ամբողջ ժամանակ ուղիղ հեռագրութելով բանակցութիւններ է վարում Երեւանի կառավարութեան հետ... Բայց իրեն լսող չկայ և չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ ժողովուրդը հակառակ էր և ինքը երկրում հող չունէր: Փաստօրէն տպաստմքները մի փոքրիկ խմբակ էին, որոնք զրահապատ գնացքում նստած՝ սպասում էին ռուս բանակի օգնութեան, բայց ռուս բանակը չհկաւ ու չէր էլ կարող գալ:

Մի անգամ միայն, մայիս 13-ին, Յեղկոմը փորձեց դիմադրութիւն ցոյց տալ Սեպուհին: Անի և Աղին կայարանի միջեւ, բայց պարտուած՝ փախաւ յետ: Եւ համոզուելով, որ իր գործը անյոյս է, բռնեց նահանջի ճամբան:

«Ներքին գործոց կոմիսար» Մելքոնեանը ուղիղ հե-

ազգրաթելով կապուեց Երեւան՝ Խորհրդարանի անդամ Ս. Թորոսեանի հետ և փորձեց խօսել իրբեւ «միջնորդ» կառավարութեան և Ալեքսանդրապոլի միջեւ, բայց նրա խօսքերին կարեւորութիւն տուող չհղաւ:

Այս անյաջողութիւնից անճրկած, նոյն օրը, մայիս 13-ին, Յեղկոմը Սեպուհի մօտ ուղարկեց մի պատուիրակութիւն՝ բաղկացած Ալեք-պոլի քաղաքագլուխ Լեւոն Սարգսեանից, Սոց. Յեղափոխական Իս. Տէր Ներսէսեանից և դաշնակցական Հրպ. Չոլախեանից: Պատուիրակութեան պաշտօնն էր՝ բանակցել պատերազմական գործողութիւնները կանգնեցնելու և Ալեքսանդրապոլը կառավարական զօրքերին յանձնելու պայմանների մասին:

Սեպուհը պահանջեց, որ Յեղկոմը անձնատուր լինի առանց որեւէ պայմանի և ինքը իր կողմից խոստացու Յեղկոմի բոլոր անդամներին ապահով կերպով հասցնել Երեւան և միջնորդել կառավարութեան մօտ, որ նրանք չպատժուին, այլ արտաքսուին Հայաստանից:

Պատուիրակութիւնը արտօնութիւն է խնդրում գնալու Երեւան, անմիջապէս կառավարութեան հետ բանակցելու համար, բայց Սեպուհը մերժում է:

Երեկոյան ժամը 10-ին, պատուիրակութիւնը Աղի-նից վերադառնում է Ալեքսանդրապոլ և ուղիղ հեռազրաթելով դիմում է Երեւան՝ զօր. Հախվերդեանին: Պատմելով վերոյիշեալ դէպքը, պատուիրակութիւնը ասում է. «Մենք վերադարձանք քաղաք և ահա բանակցում ենք ձեզ հետ, իսկ կամիտէն շարունակում է իր խորհրդակցութիւնը: Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն զայրացած է զօր. Խաչատուրովի (*) դէմ կատարուած մահափորձի առթիւ, որ այսօր ծանր վիրաւորուած է փողոցում հինգ գնդակով»:

Հախվերդեանը պատասխանում է, թէ՛ «կառավարու-

(*) Զ. Բ. Խաչատրեանը անցել էր բոլսեւիկների կողմը եւ մահափորձի ենթարկուել:

թիւնը նոյնպէս դէմ է քաղաքացիական կռուին, սակայն որպէս պայման դրան առաջադրում է Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի և ապստամբութեան բոլոր պարագլուխներին, նրանց թուում և գլխապետ Մուսայէլեանի, պորուհիկ Եւանպուլովի, Արտաշէս Մեղքոնեանի և Աւիս Նուրիջանեանի անպայման յանձնումը, նոյնպէս և զրահապատ գնացքի յանձնումը անվնաս վիճակի մէջ: Կոմիտէն պարտաւորում է ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցները, որպէսզի ոչ մի դիմադրութիւն և ոչ մի հրացանաձգնութիւն տեղի չունենայ կառավարական զօրքերի դէմ, որ և կ'ապահովէ ապստամբութեան անարիւն հաշուեյարդարը: Այդ պայմանները յանձնուելու են Սեպուհին՝ ճշգրիտ իրադրութեան համար»:

Պատուիրակութիւնը խնդրում է չապահովել Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի անդամների և պարագլուխների կեանքը:

Հախվերդեանը պնդում է անպայման յանձնումի վերայ, իսկ ինքը իր կողմից խոստանում է պաշտպանել Սեպուհի միջնորդութիւնը նրանց կեանքի ապահովութեան մասին:

Գիշերը, առանց բանակցութեանց արդիւնքին սպասելու, Յեղկոմի անդամները և միւս պարագլուխ բուհեւիկները թողին զրահապատ գնացքը և սվ ուր կարողացաւ՝ փախաւ կամ պահուեց:

Մայիս 14, առաւօտեան ժամը 10-ին, Աղին կայսրանից հեռազրաթելով, գնդ. վէկիլովը յայտնեց գլխաւոր հրամանատարութեան, թէ՛ «կառավարութեան հրամանով Սեպուհի ջոկատը կատարեց իր վրայ դրուած խնդիրը: Ալեքսանդրապոլի կայսրորը արտայայտեց կառավարութեան իր հնազանդութիւնը: Զրահապատ գնացքը գտնուում է մեր զօրքի արամադրութեան տակ: Սեպուհի զօրքը առաջ է շարժուում դէպի Ալեքսանդրապոլ՝ քաղաքն ընդունելու և պաշտպանելու համար: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում տիրում է լիակատար կարգապահութիւն: Սեպու-

հի անուանից Հայաստանի կառավարութեան և Մեծ, Ազատ Հայաստանի պատուին արտայայտում ենք մեր ցնծութիւնը: Հիմա Սեպուհը, զօրավար Ղամազեանը և ես մեկնում ենք Ալեքսանդրապոլ:»

Զօր. Նազարբէգեանը շնորհակալութիւն յայտնեց և հրամայեց կապուել նսեւ կարսի ու Սարըղամիշի հետ և ախտեղ էլ վերականգնել կարգը միեւնոյն պայմաններով: Նոյն օրն և եթ ձերբակալուեցին Մուսայէլեանը, Մելքոնեանը և ուրիշներ, իսկ Աւիս Նուրիջանեանը կարողացաւ փախչել և անցնել Ազրբէջան:

Հեռզինտէ հաշուեյարդաւի ենթարկուեցին և միւս շրջանների խռովութիւնները: Իջեւանում բոլշեւիկներին յաջողուեց բռնել և Բազու գերի տանել ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասեանին, գաւառական ինքնավարութեան նախագահ Ն. Զաղէթեանին, զօր. Բազդասարեանին և մի քանի ուրիշ պաշտօնեաներ ու զինուորականներ, որոնք բոլորն էլ սպանուեցին Բազուում:

Այսպիսով Մայիսեան շարժումը վերջացաւ բոլշեւիկների ջախջախիչ պարտութեամբ, բայց Հայաստանի նորաստեղծ պետութեան համար էլ ունեցաւ ծանր հետեւանքներ:

Բոլշեւիկների պարտութեան գլխաւոր պատճառը այն անվիճելի փաստն էր, որ բոլշեւիզմը հայ ժողովրդի մէջ ոչ մի լուրջ հող չուներ: Հայ ժողովուրդը չէր համակրում բոլշեւիկներին, բացի այն սակաւաթիւ հայերից և օտարներից, որոնք բոլշեւիկութեան մէջ Ռուսաստանն էին տեսնում: Հայաստանի աւարկայական և ենթակայական պայմանները հակառակ էին խորհրդային իշխանութեան:

Իսկ ինչպէ՞ս են բացատրում բոլշեւիկները իրենք իրենց պարտութիւնը:

Յունիս 1-ին, Ալեքսանդրապոլի բանտից Թիֆլիսի Երկրային կոմիտէին ուղարկած մի զեկուցման մէջ, Մուսայէլեանը, ապստամբութեան զէպքերը մանրամասնօրէն

պատմելուց յետոյ, անյաջողութեան պատասխանատուութիւնը ձգում է Արմէնկոմի և Ալեքսանդրապոլի բոլշեւիկների վրայ: Նա գրում է. — «Արմէնկոմը, որի գործունէութեան մասին ես առանձին զեկուցում եմ տալու, դժբախտաբար, այդպիսի մի սուր մոմենտում բաւակա- նաչափ գործունէութիւն չցուցադրեց: Վերջապէս, մայիսի 7-ին և 8-ին մեր հարցապնդման հետեւանքով, Արմէնկոմից մեզ մօտ եկան բժ. Մելքոնեանը և Դրաստամատ Տէր Սիմոնեանը, որոնք ծանօթանալով դրութեանը՝ վաւերացրին վճռականապէս հանդէս գալու մեր որոշումը: Զօրքերը մարտական դրութեան մէջ դնելով՝ ամսի 10-ին մենք Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի անուանից քաղաքը յանձնելու համար վերջնագիր ներկայացրինք իշխանութիւններին: Քաղաքը յանձնուեց առանց մի գընդակ արձակելու:

«Սրանից յետոյ է, որ մեզ մօտ սկսւում է ներքին տրագեդիան. տեղական ընկերները ստեղծարար, օրգանական աշխատանքներին բացարձակ անընդունակ դառնուեցին: Աշխատանքը վազօրօք բաշխուած էր ընկերների միջեւ, սակայն իշխանութիւնը գրաւելուց յետոյ, նրանցից ոչ մէկը գրեթէ մատը մատին չխփեց իրեն գիրքերում: Ամբողջ աշխատանքը գլխաւորապէս ինձ վրայ էր բարգուռել: Ես ֆիզիքապէս ի վիճակի չէի բոլորը ինքս անելու և միաժամանակ, իբրեւ կարմիր զօրքերի հրամանատար, տանելու իմ յատուկ աշխատանքը: Իսկ Երեւանի կողմից արգէն թշնամու ուժերը շարժւում էին: Արմէնկոմի անդամները համարեա ոչինչ չէին անում: Ամբողջ Հայաստանում զօրքերը գրեթէ մեր կողմն էին, բայց տեղերում ուժեղ ձեռքեր չգտնուեցին: Ամենուրեք պահանջւում էր իմ ներկայութիւնը, իսկ Ալեքսանդրապոլը թողնել՝ ինձ թոյլ չէին տալիս:

«Կառավարութիւնը մեր գէմ զինել էր գրեթէ բացառապէս տաճկահայերին, գաղթականներին, մուսուլմաններին և կուսակցական Դաշնակներին: Մեր պարե-

նաւորման կոմիտէն ոչինչից ոչինչ չէր անում: Իշխանութեան ներքին ճգնաժամը, պարենաւորման բացակայութիւնը և այլ բազմազան պատճառներ ստիպեցին համաձայն Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի որոշման քաղաքն առանց կռուի յանձնել:

Որքան և երկար՝ մենք առաջ կը բերենք նաև հետեւեալ երկու վաւերագրերը, որոնք առաջին անգամն են լոյս տեսնում արտասահմանում:

Առաջին վաւերագիրը Ալեքսանդրապոլի կոմիտէի հետեւեալ նամակն է Հայաստանի կոմիտէին՝ կազմուած և ստորագրուած Աւին Նուրիջանեանի ձեռքով. —

«Կոմունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի կոմիտէն մայիսի 1-ից 10-12 օր առաջ; հետեւապէս, Բագուն գրաւելուց առաջ, ընդունեց մայիս մէկեան լողունգները. այդ թուում էին «Կեցցէ՛ խորհրդային Հայաստանը», «Կորչի՛ կոտորածներ սարքող կառավարութիւնը» եւ այլն: Յենուելով բանուորական մեծամասնութեան, մանաւանդ, երկաթուղու վրայ, կոմիտէն որոշեց առանձին երթով գուրս գալ՝ ուժերի հաշուառման համար: Ազրբէջանում տեղի ունեցած յեղաշրջումը վաղօրօք ապահովեց մեր յաջողութիւնը. չնայած ճնշումներին և զուսպ նախազգուշացումներին, տենդային աշխտասանքը կատարուում էր: Ապրիլի 30 ին ձերբակալեցին ընկերներից մէկին, որին մի քանի ժամից ազատ արձակեցին, նախազգուշացնելով «Կորչի՛ Դաշնակների կառավարութիւնը» և միւս լողունգների անթոյլատրելիութեաց մասին: Միւսներին ձերբակալելու փորձ եւս կատարուեց, սակայն ներանց չգտան: Մայիս մէկի ելոյթը մի զօրատես էր Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատի և զօրքի համար, որ գուրս եկաւ բոլշեւիկեան դրօշակի տակ և Հայաստանի պատմութեան մէջ չտեսնուած լողունգներով: Մեր դէմ էին մի բուռը սպեկուլեանտներ Դաշնակների դրօշակների տակ՝ 200 մարդուց ոչ աւելի: Մեր մասան 5,000-ից աւելի էր: Դաշնակների տապալումը կատարեալ էր: Սկզբում ամէն

ինչ ընթանում էր առանց միջադէպերի, սակայն Ալեքսանդրեան փողոցի անկիւնում մտուզերիստ Դաշնակցականներից մէկը խորհրդային Ազրբէջանի հասցէին պրովոկացիա արեց և դրանով վրդովեցրեց զինուորներին և բանուորներին: Դրա հետեւանքն այն եղաւ, որ հէնց տեղնու տեղը՝ Դաշնակների Ռիւրոյի մուտքի առաջ զինուորները ձեռնեցին Դաշնակ վարժապետ-սպեկուլեանտ Մաքսյին: Դրան իբր պատասխան՝ մտուզերիստները երկու գնդակ արձակեցին և թեթեւ վիրաւորեցին հէնց իրենցից՝ Դաշնակներից մէկին (*): Մեր կողմից նոյնպէս երկու գնդակ արձակուեց օդի մէջ:

«Շնորհիւ զինուորների և բանուորների գիտակից վերաբերմունքին, որով նրանք ենթարկուում էին բոլշեւիկների կոմիտէի պահանջներին, միջադէպը սպառուեց և մտուզերիստների պրովոկացիան չյաջողուեց: Զինուորների փորձը դիմել դէպի բանտ՝ ձերբակալուածներին ազատելու համար՝ չիրագործուեց դարձեալ կուսակցութեան կոմիտէի պահանջի հետեւանքով, որ խուսափում էր Դաշնակների նոր պրովոկացիայից: Տոյցը, Աւիսի և միւսների ճառերից յետոյ, ժամը 4-ին, կայարանի մօտ ցրուեց, մինչդեռ երթն սկսուել էր առաւօտեան ժամը 10-ին: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այդպիսի յաջողութիւն կուսակցութիւնը չէր սպասում նոյնիսկ այդ օրն առաւօտեան: Ընդունուած էին մեր առաջարկութիւն-պահանջները՝ ձերբակալուածներին ազատ արձակելու, պատգամաւորների խորհուրդը կազմակերպելու և խորհրդային Ազրբէջանը ողջունելու մասին: Ողջոյնի հետագիւրը կազմուած էր կոմունիստական և շատ սուր ոգով՝ յիշատամուտով հայ մուսուաթիստների խմբապետական կառավարութեան դէմ միասնօրէն կուսելու մասին, խորհրդ. Ազրբէջանի բանուորների, գիւղացիների և ասկեարների պատգամաւորների խորհուրդը ողջունելու մասին եւ այլն:

(*) Գնդակ արձակողը բոլշեւիկներն էին: Ս. Վ.:

Բանաձեւն ընդունուած էր միաձայն, բուռն և երկարատեւ ծափահարութիւններով, շուրջայի բացառանշութիւններով: Եթէ այդ օրն իշխանութիւնը գրաւուած չէր, այդ ոչ թէ այն պատճառով էր, որ մենք անզօր էինք, այլ միայն զինուորական մասսայի անբաւարար կազմակերպուած լինելու և թալաններից երկիւղ կրելու պատճառով:

«Նոյն գիշերը ձերբակալուած է ընկերներից մէկը, միւսների մօտ էլ են եղել, բայց նրանց տներում չեն գտել: Այժմ դրութիւնը այսպէս է: Այդ օրը բոլոր զինուորական մասերը կազմել են գնդի կոմիտէներ և ներքերկայացել ընկ. Մուսայէլեանի զրահապատ զննաքը՝ բանակցութիւնների համար: Հաստատուած է ամենասերտ կապը: Ամբողջ զօրքը Մուսայէլեանի զրահապատի հետ մեր տրամադրութեան տակ է: Աւելին. քաղաքային և երկաթուղային միլիցիայի մեծագոյն մասը եւս մեր ձեռքն է: Զօրքի մէջ կարգապահութիւնը պաշտպանուած է հէնց իրենց իսկ ղեկավարների միջոցով, ընդ որում աւելի լաւ, քան մինչեւ այժմ: Հնարաւորութիւն չկայ կանգ առնելու բոլոր այն մանրամասնութիւնների վրայ, որոնք բնորոշում են Դաշնակների կուսակցութեան կատարեալ սնանկութիւնը և մեր կուսակցութեան հսկայական բարոյական ոյժը և ֆիզիքական զօրութիւնը:

«Յամենայն դէպս իշխանութիւնը գրաւելու խընդիրը — դա մեր ցանկութեան հարցն է — ոչ թէ օրուան, այլ րոպէի խնդիր է: Դաշնակների այն պրովակացիան, թէ իբր Խորհրդային Ազրբէյանի կողմից Հայաստանի դէմ պատերազմ է սկսուած, որ իբր թէ նպատակ ունի հայ բոլշեւիկների հետ միացած՝ ոչնչացնելու բոլոր հայերին, ոչ մի յաջողութիւն չունեցաւ և այժմ էլ չունի: Պրովոկատորները քիչ էր մնում ծեծի ենթարկուէին կանանց և զինուորների ձեռքով: Այժմ Դաշնակները մտածում են զինաթափ անել զրահապատը: Վերջինս ռազմական դրութեան մէջ է գտնուում, ամբողջ օր

ու գիշեր հերթապահութիւն կայ. սրտչակի յայտնուած է՝ զրահապատը չենք յանձնելու: Զրահապատի զինուորներն երդուել են մինչեւ վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել:

«Զօրքը ամէն րոպէ կարելի էր սաքի կանգնեցնել մէկ մարդու նման: Զրահապատի զինաթափման վտրձը կը լինի մի մարտակօչ, որ մենք ամէն րոպէ պատրաստ ենք ընդունելու: Հայաստանի կոմիտէի սրտչուժը սկսել Ղալալիի գաւառից, իսկ Ալեքսանդրապոլը դեռ սպասի, մեզ զնում է անել դրութեան մէջ: Մենք ամէն ջանք գործ ենք զնում խուսափելու համար կոմիտէի կողմից — ձերբակալութիւններից, զրահապատը զինաթափ անելուց, տերորներից ևւայլն: Սակայն, հակառակ սղբսածին, եթէ այդպիսիք տեղի ունենան, մարտակօչը սէտք է ընդունուի: Այս է Ալեքսանդրապոլի կոմիտէի անշեղ սրտչուժը. մենք թոյլ չենք տայ զլխատել այն մասան, որի ուժի և կարողութեան վրայ յենուում ենք հէնց ինքներս:

«Մենք խնդրել ենք տալ մեզ հրահանգներ — ինչպէ՞ս վարուենք: Հայաստանի կոմիտէի ամէն մի սրտչուժ մենք պատրաստ ենք կատարելու, սակայն նախագգուշայնում ենք Հայաստանի կոմիտէին. եթէ վերջինս մեզանից պահանջելու լինի՝ ձերբակալութիւններին, գաղտագողի տերորին, զրահապատի զինաթափման եւայլն չպատասխանել իշխանութիւնը գրաւելով, ապա մենք մեզանից վերջնում ենք ամէն մի պատասխանատուութիւն այն անխուսափելի հետեւանքների նկատմամբ, որ պէտք է որ նախատեսնի և Հայաստանի կոմիտէին: Հայաստանի կոմիտէին Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանութեան և պատմութեան առջ պատասխան պիտի տայ կուսակցութեան կազմակերպութեան ջախջախման և իշխանութեան գրաւումը մէկ ամսով, դուցէ և երկու ամսով յետաձգելու համար: Մենք խնդրում ենք Հայաստանի կոմիտէին այսօր և եթ պատասխան տալ մեզ՝ համաձայն է արդ-

եօք նա մեր բռնած դիրքին, այն է՝ մենք ամէն ջանք գործ ենք դնում եւսգիւնները կանխելու համար, մինչեւ ձեզնից հրահանգներ ստանալը, իսկ մասսայական ձերբակալութիւնների, անկիւնից կատարուող տերորների և, առանկէ եւս, զրահապատը գինաթափ անելու փորձերի դէպքում, մենք ընդունում ենք մարտակոչը և գրաւում ենք իշխանութիւնը: Եթէ Հայաստանի կոմիտէն սրան համաձայն չէ, խնդրում ենք անյապաղ կերպով հրահանգներ տալ:

«1. Եթէ դուք լիովին համաձայն էք մեր տեսակէտին, ապա յայտնեցէք ուղիղ գծով — «Միշտն առողջ է»:

«2. Եթէ դուք կարծում էք, թէ անհրաժեշտութեան դէպքում պէտք է յանձնել զրահապատը, կազմակերպութիւնը ցրել տալ և մինչեւ ձեր հրահանգներն ուղարկելը ելոյթ չունենալ, ապա նոյնպէս ուղիղ գծով ասացէ՛ք՝ «Միշտն վախճանուեց»:

«3. Աւիսը — Գրիշան է:

«4. Զրահապատը — հիւանդանոց:

«5. Ապստամբութիւնը — դեղօրայք:

«6. Պարենաւորումը քիչ է, չի բաւականացնի իշխանութիւնը գրաւելու դէպքում, մինչեւ Ռուսաստանից ստանալը — անմիջապէս փող փոխադրի՛ր:

«7. Տասը-տասնհինգ օր լիովին կը բաւի հացը և այլ մթերքներ — փողը փոխադրուած է: Մնացածն ամբողջ այնպէս կազմեցէ՛ք, որ մօտաւորապէս կարելի լինի հասկանալ: Այսօր երեկոյեան ժամը 9-ից մինչեւ 10-ը դուք ուղիղ գծով կանչեցէ՛ք Ալեքսանդրապոլից այն ընկերօջը, որին դուք գիտէ՛ք, և խօսեցէ՛ք յիշեալ ութ կէտերի համաձայն: Եթէ ուղիղ գծով չյաջողուի, հեռագիր տուէ՛ք Ալեքսանդրապոլ՝ ընկ. — (անունը չկայ. Ս. Վ.) հասցէով նոյն կէտերի համաձայն:

Ա.Ի.Ս»

Ալեքսանդր. կոմիտէի կնիքը,

3-ն մայիսի, 20 թ.»

Աւիսի այս թեթեւօղիկ ու պարծենկոտ գրութեան վրայ էր, որ Արմէնկոմը Դր. Տէր Սիմոնեանին և Արտ. Մելքոնեանին ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ:

Պէտք է համաձայնուել Բորեանի հետ, որ Արմէնկոմը իսկապէս որ անջիղ և ղեկավարելու անընդունակ մարդկանցից էր բաղկացած: Արմէնկոմը, 1919-ի գաղտնի ժողովում կազմուած էր հետեւեալ անձերից — Ս. Կասեան, Ա. Մուսեան, Աւիս Նուրիջանեան, Ս. Ալլահվերտեան, Դան. Շանվերտեան, Դ. Տէր Սիմոնեան, Հ. Կոստանեան և Ղ. Ղուկասեան:

Ահա և Արմէնկոմի սեփական բացատրութիւնները ապստամբութեան պարտութեան մասին:

«Ընկերներ՛ր, — գրում էր Արմէնկոմը կովկասեան Երկրային կոմիտէին (*), — Արմէնկոմը կամենում էր Դր. ա. ի միջոցով ուղարկել զբաւոր զեկուցում Հայաստանի դէպքերի մասին, բայց որովհետեւ բոլոր մեկնողներին հետեւում էին, այդ պատճառով այն ժամանակ չյաջողուեց այդ անել: Ուղարկում ենք հիմա:

«Ազրբէջանի դէպքերից, այլ և Հիւսիսային կովկասում մերոնց տարած յաղթանակներից յետոյ, այստեղ տրամադրութիւնը խիստ փոխուել է մեր օգտին:

«Հաշուի առնելով այդ ամէնը և նկատի ունենալով Հայաստանի կազմակերպութիւնների կոնֆերանսի որոշումը՝ Հայաստանում, Խորհրդային զօրքերը մօտենալիս, այլ և հարեւան հանրապետութիւններում յեղաշրջումներ լինելուց յետոյ իշխանութիւնը գրաւելու նպատակով ելոյթ ունենալու մասին, Արմէնկոմը սկսեց այդ ուղղութեամբ աշխատանք կատարել:

(*) Այդ Երկրային Կամիտէն Կովկասի կոմիտէի սակայն բոլոր գործերը վարող վերին մարմինն էր, որ ենթարկուում էր Մոսկուային եւ որին ենթարկուում էին Հայաստանի, Վրաստանի, Ազրբէջանի եւ Կովկասի միւս մասերի համայնավար կազմակերպութիւնները: Ս. Վ.:

«Շարժման սկզբի համար իբրև բազա նշանակուած էր Ղազախը և դրա հետ միաժամանակ ելոյթներ պէտք է սկսէին ամենուրեք: Արմէնկոմը կանգնեց հէնց այդ տեսակէտի վրայ, որովհետեւ նախ՝ Ղազախը կ'զամ էր Խորհրդային Ազրբէջանին, իսկ միւս կողմից՝ նկատի ունենալով զազախեցիների յիշափոխականութիւնն ու տակուսութիւնը: Այդ նպատակով համապատասխան հրահանգներ ուղարկուեցին այնտեղ: Առաջարկուած էր այնտեղից եկած ընկերոջը կազմել Ռազմ. Յեղկոմիտէ, մորիւիզացիայի ենթարկել բոլոր ուժերը և պատրաստուել ելոյթի՝ կապուելով միաժամանակ Ազրբէջանի ընկերների և Ազրբէջանի միջոցով այն կողմի հետ: Նոյնը կատարուած էր և Ղարաբաղի վերաբերմամբ (մտաւորապէս ապրիլի վերջին), բայց ընկերների ուղարկելու գործը ձգձգուեց:

«Մայիսի մէկի ելոյթի համար մենք պատրաստուած էինք ամենուրեք. մեզ համար այդ օրը խաղաղ ցոյցի միջոցով մեր ուժերի զօրափոխի օր պէտք է հանդիսանար:

«Մայիս մէկեան ցոյցերի յաջողութիւններն ամենուրեք ակնյայտօրէն ցոյց տուին, թէ որպիսի խոր արմատներ է ձգել կուսակցութիւնը լայն մասաների՝ այդ թոււմ նաեւ գինւորական մասաների մէջ: Եղև էին տեղեր, որտեղ բնակչութիւնը և զօրքը բացառապէս մեր դրօշակի տակ էին հաւաքուել (Ղարաքիլիսա, Սարըզամի):

«Այդ օրը (մայիս մէկին) իշխանութիւնը գրաւելու խնդիրը չէր դրուած մեր առաջ, սակայն, այդ օրուանից արդէն պարզ էր, որ այդ հարցը ամենամօտ ապագայի հարցն է հանդիսանում: Այդ ուղղութեամբ տեղաշարժի աշխատանք սկսուեց և այդ իսկ նպատակով կազմակերպութիւնները ռազմական դրութեան մէջ էին դրուած:

«Մայիսի երկուսին մենք Թիֆլիս ուղարկեցինք ընկ. Ղ. Հայկազին, որպէսզի արտակարգ կերպով այստեղ ուղարկեն Ս. Կ. (ասեանին) և Ա. (սքանազ Մուսեանին), ար-

դէն պատրաստուելով Հայաստանում հաստատել խորհրդային իշխանութիւն, որովհետեւ, կրկնում ենք, հաւատացած էինք, որ դա ամենամօտ ապագայի խնդիր է:

«Մայիսի երկուսին մենք տեղեկութիւն ենք ստանում Ալեքսանդրապոլում կատարուած մայիսմէկեան տօնի մասին, այլ և ընկ. Աւիսի լրիւ անունով ստորագրած ողջոյնի մի ընդարձակ հեռագիր Բագու ընկ. Նարիմանովի անունով: Քանի որ մէկ կողմից ինքն Արմէնկոմը ողջոյնի հեռագիր էր ուղարկել Խորհրդ. Ազրբէջանին դեռ եւս մայիս մէկին և միւս կողմից՝ ի նկատի ունենալով Աւիսի հեռագրի իւրայատուկ առղը, որ անընդունելի էր տակադական տեսակէտից, Արմէնկոմը որոշեց այդպիսին չուղարկել և ամէն կողմից ստացուած տեղեկութիւնների հիման վրայ կազմել արդէն ընդհանուր բնոյթ կրող մի ողջոյն:

«Այդ արուած է:
«Մայիս 3-ին մենք ընդարձակ զեկուցում ստացանք Ալեքսանդրապոլի զէպքերի մասին:

«Ալեքսանդրապոլի բոլոր փաստաթղթերի պատճենները սրա հետ ուղարկում ենք: Զեկուցման մէջ մանրամասնօրէն հաղորդուած էր այնտեղ՝ Ալեքսանդրապոլում տիրող դրութեան, զրահադնայքի մասին եւ այլն: Այդ զեկուցումն, ինչպէս ինքներդ էլ կը տեսնէք, լի է հակասութիւններով և բաւական տարօրինակ տպուորութիւն է թողնում:

«Ելոյթի տարերայնութիւնն ու անկազմակերպութիւնն արդէն երևում են հէնց այն բանից, որ նրանք իրենք են գրում, թէ՛ «առաւօտեան այդպիսի աջողութեան չէին սպասում»: Պարզ է, որ եթէ նրանք յոյս չէին ունեցել մայիս-մէկեան ցոյցի յաջողութեան վրայ, ապա եւս առաւել խօսք անգամ չէր կարող լինել արդէն իշխանութիւնը գրաւելու նպատակով յաջող և կազմակերպուած ելոյթ ունենալու մասին:

«Ղյատեղ ամբողջ բանակն ու բնակչութիւնը մէկ ան-

գամից անցան նրանց կողմը և որ Դաշնակների մօտ երկու հարիւր մարդ կար, իսկ նրանց կողմում՝ հինգ հազար: Եթէ նոյնիսկ ճիշտանութիւնը չէր գրաւուած, ապա ոչ այն պատճառով, որ մենք անզօր էինք, այլ զինուորական մասաների անկաղմակերպութեան պատճառով և թալաններից երկիւղ կրելուց: Յանկարծ, մէկ անգամից ամբողջ զօրքն ու զրահապատը մեր տրամադրութեան տակ են անցնում և այդ պատճառով այստեղ իշխանութիւն գրաւելու հարցը մեր ցանկութեան խնդիրն է և ոչ թէ օրուան այլ րոպէի հարցը: Իսկոյն և եթ, մի օրուան ընթացքում, կազմակերպուած զինուորներն արդէն երգուեցին մինչեւ վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել: Թէ ինչպէս նրանք այդ իրազործեցին, ձեզ, ընկերներ, արդէն յայտնի է: Այնուհետեւ, այդ բանն ընդգծում ենք, ընկերներ, որ Ալեքսանդրում նրանք իշխանութիւնը ձեռք ձգելու խնդիրը կապում էին ձերբակալութիւնների, անկիւնից կատարուող տերորների հետ: Միաժամանակ հաղորդում են, թէ պարէնը շատ քիչ է, իշխանութիւնը գրաւելու դէպքում մինչեւ Ռուսաստանից ստանալը չի բաւականացնի եւայլն:

Առաջինը, ուշադրութեան առնելով նրանց այսօրինակ հաղորդագրութիւնները, ընկեր Աւիսի մշտական յափըշտակուիլը, որ մինչեւ արկածախնդրութեան էր հասնում (մենք նկատի ունինք հինգ ամիս սրանից առաջ Բագուում եղած նրա ելոյթը, որով նա հանուր աշխարհին ազդարարում էր կոմունիզմի իրականար յաղթանակը Հայաստանում և Դաշնակների սնանկութեան մասին) և որ այդ բոլորը նրանք կատարում էին զրահապատի մէջ նստած, այսինքն՝ լուրուած, ներվային դրութեան մէջ, նրանց վախը ձերբակալութիւններից, ճնշումներից և անկիւնից կատարուող տէրորից, — մենք հաւատացած էինք, որ այդ բոլորը չափազանցուած է, և որ, նոյնիսկ այնտեղ ինչ որ լինի, ելոյթի խնդիրը արդէն կաշուի խնդիր է հանդիսանում նրանց համար, սեփական կեանքը փրկելու մի հարց եւայլն:

Երեւ աւելին. մենք հաւատացած էինք, որ նրանց յաջողութիւնը չի կարող կայուն լինել, որ անհրաժեշտ է ամենուրեք համաձայնեցնել մեր գործողութիւնները, քանի որ անջատ ելոյթները փոշիացման և պարտութեան կը հասցնեն, որ անհրաժեշտ է բոլոր շրջանների հետ կապ ունենալ եւայլն եւայլն:

Ազգանշան տուողը Ղազախը պէտք է լինէր, ահա Արմէնկոմի նախագիծը: Այս որոշումն էլ տեղեկացուած էր արեքսանդրապոլցիներին եւ առաջարկուած էր նրանց սկսած գործը անհրահաճաբին կերպով լիկվիդացիայի ենթարկել ըստ կարելոյն, կամ գոնէ ձգձգել:

Ալեքսանդրապոլի բոլշեւիկները չցանկացան հաշուի առնել այդ: «Ինչո՞ւ Ղազախը և ոչ Ալեքսպոլը» — ահա նրանց պատասխանը: «Մենք նոյնիսկ հակառակ ենք ըսկըզբից կապ հաստատելուն»:

Նրանք առաջնութեան մասին էին դրել խնդիրը, մօտենալով այն հարցին, ըստ երեւոյթին, սպորտիւ տեսակէտից:

Նրանք սկսում են ռմբակոծել մեզ իրենց պահանջներով ելոյթին սանկցիա տալու մասին, մինչդեռ բանից դուրս եկաւ, որ այդ բանը նրանք արդէն արել են և այժմ այլեւս ոչ մի կասկած չկայ, որ այդ հաղորդագրութիւնները մեզ ուղարկելիս են եղել հէնց այնպէս, նոյնիսկ դիտաւորեալ, որովհետեւ բնաւ հաշուի չառնելով Արմէնկոմին և բացայայտօրէն նախատեսելով իրենց ելոյթի անյաջողութիւնը՝ նրանք դիտմամբ ռմբակոծում էին մեզ իրենց պահանջներով, որպէսզի հետեւանքների մեղքը մեզ վրայ ձգեն:

Եւ այսպէս ահա՝ Խորհրդային իշխանութիւն, թէպէտեւ բաւականին իւրայատուկ (ապստամբութեան պարագլուխները 12 օր նստած են զրահապատի մէջ և յամառօրէն չեն իջնում այնտեղից): Պարզ է, որ եթէ նրանք լուրջ տրամադրութիւններ ունենային, ապա դէպքերի բնական ընթացքով պէտք է իրենց յաջողութիւնը զար-

գոցնէին և ծառալէին մօտակայ շրջանների հետ և նոյնիսկ առաջխաղացման դիմէին Երևանի ուղղութեամբ:

Ամսի 5-ին գալիս է այնտեղից նրանց կողմից ուղարկուած մի ընկեր, երկաթուղային մի բանուոր, որ իր բանուոր զեկուցման մէջ արդէն ինքորմացիա է տալիս իրերի գրութեան մասին, որ հիմնովին հակասուած է ընկ. Աւիսի հաղորդագրութիւններին: Այդ բանի վրայ ուշադրութիւն է դարձրել ամբողջ Արմէնկոմը: Ի դէպ, նա ստաց, որ «այնտեղ ընկերները չափազանց սղեսորուած են» հայրն: Հէնց նա էլ ընկել էր արեւմտահայրացիների նամակը:

Հէնց նոյն գիշերը, այսինքն՝ մայիսի 5-ին, մենք Ա.-ի և Մ.-ի (*) ստորագրութեամբ կրկին մի հեռագիր ենք ստանում գարձեալ Բաղու ուղարկելու համար, որ մենք պէտք է ուստիսյալ հաղորդէինք ընկեր Նարիմանովի անունով:

Նման բովանդակութեամբ հեռագիր մենք այն պահին խափու անընդունելի համարեցինք, մի հեռագիր, որ այն ժամանակ ստեղծուած պայմաններում անպայման պրովոկացիոն գեր էր խաղալու: Իսկ վերջնականապէս պիտի խորտակէր մեր կազմակերպութիւնները: Մի՛ մտածանք, ընկերներ, որ մեկ յաղթեցին նրանով, որ անտանելի ծանր մթնոլորտ ստեղծեցին Ազրբէջանի շուրջը, ազգայնական թշնամանք առաջ բերին և Հայաստանի սահմաններում ամենուրեք հակամուսուլմանական ելույթներ էին նախապատրաստում (գրա մասին տես ստորև): Այդ օրերին գրութեան տէրերն էին հանդիսանում սասունցի, զէյթունցի, վանեցի մտուկերիսաներ, գլխաւորապէս սաճկահայերը: Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ էր հարկաւոր արեւմտահայրացիներին այս ամէնը: Հեռագիրը որոշ անակի ուկլամայի բնոյթ էր կրում, իսկ գործին խոշոր վնաս էր հասցնում, քանի որ առանց այն

(*) Աւիս և Մուսայեիան:

էլ մեր թշնամիները խօսում էին «Զանգի Բասար-Բոյիւք-վէզեան բոլշեւիկեան ելույթների» մասին:

Հէնց այդ միջոցին էլ Մ.-ից (*) հրաման ստացուեց իր օգնականի անունով՝ Ղամարլուում կանգնած զրահապատի հետ միասին շարժուել դէպի Արեւստանդրապոլ:

Պարզ է, որ մենք գործ ունէինք արդէն կատարուած փաստի հետ և որոշեցինք գործին միջամտել, նրան կազմակերպուած բնոյթ տալ և դիմանալ, մինչեւ այլ վայրերում գործողութիւնների սկսուելը, նոյնիսկ Երևանում:

Ուրիշ ելք մենք այլեւս չունէինք: Այդ նպատակով միւս օրը, այսինքն՝ մայիսի 6-ին, ուղարկեցինք այնտեղ ընկերներ Դ.-ին և Ա.-ին (**), լայն լիազօրութիւն տալով նրանց և պարտաւորեցնելով, որ եթէ չի կարելի կասեցնել ապստամբութիւնը, որ անհրաժեշտօրէն պէտք էր անել, ապա միտամանակ կապուել Ղարաքիլիսայի շրջանների, չէզոք գօտու և յարակից շրջանների հետ:

Այստեղ զինուորական մասերում տեղագային աշխատանք էր կատարուում: Ընկերներից մէկին՝ Արմէնկոմի անդամի միջոցով այն զինուորականների հետ, որոնք այդ ժամանակում կազմակերպուած էին՝ շարունակաբար խորհրդակցութիւններ էին կազմակերպում:

Ապա է հաստատուած Քանաքեռում կանգնած զօրամասի հետ, և երբ որ մայիս 7-ին Դ.-ից և հանգուցեալ Ա.-ից մենք գրութիւն ստացանք, որ նրանք կանգնած են կատարուած փաստի առաջ և խնդրում են ագիտացիա մղել ուղարկուելիք զինուորական մասերում, այլ և թիկունք տալ իրենց Նոր-Բայազէտի շրջանում, Ելենովկայի օւղղութեամբ, երկուստեք համերաշխ գործողութիւնների համար, ապա մենք այդ ուղղութեամբ ինչ որ կարելի էր, անում էինք: Համապատասխան հրահանգով մենք

(*) Մուսայեիան:

(**) Դրասամաս Տէր Սիմոնեան և Արսաւես Մելիգեան:

Նոր-Բայազէտի շրջան ուղարկեցինք այժմ հանգուցեալ ընկեր Սարուխանեանին (նա մեկնեց 9-10-ին), որ ի կատարածեց Արմէնկոմի առաջարկութիւնը և սկսեց գործողութիւնները:

«Անհրաժեշտ է նշել, որ Նոր-Բայազէտի շրջանի ուժեղ կազմակերպութիւնը, որի մէջ մտնում էին նաեւ զինուորականները, ապրիլի կէսերին ջախջախուած էր և ընկերները ընկ. Սարուխանեանի գլխաւորութեամբ և մի սպայի հետ արտաքսուել էին Նոր-Բայազէտի շրջանի սահմաններից: 6-ի գիշերը լոյս 7-ին այստեղ սկսուեցին բռնութիւններ և չտեսնուած հալածանքներ: Դա կապ ունէր Ալեքսանդրապոլի հետ: Մենք անցանք անլիգալ գրութեան: Կազմակերպութեան հետ կապը չէր կորցուած:

«Հետեւեալ օրը, մայիս 8-ին, այն զինուորներին, որոնց հետ կապ էինք հաստատել, մեր կողմից շիշտակի հարց դրուեց կարելի՞ է արդեօք այստեղ հէնց հիմա ելոյթ ունենալ: Այդ հարցին նրանք պատասխանեցին, որ առ այժմ այդ հնարաւորութիւնը չկայ, որ զօրամասերում տատանումներ կան, որ դեռ պէտք է աշխատել, սակայն Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ առաջացող զինուորական մասերը խոստացան Ալեքսանդրապոլի մօտենալուց անցնել ապստամբների կողմը:

«Այսպիսի պատասխան ստացանք մենք գիշերուան ժամը մէկին, մթնոլորտը հետզհետէ խտանում էր: Թերթերում աննախընթաց ցուցադրանք սկսուեց, կազմակերպուեցին արտակարգ դատարաններ, մահուան պատիժը սահմանուած, պարլամենտը արդէն ցրուած էր:

«Իշխանութիւնը իրենց ձեռքին պահելու նպատակով, Դաշնակները պրովոկացիայի ենթարկեցին թուրքերի շարժումը Ջանգիրասարի, Փարաքարի և այլ շրջաններում. կազմակերպուած էին յարձակումներ, շուրջ չէին բաց թողնում, անասունները գրաւում էին եւայլն: Թերթերում գրում էին, թէ այդ ելոյթը բոլշեիկներն են կազմակերպել: Մինչեւ ատամները զինեցին բոլորին՝ սպե-

կուլանտներից սկսած մինչեւ գիմնապիստները: Մեր գէժ պայքարը Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը վերցրել էր իր ձեռքը: Ձերբակալումների համար բացառապէս մտուցերիստներին էին ուղարկում: Մեզանից ոմանք փաստօրէն օրէնքից դուրս էին յայտարարուած: Ձերբակալում էին նոյնիսկ նրանց, ովքեր հէնց միայն հանգիպում էին մեզ:

«Այսպիսի պայմաններում աշխատանքն այնուամենայնիւ շարունակուած էր, և Արմէնկոմը ոչ մի բոպէ կազմակերպութիւնների հետ կապը չկորցրեց: Պէտք է նկատել, որ սկզբի օրերին ակտիւ ընկերներից քչերը ձերբակալուեցին այստեղ:

«Այդպիսի մթնոլորտում, ամսի 8-ին-9-ին, Արմէնկոմին յաջողուեց իր ստորագրութեամբ բաց թողնել երեք օր առաջ պատրաստած թերթիկը (մինչ այդ ժամանակ չյաջողուեց ապագրել). այդ թերթիկով մենք ցանկանում էինք ցրել թունաւորուած այն մթնոլորտը, որ ստեղծուած էր Ազրբէյանի շուրջը: Տպարանը կնքուած էր, և մեզ չյաջողուեց թերթիկը բաց թողնել:

«Մայիսի 12-ին թերթերից իմանում ենք, որ Ալեքսանդրապոլը բանակցութիւններ է վարում կառավարական ներկայացուցիչների հետ: Դաշնակները գրում էին. «Ալեքսանդրապոլի դաւաճանները փրկութիւն են խընդրում»: Դա բոլորի վրայ ճնշող ապաւորութիւն թողեց: Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրապոլի ընկերները, առանց կռուի, յանձնում են քաղաքը և այստեղ, ի հարկէ, ամէն ինչ վճռուած է: Եւ այսպէս արագ կերպով գրաւելով իշխանութիւնը՝ նրանք նոյնպիսի արագութեամբ անձնատուր եղան:

«Ինչպէս պարզուած է, Ալեքսանդրապոլիներն ամբողջ ժամանակ թերթ չեն եղել բաց թողած. եթէ նրանք մի երեք օր էլ դիմանային, բանն ուրիշ ընթացք կը ստանար, որովհետեւ Ալեքսանդրապոլի ընկնելուց սկսուեց ապստամբութիւնը Նոր-Բայազէտի շրջանում, որտեղ զե-

կալարում էր ամբողջ ժամանակ գիրքերում գտնուող ընկ-
Սարուխանեանը: Այնտեղ նրանք կարծում էին, թէ Ա-
լեքսանդրապոլը դեռ գիմանում է և իրենք էլ սկսում են
առաջխաղացումը: Եզաւ մի մոմենտ, երբ կառավարական
զօրքերը տատանուեցին և սկսեցին նահանջել, սակայն,
վերջիններին թուական գերակշռութիւնը (նրանց օգնելու
մեկնեցին Ալեքսանդրապոլից արդէն վերագարձած մաու-
զերիստները), և մի խմբի դաւաճանութիւնն, ինչպէս
ասում են, հարցն այլ կերպ վճռեց և 4-5 օրուան յամառ
դիմադրութիւնից յետոյ, Նոր-Բայազէտցիները կռուով
յանձնեցին քաղաքը: Այս բոլոր դէպքերին սկանառեսե-
ղած ընկերն անձամբ այս ամէնը գեկուցեց Արմէնկոմիւն:

«Եւ այսպէս, յամառ գիմադրութիւնից յետոյ, Նոր-
Բայազէտը յանձնուեց: Ապստամբների մի մասը քաշուեց
սարերը, մի մասը ձերբակալուեց և նրանցից մի քանիսը,
ընկ. Սարուխանեանի գլխաւորութեամբ, գնդակահարուե-
ցին: Սարսափելի կերպով վարուեցին ընկ. Սարուխան-
եանի հետ, ուղղակի ինկվիզիտորների նման: Այսպէս,
օրինակ, երկու ձիաւոր նրա երկու ձիաքից բռնած և ձի-
երը քշելով քարշ էին տալիս նրան քաղաքի միջով: Մեր
ընկերները տեսել են նրան ֆուրգոնի մէջ պառկած, ու-
շաթափ վիճակում: Ռազմա-դաշտային դատարանի որոշ-
մամբ նա գնդակահարուել է: Նրա վերջին խօսքերի մա-
սին «Յառաջ»ի գրածը ամբողջովին մտացածին է:

«Ղազարում ելոյթն սկսուեց նոյնպէս Սլեքսանդ-
րապոլի և նոյնիսկ Նոր-Բայազէտի անկումից յետոյ: Մեր
կողմից երեք օր առաջ Դիլիջան էր սլաքակուած մի ըն-
կեր՝ ինֆորմացիայի համար: Դիաենք, և ձեզ էլ յայտնի
է, որ այնտեղ մտել են խորհրդային զօրքերը և իրենց
հետ տարել են Դաշնակներին:

«Կարսում և Սարիղամիշում նոյնպէս տեղի են ունե-
ցել ապստամբութեան ելոյթներ, սակայն այդպիսիներն
այնտեղ էլ են ճնշուել: Այնտեղ, ընդհարման ժամանակ
ընկաւ ընկ. Ղուկասը (այսպէս են մեզ յայտնում) այլ ըն-
կերների հետ (դեռ եւս ստուգուած չէ):

«Մենք չէինք կարող աւանտիւրայի դիմել և արդէն
հաւանութիւն էինք տուել Իգդիրի ելոյթներին, որտեղ
այդ միջոցին շատ ուժեղ զինուորական կազմակերպու-
թիւն կար և անձուէր զօրամաս:

«Այժմ այնտեղի ամբողջ շտաբը (5-ը զինուորական և
5-ը քաղաքացիական) գտնուում է Երեւանի բանտում:

«Ինչպէս ինքներդ էլ տեսնում էք, հողը գրեթէ ա-
մենուրեք լրջօրէն պատրաստուած էր. դա մի պատահա-
կան արմատազուրկ ապստամբութիւն չէր, բնաւ երբեք:

«Եթէ այդ բոլորն անյաջող վերջացաւ, դա միմիայն
ալեքսանդրապոլցիների վաղամամ ելոյթի պատճառով էր:

«Անհար լինելով ամենուրեք արագօրէն կազմակեր-
պել գործողութիւնները և անշատ գործողութիւններին
ձեւաւորումն տալ, այլ և շնորհիւ շրջանների միջեւ եր-
կաթուղային հաղորդակցութեան բացակայութեան, կանո-
նաւոր ինֆորմացիան և գործողութիւնների համաձայնե-
ցումը հնարաւոր չեղաւ:

«Բնականաբար, այդպէս չէր լինի մի երկու շաբաթ
յետոյ:

«Ընկ. Արտաշէսը ձերբակալուելուց յետոյ խիստ ծեծի
ենթարկուեց: Եւ երբ նրան էջմիածնի վրայով բերում
էին Երեւան, քաղաքից 5 լիքստի վրայ գնդակահարուեց:
Այդ բանին ստնկցիս էր արուած Դաշնակների կուսակ-
ցութեան և կառավարութեան կողմից(*): Այսպէս վար-
ուեցին անա մեր ընկերների հետ մեր հակառակորդները,
մինչդեռ այն տեղերում, որտեղ իշխանութիւնը մերոնք
էին գրաւել, ոչ մի բանութիւն չէր գործադրուած մեր
հակառակորդների վերաբերմամբ: Այդ բանն իրենք էլ
չեն ժխտում: Այսպէս, օրինակ, Նոր-Բայազէտում գերի
առնուած զօրավար Սիլիկովը հէնց ինքը հաստատում է
այդ:

«Ներկայումս ամբողջ քաղաքը (Երեւանը) զինուորա-

(*) Բացարձակապէս անմիտ է: Ս. Վ.

կան ճամբարի է վերածուած: Աննկարագրելի բաներ են կատարուում. բռնում են փողոցում ում ասես, ինքը՝ ներքին գործերի մինիստրը, «ձախ» Դաշնակցական Զամախանը փողոցում ձերբակալում էր մեր ընկերներին: Կուսակցութեան (Դաշնակցութեան) ամէն մի անդամ օգտընում է ինչպէս փողոցներում, այնպէս էլ տներում ձերբակալութիւններ կատարելու իրաւունքից:

«Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատուել. ընկերներին ամէն օր հրահանգներ են տրուում. տասն օր առաջ հրաւիրուած էր արտակարգ քաղաքային խորհուրդ, որտեղ լսուեց Արմէնկոմի զեկուցումը: Ընտրուեց Քաղաքային Բիւրօն, որի վրայ ժամանակաւորապէս դրուած էին Քաղաքային կոմիտէի Փունկցիաները: Գրեթէ ամէն օր Բիւրօն նիստեր է ունենում. կազմակերպուած էր «Կարմիր Խաչը», որ կապուած է կալանաւորների հետ: Վերականգնուած են կապերը շրջանների հետ՝ տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգնելու նպատակով: Ներկայումս Արմէնկոմը բաղկացած է երկուսից: Մենք մեր դիրքերում ենք, բայց այս վիճակում Երեւանում երկար մնալու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Չերբակալութիւնն այժմ անխուսափելի հատուցմամբ է սպառնում իւրաքանչիւրին, որովհետեւ Դաշնակների կուսակցութիւնը այդ ոգով որոշում է կայացրել:

«Վրաստանում կուսակցութեան լեգալիզացիայի հետեւանքով անհրաժեշտ է այնտեղից սրանց սղմել:

«Ուղարկեցէք ընկերները: Թող Բազում Դաշնակցականներին չարձակեն, սրանք այդ բանից արդէն շփոթուած են:

«Երեւանում ձերբակալուած են 50 մարդ, որոնցից 14-ը ուղարկուած են Սիււանի կղզին: Սարիգամիչից բերուած են 5 (գինուորական) Իզդիրի շրջանից՝ 9 (գինուորական), 6½ մնացեալներից: Աշտարակից՝ 3, Արտաշատից՝ 3 և Դամարուից՝ 4: Մի քանի ընկերներ թագնուել են: Հաղորդում են, որ Ալեքսանդրապոլում նստած են 100ից

աւելի ընկերներ: Կարիքը մեծ է: Նախահաշիւը կարող ենք ուղարկել միմիայն տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգնելուց յետոյ: Ուղարկուած դրամը մի կաթիլ է ծովի մէջ:

«Կազմակերպութիւնը վերականգնելու նպատակով մենք ընկերներ ենք ուղարկել Դիլիջան: Ուղարկում ենք Դարաքիլիսա: Շրջանների համար աշատ ընկերներ քիչ կան: Ահա ընդհանուր գծերով երկրի ներկայ դրութիւնը, մեր վերաբերմունքը դէպքերին և նրանց զնահատումը: Մենք ամէն ժամանակ պատրաստ ենք բանաւոր բացատրութիւններ եւս տալու, եթէ այդպիսին կը պահանջուի:

«Այսօր տեղեկութիւն ստացանք, որ մտուզերիստների խմբերը ուղարկուած են և ուղարկուած են Դարաբաղ: Շրջապատում են նաեւ Զանգիբասարի շրջանը»: (*)

Թ. Կ. Կ. ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԷ
(ԱՐՄԷՆԿՈՄ)

1920 թ. մայիսի 31, Երեւան

Ինչ և լինին Արմէնկոմի և միւս պատասխանատու բոլշեւիկների չքմեղանքները, փաստը մնում է փաստ. — Հայաստանի քաղաքական կեանքի ամենամանրակշիռ վայրկեանին, հայ բոլշեւիկները չքաշուեցին խռովութիւններ հանելու երկրի ներսը, եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմ ստեղծելու և զինուած ապստամբութեան միջոցով Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու և պետական իշխանութիւնը յափշտակելու փորձ անելու: Հայ ժողովրդի կամքով այդ դաւը վիժեց, բայց անհաշիւ վնասներ ունեցաւ թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին կեանքում:

(*) Ինչպէս այս, այնպէս եւ Արիսի զեկուցման մեջ կան օտս անճիւղ վերագրումներ ու մեղադրանքներ Հայաստանի կառավարութեան եւ Հ. Յ. Դաւենակցութեան հասցեին: Մեզն աւելորդ ենք համարում դրանցով զբաղուիլ: Վաւերագրերի ւ. ժեկը բոլշեւիկները արած խոստովանութիւնները մեջ է: Ս. Վ.

ՀԱՅ ԵՒ ԱԶՐԲԵՅԱՆՑԻ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐԻ

ԴԱՒԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԷՄ

Մայիսեան ապստամբութիւնը վերջացաւ բոլշեւիկների ջախջախիչ պարտութեամբ, բայց և շատ ծանր նստեց հայ ժողովրդին:

Հայաստանը, աւելի քան երբեք, կարիք ունէր ներքին և արտաքին խաղաղութեան: Զպէտք է մոռանալ, որ 1920 թուականն էր: Հայ պետութիւնը նոր էր ոտքի կանգնել, և երկիրը լծուած էր վերաշինական տենդոս աշխատանքի: Թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ ժողովուրդը, ուժերի արտակարգ լարումով և անձնուիրութեամբ, դարձանում էին հին վէրքերը և տնտեսական ու քաղաքական նոր շէնք կառուցանում — պետական կազմակերպութիւն, հարեւանների հետ վիճելի խնդիրների կարգադրութիւն, խաղաղութեան դաշնագրի նախապատրաստութիւն, ներգաղթ, արտաքին փոխառութիւն, «Ոսկի Ֆոնդի» կազմակերպում, հաղորդակցութեան միջոցների կանոնաւորում, ներքին անդորրութեան հաստատում, տընտեսական ու մշակութային ձեռնարկներ, հողային հարցի կարգադրութիւն, հացի պաշարը ապահովելու համար համատարած սերմնացան՝ կառավարութեան օժանդակութեամբ... 1920-ի սկիզբները Հայաստան եղողը կը յիշէ, թէ ի՛նչ արտասովոր ոգեւորութիւն ու եռուզեռ էր տիրում երկրում:

Բոլշեւիկեան խռովութիւնները անասելի հարուած տուին այդ ոգեւորութեան ու ստեղծագործական թափին, խախտեցին ներքին կեանքի ընթացքը և մեծապէս վարկաբեկեցին հայ պետութիւնը յաջս արտաքին աշխարհի:

Բաւական է ասել միայն, որ տարուայ ամենալաւ եղանակին, ամբողջ մի ամիս, ժողովուրդը ձեռնթափ եղաւ աշխատանքի՝ ստիպուած կռուով հայրենիքի ազատութիւնը և իր իրաւունքները պաշտպանելու:

Լեռնային շրջաններում վար ու ցանքը նոր էր սկսուած և ընդհատուեցաւ: Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը խանգարուեց և դրսից պարէն այլեւս չէր գալիս, որով երկրի տնտեսական վիճակը է՛լ աւելի ծանրացաւ: Արդիւնաբերութիւնը և առեւտուրը կանգ առին: Զօրքը քաշուեցաւ քաղաքացիական կռուի ասպարէզ և բարոյաւժուման մատուցեցաւ: Օտար ցեղերը՝ թուրքերն ու մաւրաբանները գլուխ բարձրացրին և ըմբոստացան հայկական իշխանութեան դէմ: Հայաստանի պետական վարկը, ճիշդ խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրութեան նախօրեակին, ընկաւ մեծ պետութիւնների աչքին և չափազանց աննպաստ անդրադարձում ունեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային դիրքի վրայ:

Այս ամէնը, անտարակոյս, չէին կարող չտեսնել ու չգիտակցել նաեւ հայ բոլշեւիկները, բայց նրանք չբաւականացան մայիսեան արկածախնդրութեամբ, այլ աւելի մեծ թափով շարունակեցին պայքարը Հայաստանի պետութեան և իշխանութեան դէմ, այս անգամ, Ազրբէյջանից ու Ռուսաստանից՝ աշխատելով գրգռել ռուսների և թուրքերի թշնամանքը «Դաշնակ» Հայաստանի դէմ:

Պէտք է որոշ կերպով ասել, թէ ռուս բոլշեւիկների բացասական վերաբերումի մէջ դէպի Հայաստանի Հանրապետութիւնը խոշոր բաժին ունեցան հայ բոլշեւիկները: Եթէ Հայաստանի վարիչները ազատ լինէին իրենց յարաբերութիւնների մէջ ռուսների հետ և ամէն բոլոր չհանդիպէին հայ բոլշեւիկների շարախօսութեանց ու դաւերին, հայ ժողովրդի գլխին եկած աղէտների մի կարեւոր մասը տեղի չէր ունենայ:

Հայաստանի ներկայացուցիչների և ռուս բոլշեւիկների փոխարաբերութիւնները խորհրդային յեղաշրջման

սկզբի շրջանում: բնաւ թշնամական չէին: Ընդհակառակը, բազմաթիւ փաստեր կան, որոնք ցոյց են տալիս, որ հայերի և բուլղերիկների միջեւ հնարաւոր էր որոշ հասկացողութիւն կայացնել, նոյնիսկ հակառակ բուլղերիկների ակնյայտնի թրջասիրութեան և Հայկական Հարցը թուրքերին զոհելու պատրաստակամութեան:

Այսպէս, 1918 թ. կէսին, Հայաստանի Խորհրդի ներկայացուցչի դիմումի վրայ, Խորհրդային իշխանութիւնը, յանձին Լ. Տրոցկիի, սիրով յօժարեցաւ որոշ քանակութեամբ ռազմաթերթ և պատերազմական զանազան միջոցներ տրամադրել հայերին, ինչպէս նաեւ թոյլ տալ, որ ռուսական զօրամասերում ծառայող հայ զինուորներն ու սպաները անարգել անցնեն Հայաստան՝ մտնելու համար նորաստեղծ հայկական բանակի մէջ:

Ստ. Շահումեան, Հ. Նազարէթեան և ուրիշներ իրենց կէտնքը պարտական էին Դաշնակցականներին, որոնք պատասպարան տուին նրանց իրենց անեղծ և պահեցին ու պաշտպանեցին մենչեիկների խիստ հետապնդումների դէմ:

Դաշնակցութեան հաւանութեամբ էր, որ 1918 թ. դարնանը, Երեւանում ռուսացչութիւն անող յայտնի բուլղերիկ Պ. Մակինցեանը (այժմ գնդակահարուած), Արամի յանձնարարութեամբ ու տուած գրամով գնաց Մոսկուա՝ Խորհրդ. Ռուսաստանի աջակցութիւնը ապահովելու համար թուրքերի դէմ օրհասական կոչի մղող հայ ժողովորդին:

Բազում ամիսներ տեսող հայ-բուլղերիկ գործակցութիւնը թուրք-աղբէջանեան բանակի դէմ յայտնի է ամէնքին (*): Նոյն Բազուից, 1918 թ. մայիսին, Ստ. Շահումեանի և Հայ Ազգ. Խորհրդի համաձայնութեամբ, Արտ. Չիլինգիրեանից (Ռ. Դարբինեան) և Սիմ. Յակոբ-

(*) Մանրամասնութիւնները տես մեր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» զրգում, զլուխ ժե. էջ 135-135:

եանից բողկացած՝ մի պատուիրակութիւն ռազարկուեց Մոսկուա, ապահովելու համար Խորհրդային իշխանութեան զինուորական աւելի գործօն օգնութիւնը Բազուին:

Մոսկուայում այդ ժամանակ գոյութիւն ունէր Հայկական կոմիտէ, որ զբաղուած էր հայերի գործերով և հայ զինուորների փոխադրութեամբ դէպի Կովկաս: Կոմիտէի մէջ մտնում էին Մոսկուայի մի շարք ականաւոր հայ գէմքեր՝ պրոֆ. Ճիլէլէկեանի ղլխաւորութեամբ: Խորհրդային իշխանութիւնը լաւ աչքով էր նայում ներանց, Հայկ. կոմիտէի տրամադրութեան տակ էր դրել Լոզարեան ձեմարանի հսկայ շէնքը, որ, մի տեսակ, հայկական ներկայացուցչութեան էր վերածուած: Այդ շէնքում էին տեղաւորուած, ի միջի այլոց, և դէպի Կովկաս մեկնելու պատրաստուող հայ զինուորների զէնքերը: Մոսկուայի զինուորական շրջանի պետ Մուրալովը յատուկ հրամանագիր էր տուել, որ ապահովում էր Հայկական կոմիտէի շէնքի անձեռնմխելիութիւնը: Հայկական կոմիտէն գրկաբաց ընդունեց Բազուի ներկայացուցիչներին:

Ըստ ամենայնի, ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տուեց և Խորհրդային կենտրոնական կառավարութիւնը Բազուի Հայ Ազգ. Խորհրդի ներկայացուցիչներին և պատրաստակամութիւն յայտնեց ամէն աջակցութիւն ցոյց տալու: Ընդհակառակը, հայ բուլղերիկները — վահան Տէրեան, Պօղոս Մակինցեան և ուրիշներ — ամէն միջոց գործարեցին ձախողեցնելու համար պատուիրակութեան առաքելութիւնը: Եւ նոյնիսկ մատնութիւնների դիմեցին՝ ներկայացնելով Հայկական կոմիտէն որպէս հակայեղափոխական մարմին: Հետեւանք եղաւ այն, որ Չեկան խուզարկութիւն կատարեց Լոզարեան ձեմարանում, գրաւեց այնտեղի գոյքերն ու զէնքերը և փակեց Հայկական կոմիտէն:

Հակառակութիւնը ծայր տուեց և աստիճանաբար ստատկացաւ այն օրից, երբ հայ բուլղերիկները, անընդունակ Ռուսաստանում որեւէ գործի տիրանալու, սկսե-

ցին հետաքրքրուել Հայաստանով: Մեծ մասը միջակու-
թիւններ ու միջակութիւնից էլ ցած որակի մարդիկ՝ նը-
րանք յոյս չունէին համառուական չափանիշով դեր կա-
տարելու, մինչդեռ Հայաստանում կարող էին հասնել
բարձր դիրքերի և իշխանութիւն դառնալ: Կար և հին
ատելութիւնը դէպի Դաշնակցութիւնը, որը խորունկ ար-
մատներ էր ձգել հայ իրականութեան մէջ, գրաւել էր
ազգային կեանքի բոլոր ասպարէզները և ազատ տեղ չէր
թողել միւս փոքրաթիւ խմբակցութիւնների: Ի թիւս ո-
րոնց և հայ բուլղերիկների համար:

Արդէն տեսանք, թէ Հայաստանի ներսը ինչ ձեւերի
և աստիճանի հասաւ հայ բուլղերիկների թշնամանքը Հա-
յաստանի Հանրապետութեան և, ի մասնաւորի, հայ դե-
կալարութեան դէմ: Այդ թշնամանքը, աւելի բուռն կըր-
քով ու կատաղութեամբ, մանաւանդ, մայիսեան խռովու-
թիւնների զսպումից յետոյ, շարունակուեց և դուրսը՝
գործակցաբար ազրբէջանցի և ռուս բուլղերիկների հետ:
Պայքարը հակադաշնակցական դրօշի տակ էր, բայց իրա-
պէս ուղղուած էր Հայաստանի դէմ և անհաշիւ փլուսներ
պատճառեց հայ ժողովրդին:

Գլխաւոր զէնքը հայ բուլղերիկների ձեռքին՝ սուտն ու
զրպարտութիւնն էր: Ինչ թունաւոր ստեր ասես չէին
հնարուում վարկաբեկելու համար Հայաստանի վարիչներին
ռուսների աչքում և գրգռելու նրանց ատելութիւնը դէ-
պի հայերը:

Այդպէս վարուեցին հայ բուլղերիկները և մայիսեան
խռովութիւններից յետոյ փախչելով Հայաստանից: Ահա
մի նմոյշ եւս հայ բուլղերիկների չարախօսութիւններից:

Բազուի «Կոմունիստ» թերթի մայիս 28-ի համարում
«Դիլիջանի Ռազմայեղափ. Կոմիտէի անդամ Կոստիա Այ-
վազեանը և տեղական Կոմունիստ. կուսակցութեան ներ-
կայացուցիչ Յակ. Յակոբեանը», ի միջի այլոց, գրում
էին. —

«Մայիս 12-ին Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատը չը-

→

քաւոր գիւղացիութեան և զինուորների հետ՝ տապալեց
Ալեքսանդրապոլում Դաշնակների առելի իշխանութիւնը
և սկսեց առաջ շարժուել Կարսի, Սարըղամիշի, Ղարա-
քիլիսայի և Երեւանի ուղղութեամբ: Ի պատասխան գրան,
Դաշնակները արտաքին պատերազմ առաջացրին Բոյիւք-
վէդիցիների և Իգդիրի, Սարըղամիշի ու Կարսի քերդե-
րի հետ, որով գրաւեցին Կարմիր զինուորների ուշադ-
րութիւնը, մինչեւ որ իրենք մաուզերիստների 3,000-նոց
բանդայի ու կաշառուած դենիկինեան սպանների գլուխ
անցած՝ թիկունքից յարձակուեցին Կարմիր Ալեքսանդ-
րապոլի փոքրաթիւ պահակախմբի վրայ: Կոստեյով երկու
հազար անպաշտպան բանուորներ ու գիւղացիներ՝ նրանք
վերականգնեցին իրենց հակայեղափոխական իշխանու-
թիւնը: «Դաշնակների ահաբեկման սխտեմը ստակալի է. ամէն
մի կոմունիստի տեղն ու տեղը խփում են»:

Ինչքան էլ վրան բաց և անհիմն լինէին հայ բուլղե-
րիկների յորինած յերկրանքները, նրանց պատճառած վլ-
նասը մեծ եղաւ Հայաստանի համար: Ստերով ու չարա-
խօսութիւններով զինուած հայ բուլղերիկները Մոսկուա էին
դիմում այն պահուն, երբ Հայաստանի Հանրապետու-
թեան պատուիրակութիւնը Լեւոն Շանթի գլխաւորութեամբ բա-
նակցութիւններ էր վարում խորհրդային կենտրոնական
կառավարութեան հետ:

Շանթի պատուիրակութիւնը Մոսկուա էր հասել մա-
յիս 20-ին՝ ունենալով կառավարութեան կողմից հրահանգ՝
Խորհր. Ռուսաստանի հետ դաշնագիր ստորագրելու հե-
տեւեալ պայմաններով:—

1. Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է ճանաչէ Հայաստա-
նի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաննե-
րում և Ղարաբաղն ու Գիւլիստանը:

2. Խորհրդ. Ռուսաստանը, գոնէ սկզբունքով, պէտք
է ընդունէ թրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին:

3. Խորհրդ. Ռուսաստանը չպէտք է միջամտէ Հայաս-
տանի ներքին գործերին. չպէտք է կոմունիստական գոր-
ծունէութիւն ցոյց տայ Հայաստանում:

→

→

4. Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է թոյլ տայ, որ Հիւս Կովկասում և Ռուսաստանում գտնուող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան:

Եւ մի շարք ուրիշ, պակաս արժէք ներկայացնող պայմաններ:

Բանակցութիւնները սկսուել էին բաւական յաջող, և յունիս 10-ին Շանթը հեռագրել էր Երեւան, թէ ռուս-հայկական դաշնագիրը արդէն կազմուած պատրաստ է և մի-երկու օրից պիտի ստորագրուի: Սակայն, 20 օր անցած, յուլիս 1-ին Շանթը տարբեր բովանդակութեամբ հեռագիր էր ուղարկում կառավարութեան:

«Հէնց առաջին տեսակցութիւնից, հաղորդում էր նա, պարզուեց, որ միակ դժուարութիւնը Ազրբէջանի սահմանն է, որովհետեւ Բաղուից ամէն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի փափաքում գոհացում առլ Խորհրդ. Ազրբէջանի և հայ բոլշեւիկների բոլոր բազմաթիւներին: Այնուամենայնիւ, վերջիններիս յամառ պնդումի և սուտ տեղեկութեանց ազդեցութեան հետեւանքով դաշնագրի կնքումը դանդաղում է: Խորհրդ. Ազրբէջանի վարիչները ցանկանում են օգտուել ռուսական հեղինակութիւնից և ռուս զօրքի ներկայութիւնից՝ իրագործելու համար մուսուաթական ծրագիրը՝ գրաւել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը և անլիճելի հայկական հողերը՝ այդպիսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազգաբնակութեան մէջ: Ռուսաստանը ցանկանում է ստանձնել իրաւարարի դեր հայ-թաթարական վէճը լուծելու համար: Մոսկուայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է յայտնում թրքահայաստանի խնդրում հանդէս գալ միջնորդի դերում Հայաստանի և Մուսթաֆա ֆեմալի միջեւ»:

Ո՞վքեր էին այդ «հայ բոլշեւիկները», որ միացած ազրբէջանցի բոլշեւիկների հետ՝ ճնշում էին գործ դնում Մոսկուայի վրայ և պահանջում՝ դաշնագիր չստորագրել

→

Հայաստանի պատուիրակութեան հետ: Վերեւը տեսանք արդէն գրանցից երկուսին — Անաստաս Միկոյիան և Աւիս Նուրիջանեան: Այդ ժամանակ Բաղուում էին և ուրիշ յայտնի կոմունիստներ՝ Ս. Կասեան, Ա. Մաուեան եւայլն: Սրանք, համախորհուրդ ազրբէջանցիների հետ՝ ամէն ջանք թափեցին, որ Շանթի պատուիրակութիւնը չկարողանայ համաձայնութեան գալ Զիջերինի և Կարախանի հետ: Եւ յաջողեցան: Ազրբէջանցի և հայ բոլշեւիկները, Միկոյիանի և Աւիսի մասնակցութեամբ, յատուկ պատուիրակութիւն ուղարկեցին Մոսկուա և կարողացան համոզել, որ դաշնագրի ստորագրութիւնը յետաձգուի և բանակցութիւնները փոխադրուին Երեւան, որի համար Խորհրդային կառավարութիւնը լիազօր պատուիրակ նշանակեց Լիգրանին: Ազրբէջանցի և հայ բոլշեւիկների հաշիւը պարզ էր: Նրանց նպատակն էր՝ բանակցութիւնները դանդաղեցնելով՝ ռուս բանակի միջոցով ստեղծել փաստական այնպիսի կացութիւն, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը դառնայ անխուսափելի:

Եւ յիբաւի, մինչ Մոսկուայում տեղի էին ունեննում այս բանակցութիւնները, յուլիս 5-ին, 11-րդ Կարմիր բանակի զօրամասերը Ղարաբաղի կողմից, յարձակուեցին Զանգեզուրի վրայ: Ռուս զօրքերը կուռով առաջ շարժուեցին, գրաւեցին Գորիսը և մօտեցան Գարալագենայի սահմաններին: Հայկական զօրքը, Իրոյի հրամանատարութեամբ, դիմեց հակայարձակման և վերագրաւեց ամբողջ Զանգեզուրը: Բոլշեւիկները փոխան խուճապահար՝ նախօրօք վայրագօրէն սպանելով Խորհրդարանի անգամներ վահան Խորէնիին, Արշակ Շիրինեանին և մօտ 15 տեղական գործիչներին:

Ռուս զօրքը, օգնական նոր ուժեր ստանալով, նորից յարձակուեց Զանգեզուրի վրայ, նորից գրաւեց Գորիսը և անցաւ Ղափանի կողմը, ուր երեք շաբաթ տեղի ունեցան կատաղի կռիւներ, մինչեւ որ հայկական զօրամասերը, թշնամու ուժեղ ճնշման տակ, հեռացան Զան-

→

→

→

գեղորից, իսկ ռուսները միացան Նախիջևանի ապըս-
տամբ թուրքերի հետ:

Մինչ կարմիր բանակը կռիւների մէջ էր Զանգե-
զուրում, յուլիս 20-ին, Լեզրանը, ընկերակցութեամբ
Խալիլ փաշայի և ազրբէջանցի ու հայ կոմունիստների,
հասաւ Բագու: Խալիլ փաշան, «խլամական զօրամասի»
գլուխն անցած, Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևանի վը-
րայով դիմեց դէպի թուրքիա, իսկ Լեզրանը, Ազրբէջա-
նի վարիչների և 11-րդ բանակի հրամանատարութեան
հետ խորհրդակցելուց յետոյ, մեկնեց Թիֆլիս՝ այնտեղից
Երեւան անցնելու նպատակով:

Զանգեզուրի հետ մէկտեղ, ռուսական բանակը յար-
ձակման էր դիմել և Ղազախի ուղղութեամբ, բայց հան-
դիպելով հայերի ուժեղ դիմադրութեան՝ չէր կարողացել
առաջ շարժուել: Հիւսիսից և արեւելքից Հայաստանը
ընկել էր կարմիր բանակի ճնշման տակ: Ցանկանալով
վերջ տուլ անտեղի և անխորհուրդ պատերազմին՝ Երեւա-
նի կառավարութիւնը դիմեց Մոսկուայի միջնորդու-
թեան, և օգոստ. 10-ին, Թիֆլիսում, Լեզրանի և Հա-
յաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ Ա. Զա-
մալեանի և բժ. Ա. Բարալեանի միջեւ ստորագրուեց
հաշտութեան ժամանակաւոր համաձայնութիւն, որով
Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը ժամանակա-
ւորապէս պիտի մնային բոլշեւիկների ձեռքը:

Նոյն օգոստ. 10-ին, Փարիզում, ստորագրուեց Սեւ-
րի դաշնագիրը:

VIII

ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԵՒ ԲՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ

Շանթի պատուիրակութիւնը Մոսկուայից Երեւան
վերադարձաւ սեպտ. 14-ին, շարունակելու համար բա-
նակցութիւնները Լեզրանի հետ: Հոկտ. 11-ին, Լեզրանը
հասաւ Երեւան 47 հոգինոց պատուիրակութեան (*) գլու-
խը անցած: Հայաստանը արդէն պատերազմի մէջ էր
թուրքիայի հետ: Լեզրանը անշուշտ, Բագուում և Թիֆ-
լիսում, հոգ էր պատրաստում Հայաստանի խորհրդա-
յանցման համար:

Ինչպէս արդէն տեսանք, համագործակցութեան որոշ
գիծ էր հաստատուած բոլշեւիկների, ազրբէջանցիների,
իթթիհատականների և քեմալականների միջեւ: Այդ գծի
հետեւանք էր Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևանի գրա-
ւումը կարմիր բանակի կողմից: Այդ գծի մէկ մասն էին
կազմում և թուրքերի պատերազմական գործողութիւն-
ները Հայաստանի դէմ: Անկասկած, ճիշդ է ասում Օլի-
վըր Բոլդուինը, որ այդ ժամանակ Հայաստանում էր և
դէպքերին լաւատեղեակ, թէ՛ թուրքերի պատերազմը Հա-
յաստանի դէմ «Իաշնակիցներին նեղելու նպատակով

(*) Այդ պատուիրակութեան մէջ էին Սահ. Տեր Գաբ-
րիէլեանը (հեռագայից Հայաստանի ժողովուրդի նախա-
գահ), Ա. Յովհաննիսեանը (յետոյ՝ Հայկոմկոմի ֆարսու-
ղար) եւ ուրիշ հայ ու ռուս բոլշեւիկներ, որոնք գալիս
էին ոչ քի բանակցելու, այլ Հայաստանը ներսից պայքեց-
նելու նպատակով:

նուսների կողմից թելադրուած համաձայնուած մի յարձակում էր»:

Հայաստանի կառավարութիւնը իր ժամանակին, որոշ չափով, իրազեկ էր թուրքերի ծրագիրներին և թուրք-բողշեկի միացեալ ճակատի գոյութեան: 1920 թ. ամառը երեւանում ստացուել էին Մուսթաֆա Քեմալի Ազգ. Մեծ ժողովում արտասանած ճառի մանրամասնութիւնները, ինչպէս նաեւ սպայակոյտի պետ Ըամէթ փաշայի և Քեազիմ Կարաբէքիր փաշայի միջեւ տեղի ունեցած գրագրութիւնը Հայաստանին վերաբերող խնդիրների մասին: Այդ տեղից որոշ կերպով երեւում էր, որ թուրքերը ծրագրում էին յարձակուել Հայաստանի վրայ և այդ մասին բանակցութեան մէջ էին բուլշեիկների հետ: Մուսթաֆա Քեմալը Ազգ. Մեծ ժողովում յայտնում էր, թէ չուտով Կարսից, Կարսի և Բաթումի ճամբով, Մոսկուա է մեկնելու թրքական մի պատուիրակութիւն և թէ յունիս Ե-ին բանակին հրաման է տրուել պատրաստուելու Սարըզամիշի և Սողանլուի կիրճի գրաւման համար:

Բայց այդ պահուն, Մուսթաֆա Քեմալի ասելով, «Մոսկուայից վերադարձաւ մեր պատուիրակութիւններից մէկը՝ հետը բերելով Չիչերինի նամակները», և Կարին է հասնում մի ռուս գործակալ: Մոսկուան առաջարկում էր իր միջնորդութեամբ կարգադրել Պարսկաստանի, Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանների խնդիրը: Բայց, ասում է Մուսթաֆա Քեմալը, բուլշեիկների առաջարկի և ճարդէն իսկ մեր տուած որոշումի միջեւ որեւէ հակասութիւն չնկատեցինք և հրամայեցինք մեր արեւելեան հրամանատարութեան՝ կարիշի եղածին չափ շուտ և արագ կերպով շարունակել յարձակողականը»:

Բայց որովհետեւ թուրքերը պէտք ունէին բուլշեիկների օգնութեան, Մուսթաֆա Քեմալը կալգաղրում է մի առ ժամանակ յետաձգել պատերազմական գործողութիւնները:

Մուսթաֆա Քեմալի այս կարգադրութեան դէմ, սա-

կայն, ըմբոստանում է Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան: Նա ուզում էր, հակառակ Մուսթաֆա Քեմալի հրամանի, ինքնագլուխ յարձակուել Հայաստանի վրայ, մանաւանդ որ, ինչպէս տեսանք էնկիւրիի դատավարութիւնից, նա ունէր արդէն Բուսաստանում գործող Իթթիհատական պետերի օջակցութիւնը և Ազրբէջանի բուլշեիկների հաւանութիւնը: Այս առթիւ գրագրութիւն է տեղի ունենում ըմբոստ փաշայի և Ըամէթ փաշայի միջեւ: Վերջինս, 1920 թ. օգոստ 1 յարգորական ու միանգամայն սպառնական մի նամակով, պահանջում է Քեազիմ Կարաբէքիրից՝ յետ կենալ «անջատ գործունէութիւնից» և չիտանգարել «այն դէպքերը, որոնք պիտի վճռեն մեր ժողովրդի և նոյնիսկ ամբողջ մահմետական աշխարհի ու իսլամութեան ճակատագիրը»: Ըամէթը յայտնում է, թէ՛ «քիչ հաւանական է, որ Հայաստանը, զբաղուած մեր դաշնակից Ազրբէջանի կողմից, ընդունակ լինի յարձակուելու ձեր չըջանի վրայ: Խալիլ փաշան, որ գտնուում է թուրք-ազրբէջանցի ռուս ուժերի հրամանատարական կազմում, մեզ հանգրստացնում է Մոսկուայից՝ հաւաստիացնելով, որ Հայաստանը մեր սահմանների վրայ յարձակուելու դէպքում՝ սպառնական ուժի կը հանդիպի իր թիկունքում»: Եւ Ըամէթը պահանջում է, որ Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան իր զօրամասերը ուղարկէ յունական ճակատ:

Քեազիմ Կարաբէքիրը տեղի չի տալիս և սեպտեմբերի սկիզբները մեկնում է էնկիւրի՝ անձամբ համոզելու համար Մուսթաֆա Քեմալին և Ըամէթին, որ անհրաժեշտ է անմիջապէս պատերազմ սկսել Հայաստանի դէմ: Նրա գործը զիւրանում էր այն բանով, որ մի կողմից կնքուել էր Սեւրի դաշնագիրը, որ Հայաստանին էր տալիս Թըրքահայաստանի չորս նահանգների մեծ մասը, իսկ միւս կողմից՝ գործակցութեան որոշ համաձայնութիւն էր կնքուել, Բագուի Արեւելեան Ազգերի Համագումարում, թուրքերի և բուլշեիկների միջեւ: Խալիլ փաշան, Քիւչուք Թալէաթը և ուրիշներ, իսլամական զօրամասով և

բողիւնեիկեան ոսկիով, արդէն հասել էին Կարին(*) և վըստահացրել Քհազիմ Կարաբէքիրին, թէ բողիւնեիկները համաձայնութիւնն ու օգնութիւնը ապահովուած է թուրքերին: Սրա վրայ էնկիւրին տեղի է տալիս և հրամայում Քհազիմ Կարաբէքիրի բանակին յարձակուելու Հայաստանի վրայ: Եւ սեպտ. 23-ին սկսուեց թուրք-հայկական պատերազմը:

Դրանից երեք շաբաթ վերջն էր, որ Երեւան հասաւ Լեզրանը իր բազմանդամ պատուիրակութեամբ: Եւ յաջորդ օրն իսկ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացրեց Մոսկուայի պահանջները. — 1) հրաժարուել Սեւրի դաշնագրից, 2) թոյլ տալ Խորհրդային զօրքերին, որ իրենց ռազմաթիւրքով միասին անցնեն Հայաստանի վրայով՝ միանալու Մուսթաֆա Քեմալի բանակին՝ կռուելու համար Դաշնակիցների դէմ, 3) սահմանափակել Հայաստանի և հարեւանների միջեւ լուծել Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութեամբ:

Հայաստանի կառավարութիւնը կտրուկ կերպով մերժեց առաջին կէտը և ընդունեց միւս պահանջները: Մի քանի օրից կողմերը եկան համաձայնութեան, և կազմուեց դաշնագրի նախագիծը, որի գլխաւոր կէտերն էին.

1) Խորհրդ. Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը և անձեռնմխելիութիւնը: 2) Զանգեզուրը պիտի մտնէր Հայաստանի սահմանների մէջ, իսկ Ղարաբաղի և Նախիջևեանի հարցը պիտի լուծուէր իրաւարարութեամբ: 3) Խորհրդ. Ռուսաստանը անմիջապէս պիտի միջամտէր՝ կոստեցնելու համար պատերազմը թուրքիայի և Հայաստանի միջեւ: 4) 1914 թ. սահմանի վրայ պիտի ստեղծուէր չէզոք գոտի և հայ-թրքական սահմանափակում:

(*) Միւս կողմից, ծովով էլ, Նրվորոսիյսկ-Տրապիզոն գծով, բուլեիկները նուրեւով գեմք ու ռազմամթերք էին հասցնում բուլեիկին: Հայաստանի կառավարութիւնը տեղեակ էր եւ մի քանի անգամ բողոքեց:

պիտի լուծուէր Խորհրդ. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ: 5) Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնում էր իր երկաթուղիներով և խճուղիներով ճամբայ տալու ռուսական զօրքին անցելու համար թուրքիա: Հայաստանի վրայով փոխադրուելիք ռազմամթերքի 30%՝-ը պիտի յանձնուէր Հայաստանին: 6) Հայաստանը ընդունում էր Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր և հարեւանների միջեւ եղած հողային վէճերը լուծելու համար: 7) Խորհրդ. Ռուսաստանը համաձայնում էր վճարել Հայաստանին երկու և կէս միլիոն ոսկի ռուբլի, թոյլ տալ քարիւղի ազատ մուտք, տալ երկրագործական գործիքներ, վերադարձնել էջմիածնի Մոսկուա տարուած գոյքերը, աջակցել հայ գաղթականների վերադարձին եւայլն:

Լեզրանը դաշնագրի նախագիծը պիտի տանէր Բագու, ստանար Մոսկուայի հաւանութիւնը և շուտով վերադառնար Երեւան՝ ստորագրելու համար «բարեկամութեան և խաղաղութեան դաշնագրի Խորհրդ. Ռուսաստանի և Հայաստանի միջեւ»:

Լեզրանը դեռ Երեւան չհասած, հոկտ. 4-ին, Թիֆլիսում, պատերազմի առիթով, 10.000-նոց մի բազմութիւն բողոքի ցոյց կազմակերպեց խորհրդային դեսպանատան առջեւ, ուր յուզումնալից ճառեր արտասանուեցան: Առանձնապէս ուժեղ ճառ խօսեց «Աշխատաւոր» խմբագիր Կորիւն Ղազարեանը: «Մենք այսօր այստեղ, ասաց նա, բողոքում ենք, իբրեւ յեղափոխականներ ներանց դէմ, որոնք վարկաբեկում են յեղափոխութիւնը, զազիր գործ են կատարում և հարիւր հազարաւոր անմեղ կեանքերի դահլձ էնվէր փաշաներին, Թալէաթներին ձեռք մեկնում ու յեղափոխական կարմիր դրօշակով քողարկում: Դէմ առ դէմ կանգնած՝ մենք ուզում ենք այս հարցը բողիւնեիկներին և սպասում ենք պատասխանի»:

Բնորոշ էր Խորհրդային ներկայացուցիչ Ստարկի պա-

տասխանը: Նա չհերքեց Թուրք-բուլղարիկեան գործակ-
ցութիւնը, այլ բուսականացու միայն յարձակումներով
Հայաստանի վրայ:

«Դուք ուզում էք, սասց նա, գիտենալ մեր վերա-
բերմունքը դէպի Հայաստանի սահմաններում կատարուող
դէպքերը: Ռուսաստանի բանուորագիւղացիական հանրա-
պետութիւնը իր գոյութեան հէնց առաջին օրերից վըճ-
ուեց ճանաչել ազգերի ինքնորոշումը, նոյնիսկ մինչեւ
անջատում և անկախութիւն: Մենք այդ իրաւունքը ճա-
նաչեցինք ո՛չ միայն խօսքով, այլ և գործով: Մենք ճա-
նաչեցինք էստոնիայի, Լիտուայի, Ֆինլանդայի, Լեհաս-
տանի անկախութիւնը: Ճանաչել ենք, ճանաչում ենք և
պիտի ճանաչենք նաեւ Հայաստանի անկախութիւնը, քա-
նի որ այդպէս է ցանկանում հայ աշխատաւոր ժողովուր-
դը: Մեր քաղաքականութիւնը եղել է խաղաղութեան քա-
ղաքականութիւն: Բազմաթիւ ճակատներում մեր թափած
արեան մեղքը մերը չէ: Այդ արիւնը ընկնում է Դաշնա-
կիցների վրայ: Արեւելքում մենք օգնում ենք և պաշտ-
պանում ենք ճնշուած ազգերին ընդդէմ Դաշնակիցների:
Մեզ համար թանգ են հայ աշխատաւոր զանգուածների
շահերը: Թանգ են և Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և
Թուրքիայի աշխատաւորութեան շահերը: Բայց Դաշնակ-
ցութիւնը իմպերիալիստների կողմն է անցել և Հայաս-
տանը պէնք է դարձնում իմպերիալիստների ձեռքին: Հայ
ժողովուրդը պէտք է ընտրէ երկուսից մէկը — ցանկա-
նում է լինել մե՞զ հետ թէ շարունակել հին քաղաքակա-
նութիւնը (*):

Պարզ է՝ Թուրքերը մեղք չունին — դատապարտու-
թեան ո՛չ մի խօսք — որ յարձակուել էին Հայաստանի
պատերազմներից ուժասպառ և անպաշտպան աշխատաւո-
րութեան վրայ: Մեղաւորը Դաշնակցութիւնն էր:

(*) Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն. 1928,
Փարիզ. էջ 422-26:

Թուրքերի յարձակումը Հայաստանի վրայ մեծ հըր-
ճուանք պատճառեց բուլղարիկներին: Թիֆլիսի «Կոմու-
նիստ» թերթը գրում էր ցնծութեամբ, հսկա. 24-ին:
«Մոռում է միայն ուրախանալ, որ Դաշնակցական Հայաս-
տանը գտնուում է այն պողահարող կովի վիճակում, որին
Աստուած եղջիւրներ չի տուել»: Իսկ Բագուի «Կոմու-
նիստ»-ը փառաբանական խմբագրականներ էր հրատարա-
կում Մուսթաֆա Բեմալի հասցէին: Բուլղարիկեան ժողով-
ներում անվերապահ կերպով գովաբանուում էին Թուրքե-
րը, որ գալիս էին ազատելու Հայաստանի աշխատաւո-
րութիւնը:

Ի՞նչ էին անում այդ միջոցին հայ բուլղարիկները:
Մտածեցի՞նք մի վայրկեան Հայաստանի պաշտպանութեան
մասին:

Բագուի «Կոմունիստ» թերթում լոյս տեսաւ «Անդր-
կովկասի ու ամբողջ աշխարհի բանուորներին և գիւղա-
ցիներին» ուղղուած մի կոչ, որի տակ ստորագրել էր և
«Հայաստանի կոմունիստ կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտէն»: Այդ կոչը ստերով, զրպարտութիւններով,
հայհոյանքներով ու սպառնալիքներով համեմուած զգուե-
լի մի գրութիւն էր: Այն պահուն, երբ Հայաստանի ժողո-
վուրդը մահու և կենաց օրհասական կոիւ էր մղում ջար-
դարար թշնամու պէմ, հայ բուլղարիկները, միացած ա-
զերբէջանցի իրենց ընկերների հետ, շանթ ու կայծակ
էին թափում Հայաստանի գլխին: «Հայաստանի մուսլու ու
խոնաւ բանտերը, գրում էին Աւիաներն ու Միկոյեաննե-
րը, որոնք շատ կեանքեր խլեցին արիւնոտ ցարի օրով,
այժմ վերածուել են կառավարական տաճարների, ուր
մաուզերիստները արիւնալի խնջոյքներ են սարքում
Հայաստանի կոմունիստների նկատմամբ: Հայաստանի
ներսում կոմունիստական բանուորական շարժումը յաղ-
թահարելով միայն Դաշնակները կարողացան Հայաստանը
վերածել իմպերիալիստների համար յուսալի յենարանի՝
Արեւելքի յեղափոխութեան դէմ կուռելու համար:

«Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Արեւելքը բռնուած է ապստամբութեան հրդեհով, երբ Արեւելքի ժողովուրդները համագումարը երդուեցնում էր արեւելեան ժողովուրդներին ոտքի կանգնելու կոմունիստական Միջագոյնականի դրօշակի տակ միջագոյնին իմպերիալիզմի դէմ վերջին վճռական կռիւը մղելու համար, այդ ժամանակ Հայաստանի սպիտակ աւազակային կառավարութիւնը, հրով ու սրով չափելով ամբողջ յեղափոխական Հայաստանը, քայքայելով բոլոր բանուորական արհեստակցական կազմակերպութիւնները՝ անգլիական և ամերիկեան իմպերիալիստների հետ միացած նոր Գողգոթա է պատրաստում Արեւելքի յեղափոխական զանգուածներին...

«Մենք ուխտ ենք տալիս Հայաստանի արիւնքամբ բանուորագիւղացիական զանգուածներին՝ չենթարկուել աւազակային խմբերի ցածոգի պրովոկացիային... Մա՛հ Հայաստանի բանուորների և գիւղացիների վրայ բռնութիւն կատարողներին»:

Եւ ո՛չ մէկ խօսք ոչ պատերազմի, ոչ էլ Հայաստանի «աշխատաւորութիւնը» կստորոզ թուրքերի մասին: Հայ բոլշեւիկները, անշուշտ, գիտէին, որ թուրքերը խորհրդային իշխանութեան գործօն աջակցութեամբ էին պատերազմի ելել Հայաստանի դէմ: Թուրքերը նրանց սրտին աւելի մօտ էին, քան Հայաստանի «սպիտակ աւազակային կառավարութիւնը», քան Հայաստանը ինքը:

Բայց միայն նման խօսքերով չէր, որ հայ բոլշեւիկները պայքար էին մղում Հայաստանի կառավարութեան դէմ: Նրանք գործով էլ աշխատում էին դիւրացնել Քեազիմ կարաբէքիրի աշխատանքը: Պատերազմի ընթացքին, թէ ընդհանուր զօրակոչի ենթարկուածների և թէ դրսից հկած կամաւորների մէջ սպրտել էին բազմաթիւ բոլշեւիկներ, որոնք, գաղանի կերպով, զինուորների մէջ քարոզում էին պարտուողական գաղափարներ և գրգռում Հայաստանի կառավարութեան զինուորական հրամանա-

տարութեան դէմ: Նրանք հաւատացնում էին հայ զինուորներին, որ թուրքերը չէ որ յարձակուել էին Հայաստանի վրայ, այլ «Դաշնակները» պատերազմ սկսել, որ թուրքերը բարեկամ են բոլշեւիկներին ու դաշնակից խորհրդային իշխանութեան, որ թուրք բանակի մէջ կան և ուսու ու հայ զինուորականներ և որ Հայաստան եկող թուրք զօրքերը չեն կստորի հայերին, այլ միայն «Դաշնակներին» իշխանութիւնը կը տապալեն և կ'օգնեն խորհրդային կարգերի հաստատման:

«1920-ի արիւնտ օրերին, գրում է վ. Նաւասարդեանը, երբ թրքական բանակը, գրաւելով Սարիղամիշը, յաղթանակօրէն արշաւում էր դէպի Կարս, այդ գերագոյն տազնապի և համազգային մեծ աղէտի օրերին, հարիւրներով թուրքիկներ էին շրջան անում ժողովրդի ու բանակի մէջ, ուր բոլշեւիկեան կուսակցութիւնը սեւով ըսպիտակի վրայ ժողովրդին յայտարարում էր մօտաւորապէս հետեւեալը.

«Հա՛յ բանուոր, հա՛յ գիւղացի ու հա՛յ զինուոր. «Քեմալական յեղափոխական բանակը՝ թուրք բանուորը, աշխատաւոր գիւղացին ու յեղափոխական ասկերաբը, պարզած խորհրդային կարմիր դրօշը, գալիս են փրկելու քեզ քո դահիճների ձեռքից և տապալելու քո արիւնը ծծող դաշնակների անարգ լուծը:

«Չկրակես, հայ աշխատաւոր զինուոր, եղբայրական թուրք բանակի վրայ, նա քեզ բերում է ոչ թէ սարկուլութիւն, այլ ազատութիւն, նա գալիս է օգնելու քեզ քո սյրազան պայքարի մէջ: Երբ տեսնես կարմիր դրօշը, առ զէնքերդ և միացիր եղբայրական թուրք բանակին ընդդէմ քո սխերիմ թշնամիների, ընդդէմ անարգ դաշնակներին»:

«Մեր սկարացած յիշողութիւնը թերեւս մի քիչ թօշնամ գոյներով է տալիս այն՝ ինչ մենք կարդացել ենք որանից մօտ չորս տարի առաջ.

«Այս սողերը չափազանց խոշոր գրերով ու Մեսրոպ-

եան տառերով, ստորագրուած էին յատուկ թռուցիկների վրայ ու տարածուած ժողովրդի ու բանակի մէջ:

«Նրանք տպագրուած էին բոլշեւիկեան կուսակցութեան անունից» (*):

Յոգնած, տնից և աշխատանքից կտրուած հայ զինուորը ականջ էր դնում այդ գաղտնի փսփսուքներին: Եւ, յիշուելով, ինչո՞ւ պատերազմել, եթէ թուրքն ու ռուսը միացած են, ինչո՞ւ վախենալ Չարդերից, եթէ թուրք զինուորը գալիս է կարմիր դրօշի տակ, ձեռք-ձեռքի ռուս զինուորի հետ: Մինչեւ ե՞րբ այս աւերիչ և անտանելի պատերազմը: Մեծ Ռուսաստանը կը գայ, կարգ ու խաղաղութիւն կը վերահաստատէ, հաց և հազուստ կը բերէ: Տարիներ անխաղաղ ապրած հայ գիւղացու և քաղքենու ականջին հաճելի էին այս քարոզները: Վերջ տալ պատերազմին, տուն երթալ ու խաղաղ նստել ռուս բանակի հովանաւորութեան տակ — ի՞նչ աւելի հրապուրիչ հեռանկար:

Բոլշեւիկ Բորեանը (**), հաստատում է, որ «Հայաստանի բանուորա-գիւղացիական զանգուածները», պատերազմի ընթացքին, ասում էին. «Ռուսաստանը մեր բարեկամն է, բոլշեւիկները մեր փրկիչներն ու ազատարարներն են, բոլշեւիկների գէմ մենք չենք պատերազմի» և չէին կառւած թուրքերի գէմ՝ այն համոզումով, որ թուրքերը գալիս են ռուսների դրդումով, և ա՛յն յոյսով, որ իրենք կ'օգնեն բոլշեւիկներին տապալելու դաշնակների կառավարութիւնը և կազմակերպելու բանուորական և գիւղացիական պետութիւն Հայաստանում»:

Բորեանը, սակայն, իրենց յանցանքը ձգում է Հայաստանի կառավարութեան վրայ, որ, իբր թէ, դիմամբ թուրք-բոլշեւիկեան բարեկամութեան մասին սուտ

լուրեր էր տարածում: Տարօրինակ արդարացում: Նախ՝ բոլշեւիկների և թուրքերի բարեկամութիւնը ինքնին արդէն անհերքելի փաստ էր, որ Բորեանը ինքն էլ հաստատում է: Երկրորդ՝ ի՞նչ հաշուով Հայաստանի կառավարութիւնը իրեն համար աննպաստ լուրեր պիտի տարածէր: Իրողութիւնը այն է, որ հայ բոլշեւիկները դէպի դաշնակցականները ունեցած ատելութիւնից կուրացած և յուսալով թուրքերի օգնութեամբ խորտակել Հայաստանի անկախութիւնը՝ ամէն միջոց գործադրեցին կոտորելու համար հայկական բանակի դիմադրական զօրութիւնը:

Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանում հայկական հրամանատարութիւնը պարտուողական քարոզչութեան ու դասալքութեան մէկից աւելի դէպքեր է արձանագրել: Եղան և ձերբակալութիւններ ու դատավարութիւններ: Տողերիս գրողը անձամբ ականատես է եղել նման երեւոյթների կարսում և հարցաքննել է դասալիք սպայ Գարագաշին և ուրիշներին, որոնք բռնուել էին խռովութեան և դասալքութեան յանցանքի մէջ:

Կարսի անկման պատասխանատուութիւնը հանրային կարծիքը վերագրեց թուրք-բոլշեւիկեան գործակցութեան: Այդ վերագրումը արձանագրուեց և մամուլում: Այսպէս, Երեւանի «Յառաջ»-ը գրում էր նոյեմբ. 9-ին. «Կարս մտնող տաճիկների հետ կան նաեւ բոլշեւիկ գործակալներ, որոնք աւելի եւս զրգուում են թիւրքերին հայերի գէմ և մատնում նրանց ձեռքը քիչ-շատ աչքի ընկնող հայ հասարակական գործիչներին»:

«Պատմում են, որ բոլշեւիկները դեռ կարսի անկումից առաջ ունեցել են գաղտնի կազմակերպութիւն, որը գաղտնի յարաբերութեան մէջ է եղել տաճիկ հրամանատարութեան հետ, որոշ աշխատանքներ է կատարել տեղում և ջանացել է քայքայել մեր զօրքերը՝ հրաւիրելով նրանց չդիմադրել տաճիկներին»:

«Տաճիկների այդ գաղտնի գործակալ բոլշեւիկները

(*) Վ. Նաւասարդեան «Հ. Յ. Գաւնակցութեան Աճե-լիքը», Գահիրե, 1924. էջ 222-224:

(**) Բ. հւսնր, էջ 121:

մեր ձակատի ամենաստոյգ տեղեկութիւնները հաղորդել են տաճիկներին, հայ դաւաճանների այդ ջանքերի հետեւանքով տաճիկներին հեշտութեամբ յաջողուեց գրաւել կարսը:

Նոյն դաւաճան կազմակերպութեան գործակալները երեւան են եկել նաև Ալեքսանդրապոլում. «Վերջին հաստատ տեղեկութիւնների համաձայն բուլղեիկ կոչուող հայ դաւաճանները, որոնք փախել են Ալեքսանդրապոլի բանտից, անցել են թշնամու կողմը և պրովակացիոն լուրեր հաղորդելով՝ աշխատում են գրգռել թըշնամուն, անվստահութիւն ներշնչել կնքուած զինադադարի նկատմամբ, որպէսզի տաճիկ հրամանատարութիւնը խախտի զինադադարը և ուժակոծի քաղաքը. նրանք լուրեր են տարածում, որ, իբր թէ, գաշնակցականները, չնայած կնքուած զինադադարին, պատրաստուած են դաւադրորէն յարձակուել տաճիկ զօրքերի վրայ: Հայ դաւաճանների նպատակն է ստիպել տաճիկներին մտնել Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, որը, համաձայն զինադադարի պայմանների, չպիտի ենթարկուի տաճիկական գրաւման: Տաճիկ զօրքերի միջոցով հայ դաւաճանները ձգտում են հասնել իշխանութեան»:

«Յառաջ»ի նոյն համարը հաղորդում էր. «Ալեքսանդրապոլի բանտից փախած հայ բուլղեիկները ընդառաջ են գնացել Ալեքսանդրապոլ մտնող տաճիկ զօրքերին և իրենց խնդակցութիւնը յայտնելով՝ ձեռք են մեկնել տաճիկ զինուորներին»:

«Յառաջ»ի այս մերկացումները լրիւ կերպով և աւելիով հաստատուեցին հետագային:

Մասնաւորապէս անպատիւ դիրք էին բռնել բուլղեիկները Ալեքսանդրապոլի շրջանում: Այն պահուն, երբ Քեաղիմ կարաբէքիրի բանակը, իր շուրջը սփռելով աւեր, թալան ու կոտորած, գրաւել էր ամբողջ Վանանդը և մտել Շիրակի սահմանները, Ալեքսանդրապոլում հայ բուլղեիկները, դաւադրութիւններով և գրգռիչ թուսցիկ-

ներով անհնազանդութեան էին մղում հայ զինուորներին և կոչ էին ուղղում ըմբոստանալու և սուինները փոխանակ թշնամու, կառավարութեան դէմ ուղղելու: Գտնուեցին նոյնիսկ հայանուն բուլղեիկներ, որոնք ուղղակի յարաբերութիւնների մէջ մտան թուրք հրամանատարութեան հետ և վերջինիս քաջալերանքով պայքարեցին Հայաստանի իշխանութեան դէմ:

Պատերազմից յետոյ, այդ բոլոր փաստերը երեւան եկան, և հայ բուլղեիկները իրենք էլ, իրենց կաշիի փորձով, համոզուեցին, որ չարաչար խաբուած էին: Ահա, օրինակ, ինչ է պատմում Հայաստանի նախարար Բ. Ա. Բարալեանը, որ կարսի անկումից յետոյ, գերի էր ընկել թուրքերի ձեռքը. — «Մեր գերութեան հինգերորդ օրը մեզ այցելեցին հինգ հայեր՝ մի քանի տաճիկ սպաների հետ՝ զարդարուած կարմիր լաթերով: Կարսի հայ կոմունիստներն էին դրանք. պտտում էին հանրակացարանները և իրենց թշնամիներին մատնում տաճիկներին: Յեղկամի անդամներ էին: Այնպէս էին հաւատացրել սրանց տաճիկ սպաները, որ, իբր թէ, կարսը պիտի յանձնեն բուլղեիկեան իշխանութեան: Եւ ամէն կերպ փայտալուծ էին կոմունիստ տականքներին. փոխարէնը սրանք մատնութիւններ էին անում և ցոյց տալիս պահեստների տեղերը և անհրաժեշտ տեղեկութիւններ էին տալիս հայ զօրքի և երկրի վերաբերեալ»:

Իսկ Բագուի «կոմունիստ» թերթը աւելի ազադակող փաստեր էր հաղորդում: Հսկա. 30-ին, գրում է նա (թիւ 42), «թրքական զօրքերի առաջապահ մասերը գրաւեցին կարսը: Մինչև թրքական զօրքերի մուտքը հայ զօրքերը խորապէս համոզուած էին, որ կարսի վրայ յարձակուող զօրքերը բուլղեիկներ են, որի պատճառով էլ դիմադրութիւն ցոյց չտուին թուրքերին: Նոյն կարծիքի էր և կարս քաղաքի աշխատուոր ժողովուրդը, որ բացարձակապէս համոզուած էր, թէ կարմիր դրօշակներով յարձակուող թուրքիայի յեղափոխական բանակն է: Բայց

քաղաք թափուած այդ զօրքերը չխնայեցին ոչ կանանց, ոչ երեխաներին և ոչ էլ ծերերին: Հինգ օր անընդհատ արիւնոռուտ գինսւտրները և քիւրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին գործադրեցին մարդկային երեւակայութիւնից վեր իրենց բոլոր գաղանթութիւնները: Սպանուած էին բացառապէս հայերին: Թալանուած էին ամէնքին առանց խտրութեան: Չէին խնայուած նոյնիսկ կոմունիստներին, որոնք իրենց կոմունիստ լինելը ապացուցանող վկայականներ էին ներկայացնում: Թրքական գաղանթութիւններին միայն կարսուած զոհ գնացին 6.000 հայեր:»

* * *

Պատերազմը վերջացաւ հայերի պարտութեամբ, և ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Հայաստանը լքուած էր բոլորից: Դաշնակիցները ո՛չ մի օգնութիւն չհասցրին, վրաստանը բարեկամ էր քեմալական թուրքիային և մնաց չէզոք: Ազրբէջանը թշնամի էր. թշնամի էր և Խորհրդ. Ռուսաստանը, որ գործօն կերպով աջակցում էր թուրքերին հայերի դէմ:

«Ես, գրում է Ա. Խատիսեանը, քայլ առ քայլ և օրը օրին ուսումնասիրած եմ արտաքին քաղաքականութեան ազդեցութիւնները և փաստերը և եկած եմ այն անխախտ համոզման, որ Դաշնակիցները լքեցին Հայաստանը, որ թուրքերը ատկէ լայնօրէն օգտուեցան, բայց թուրքերու գլխաւոր գինակիցները բոլշևեիկներն էին, որոնք ոյժ և հնարաւորութիւն առին թուրքերուն յարձակուելու Հայաստանի վրայ: Այդ անվիճելի փաստ է: Փաստ է նոյնպէս, որ իրար օգնելէ ետքը՝ իրար մէջ բաժնեցին Հայաստանը (*):

• Ի՞նչ կարող էր անել այսպիսի պայմաններում փոքրիկ և ուժասպառ Հայաստանը: Նա ստիպուած էր ըն-

(*) Հայ. Հանրապ. Մագումն ու Զարգացումը, էջ 255:

դունել յաղթողի թելադրած պայմանները: Կառավարութիւնը, նոյեմբ. 23-ին, Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց մի պատուիրակութիւն, Ա. Խատիսեանի գլխաւորութեամբ, կնքելու համար հաշտութեան դաշնագիր թուրքերի հետ: Մեկնումից առաջ, պատմում է Խատիսեանը, «մենք խնդրեցինք Խորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչներէն (Լեգրան և Բ. Մդիվանի. որոնք մի քանի օր առաջ եկել էին Երեւան: Ս.Վ.) ազդեցութիւն գործ դնել թուրքերու վրայ մեզ համար նպաստաւոր մտքով: Մենք ծանօթացուցինք Լեգրանին և Մդիվանիին մեր ցանկութիւններուն և ի պատասխան լսեցինք խոստում օգնելու» (*): Բ. Մդիվանին, Մոսկուայի լիազօրութեամբ, պիտի մեկնէր Ալեքսանդրապոլ և պիտի մասնակցէր բանակցութիւններին, իբրև միջնորդ թուրքերի և հայերի միջև:

Մդիվանին Հայաստան էր ուղարկուել Մոսկուայի կառավարութեան կողմից, որի օգնութեան էր դիմել Հայաստանի կառավարութիւնը:

Թէ Խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ինչպէս օգնեցին Հայաստանին, այդ երևում է նոյն Խատիսեանի պատմածից: Բանակցութիւնների ընթացքին թուրքերը մերժեցին սրեւէ միջամտութիւն Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, ոչ էլ ընդունեցին Մդիվանիի միջնորդութիւնը: Խատիսեանի դիմումի վրայ՝ Մդիվանին խոստանում է զբսից աջակցութիւն ցոյց տալ, բայց, սուսում է Խատիսեանը, «հարկ կը համարեմ վճռականապէս յայտարարելու, թէ ան աւելի շատ խանգարեց մեզ, քան թէ օգնեց: Խանգարեց այն բանով, որ, ինչպէս Ալեքսանդրապոլի, այնպէս և Կարսի մէջ, կը կողմէր միտինգներ, ճառեր կ'արտասանէր մեր դէմ, կը պախարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը և պատուէրակութիւնը, կը քարոզէր բոլշևեիկեան ծրագիրներ և այսպիսով ցոյց կուտար թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է և

(*) Նոյն տեղը, էջ 257:

ոչ թէ մեզ հետ... Ես կարող եմ հաստատել, որ Ալեքսանդրապոլի մէջ խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչը բացարձակապէս ոչ մէկ օգնութիւն ցոյց չտուաւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան (*):

Տարբեր չէր և Լեզրանի ընթացքը, նա գնաց Բագու և վերադարձաւ միայն հոկտեմբերի սկիզբը: Ի՞նչ արաւ նա Բագուում կամ ի՞նչ տեղի ունեցաւ այնտեղ, մանրամասնութիւնները յայտնի չեն մեզ, բայց ինչ որ յայտնի է՝ կասկած չի թողնում, որ Բագուում սրոշուեց, օգտուելով դէպքերի նպաստաւոր դասաւորութիւնից, Հայաստանը ենթարկել խորհրդայնացման:

Այսպէս՝ նոյեմբ. 4-ին, Բագուում, տեղի է ունենում Ազրբէյձանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի Պսիխոբերոյի և Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտր. Կոմիտէի Կովկասեան Բիւրոյի անդամների լիազուժար ժողովը, որին մասնակցում է և ինքը Ստալինը: Օրակարգի հարցեր են լինում՝ բանակցութիւններ Վրաստանի հետ եւ կացութիւնը Հայաստանում (**):

Պաշտօնական հաղորդագրութիւն չկայ այդ ժողովի որոշումների մասին, բայց զարտուղի տեղեկութիւններից և դէպքերի հետագայ ընթացքից կարելի է ստոյգ կերպով տեսլ, թէ այնտեղ ծանրակշիռ սրոշում է տրուել Հայաստանի մասին — միջոցներ ձեռք առնել անմիջապէս խորհրդային վարչաձեւ մտցնել, Հայաստանում: Ըստ երեւոյթին, որոշուած է եղել նաեւ, արտաքին աշխարհի աւջեւ «զուլթիչ» չերեւալու համար, խորհրդայնացումը կատարել «խաղաղ» եղանակով, այսինքն՝ Հայաստանի կառավարութեան «յօժարութեամբ»: Դրանով են բացատրուում Լեզրանի հետագայ քայլերը:

(*) Նոյն տեղը, էջ 262 3:

(**) Ի. Ասալին՝ «Աւերոյշական Երկեր», հատոր 4, 1947, Մոսկուա, էջ 476:

նկատկած, նոյեմբ. 4-ի այդ ժողովը ի նկատի ունի Տիկ. Օրջոնիկիձէն՝ այն օրերին Ստալինի աջ բազուկ և նոյն Ստալինի կողմից հաշուեյարդարի ենթարկուած Սերգօ Օրջոնիկիձէի այրին, երբ իր ամուսնուն նուիրած «Մի բոլեւիիկի ուղից» իր հատորում գրում է.

«Երբ 1920-ին Կովկաս ժամանեց Ի. Վ. Ստալինը, հետեւեալ առաջադրանքը արաւ. — Օժանդակել Հայաստանի ապստամբած աշխատաւորութեան:

«Դազաստանի և Թիբեթի համագումարների աւարտումից յետոյ, Սերգօն Բագու վերադարձաւ և 19 նոյեմբ. 1920-ին, 11-րդ բանակի զօրամասերը ուղարկեց տապալելու համար դաշնակների ասելի կառավարութիւնը»:

Եւ Օրջոնիկիձէն ինքն էլ հաստատում է այս փաստը: Նա վկայում է, որ «Պարտիան» սրոշել էր Հայաստանում իշխանութիւնը գրաւելուց յետոյ զգոյշ քաղաքականութիւն վարել: Ուստի Ռեւկոմը ստեղծուեց այնպիսի ընկերներից, որոնց դիրեկտիւ տրուեց չչտապեցնել Հայաստանի կոմունիստայիան, ստեղծել հայկական ժողովրդական կառավարութիւն, չվանել ինտելիգենցիայի լայն շրջանները եւսայն» (*): Եւ մեղադրում է հայ բուլշեւիկներին, որ սրանք «պարտիայի» գծից շեղուել են, բայց ինքը, իր ընթացքով, թէ Փետրուարեան ապստամբութեան օրերին, թէ դրանից առաջ համամիտ ու գործակից էր հայ բուլշեւիկներին: Ինչ վերջը կը տեսնենք, թէ ինչպէս վարուեց նա իր գթութիւնը ողորդ Յ. Թումանեանի հետ: x

Բայց այդպէս չէր Օրջոնիկիձէի վերաբերումը դէպի վրացի բուլշեւիկներն ու վրացի ժողովուրդը: Նա պահանջում էր վրացի կոմունիստներից «ճկուն» քաղաքականութիւն վարել՝ և թոյլ չտալ, որ Վրաստանում դաժանութիւններ կատարուին: Երբ Հայաստանի Յեղկոմը խելագար բռնութիւններ էր գործադրում Երեւանում և

(*) Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Ընթիւր յողուածներ եւ նաւեր», Երեւան, 1950, էջ 58:

գաւառներում, Օրջոնիկիձէն և նրանից բարձր կանգնած
Լենինն ու Ստալինը լուռ հանդիսատես մնացին: Երբ հեր-
թը հասաւ Վրաստանին, լեզուները բացուեցին, և տե-
սէք, թէ ի՞նչ էր հեռագրում Լենինը, Օրջոնիկիձէի մի-
ջոցով, վրաց համայնավարներին:

«Անհրաժեշտ է զիջումների յատուկ քաղաքականու-
թիւն վարել վրացական մտաւորականութեան և մանր ա-
ռեւտրականների նկատմամբ...»

«Վիթխարիօրէն անհրաժեշտ է ընդունելի կոմպրոմիս
փնտռել բոլոր կազմելու ժորդանիայի կամ նրա նման վը-
րացական մենշելիկների հետ:

«Խնդրում եմ յիշել, որ Վրաստանի ներքին և մի-
ջազգային պայմանները վրացական կոմունիստներից պա-
հանջում են ոչ թէ կիրառել ռուսական շաբլոնը, այլ հը-
մուտ և ճկուն կերպով ստեղծել իւրայատուկ մի տակախ-
կա, որը հիմնուած լինի ամէն տեսակ մանր-բուրժուական
տարրերին մեծ զիջողութիւններ անելու վրաց» (*):

Հայաստանի «ներքին և միջազգային պայմանները»
չէին թելադրում «մեծ զիջողութիւններ» անել, այնտեղ
կարելի էր «կիրառել ռուսական շաբլոնը»: Եւ կիրառե-
ցին: Եւ Օրջոնիկիձէն եղաւ գլխաւոր կիրառողներից մէ-
կը...»

Նոյեմբեր 20-ին, Մդիվանիի հետ, Բագուից Երեւան
վերադառնալով՝ Լեգրանը շարունակեց իր երկդիմի ըն-
թացքը՝ մի կողմից ձեւանալով հայ ժողովրդի անկեղծ
բարեկամ, միւս կողմից աշխատելով փութացնել Հայաս-
տանի խորհրդայնացումը՝ թէ՛ անձամբ և թէ՛ դեսպանու-
թեան հայ բոլշեւիկների միջովով:

Կարսի անկումից յետոյ, պատերազմի ընթացքը հա-
յերի համար դարձաւ այլեւս յուսահատական: Տեղի ունե-

(*) Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Անցիւր յօդուածներ եւ նամակներ».
Երեւան, 1950. էջ 38:

ցաւ կառավարութեան փոփոխութիւն, և ինձ վիճակուեց
ցմրուր ըմպել դառնութեան բաժակը: Իբրեւ վարչա-
պետ և արտաքին գործերի նախարար, այնուհետեւ ե՛ս
գործ ունեցայ Լեգրանի հետ և, ուրեմն, կարող եմ խօ-
սել, որպէս դէպքերի անմիջական մասնակից: Հայ ժո-
ղովրդի և պատմութեան դատաստանի առաջ ես պատաս-
խանատու եմ իմ արձանագրած իւրաքանչիւր բառի հա-
մար:

Պաշտօնի անցնելուց անմիջապէս յետոյ, ես յարաբե-
րութեան մէջ մտայ Լեգրանի հետ: Կառավարութեան նը-
պատակն էր սերտ բարեկամութիւն հաստատել խորհրդ-
Ռուսաստանի հետ և ապահովել նրա աջակցութիւնը: Ա-
մէնքի համար պարզ էր այն օրերին, որ Հայաստանը կամ
Ռուսաստանի հետ պէտք է լինի, կամ պէտք է դառնայ
թուրքերի ձեռքին խաղալիք, եթէ չքնաջնջուի իսպառ: Ես
հարցը զրի յստակ ու վճռական կերպով — Ռուսաստանը
կարո՞ղ է մեզ օչնել և, եթէ այո՞, ինչո՞վ և ի՞նչպէս:
Նոյնքան պարզ ու վճռական եղաւ և Լեգրանի պատաս-
խանը: Նա առաջարկեց յետ կանչել իրաւապահի պատուի-
րակութիւնը Ալեքսանդրապոլից, մերժել թուրքերի պա-
հանջները և խորհրդային զօրք մտցնել Հայաստան:

Իմ հարցումին, թէ ի՞նչ երաշխաւորութիւն, որ մին-
չեւ խորհրդային զօրքերի տեղ հասնելը թուրքերը չեն
շարժուի Երեւանի վրայ ու նոր կտտորածներ առաջ չեն
բերի, Լեգրանը պատասխանեց, թէ թուրքերը այդպիսի
քայլ չեն առնի:

Ես ցոյց տուի Լեգրանին, որ մինչեւ որ ռուսները
կարողանան շօշափելի ոյժ հասցնել Երեւան, առնուազն
մէկ շաբաթ պիտի պահանջուի, մինչդեռ թուրք բանակը
կանգնած էր Արաքսի ափին, Մարգարայի կամուրջի մօտ,
հազիւ 20-25 մղոնի վրայ Հայաստանի մայրաքաղաքից:
Եթէ կառավարութիւնը խզէ բանակցութիւնները, այդ
պիտի նշանակէ պատերազմի վերսկսում: Ի՞նչ ոյժ կարող
է արգելել թուրքերին Հայաստանի մնացած մասն էլ գը-

րաւելու: Խորհրդային իշխանութեան խօսքը: Ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքերը կարեւորութիւն կը տան այդ խօսքին:

Մեզ ծանօթ էր բոլշեւիկեան զօրքերի քանակն ու որակը մեր հիւսիսային սահմանների մօտ: Նրանք ի վիճակի չէին պաշտպանելու Հայաստանը թուրքերի ներխուժման դէպքում:

Փորձից գիտէինք նաեւ, որ թուրքերը հաշուի չէին առնում բոլշեւիկեան սպառնալիքները:

Ա՛յն ժամանակուայ պայմաններում այս հարցերը խիստ ծանրակշիռ նշանակութիւն ունէին, իսկ այսօր արդէն գիտենք, որ բոլշեւիկները շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն էին սալիս թուրքերին, քան այս վերջինները՝ բոլշեւիկներին: Կասկած չկայ, որ բոլշեւիկները Հայաստանի պատճառով կռիւ չէին անի թուրքերի հետ, եթէ այս վերջինները չանսային Լեզրանի խօսքին և նորից յարձակուէին Հայաստանի վրայ:

Լեզրանի խօսքերից պարզ էր և մի ուրիշ պարագայ. նրան հայ ժողովրդի ապահովութիւնից աւելի հետաքրքրում էր Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը, բայց այդպիսի պահանջ դեռ չէր կարող դնել, որովհետեւ շատ լաւ տեսնում էր, որ հայ ժողովուրդը համակիր չէր Հայաստանի խորհրդայնացման:

Կառավարութիւնը նորից ու նորից պնդեց Խորհրդ. Ռուսաստանի դիւանագիտական արագ աջակցութեան լըրայ: Եթէ, համոզում էի ես Լեզրանին, դուք վստահ էք, որ թուրքերը խորհրդային իշխանութեան հակառակ քայլ չեն առնի, ուրեմն, ձեր խօսքն էլ բաւական պիտի լինի, որպէսզի թուրքերը ծայրայիղ պահանջներ չդրեն Հայաստանին: Իսկ եթէ կարծում էք, որ ձեր խօսքին ականջ չեն դնի, նշանակում է մի քանի հարիւր ռուս զինուորների մուտքն էլ Հայաստանի սահմաններից ներս արգելք չի լինի թուրքերին վերջնականապէս մաքրելու իրենց հաշիւը հայերի հետ, մանաւանդ որ թուրքերի գլխաւոր

մեղադրանքը հայերի դէմ այն է, թէ նրանք գործիք են ռուսների ձեռքին: Ուրիշ խնդիր, եթէ ռուսները խաշոր բանակ ունենային Հայաստանի մօտ և պահանջուած վայրկեանին կարողանային բաւարար ոյժ հասցնել, այն ժամանակ, հաւանական է, թուրքերը չհամարձակուէին առաջ շարժուելու, բայց բոլշեւիկները այդպիսի բանակ չունէին մերձակայ վայրերում:

Խորհրդային զօրքեր մտցնելու, որ ասել է Հայաստանը խորհրդայնացնելու դէմ առաջ բերի և այլ կարգի առարկութիւններ: Խորհրդայնացման դէպքում Հայաստանը բոլորովին պիտի կտրուէր Եւրոպայից ու Ամերիկայից և պիտի զրկուէր այն պարէնից, որ ստանում էր այնտեղից: յդ պիտի նշանակէր սովամահուլ՝ ինչ հայ ժողովրդի համար, որովհետեւ Ռուսաստանը ինքն էլ սովահար՝ ի վիճակի չէր Հայաստանին ուտելիք հասցընելու:

Երկրորդ՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը մահացու հարուած պիտի հասցնէր՝ Հայկական Խնդրին և Հայաստանին տրուած բոլոր միջազգային յանձնառութիւններին ու դաշնագրերին: Մինչդեռ, եթէ Հայաստանը պահուէր անկախ, թէ՛ դրսի աշխարհից չէր կտրուի, թէ՛ կը մնար Հայկական Հարցի իրաւատէր: Խորհրդ. Ռուսաստանին հարկաւոր է Հայաստանի բարեկամութիւնը — մենք այդ կ'ապահովենք: Բոլշեւիկների համար անհրաժեշտ են Հայաստանի ճանապարհները — մենք կը տանք:

Լեզրանը պատասխանեց. Հայերը ընդմիշտ պէտք է հրաժարուեն Եւրոպայից ու Ամերիկայից և խաչ քաշեն Սեւրի դաշնագրի վրայ: Հայերը իրենց յոյսը պէտք է կապեն միայն համաշխարհային յեղափոխութեան և բանուորագիւղացիական Ռուսաստանի հետ: Մի՛ծաղելի է խօսակ ինչ որ ալիւրի մասին, որ ամերիկեան բանկիրներն ու պատուելիները, իբրեւ ողորմութիւն, չպրտում են հայերի առջեւ: Ի՞նչ բան է Ռուսաստանի համար կուրտներից մի քանի միլիոն վուրթ ալիւր հասցնելը Հայաստան:

Լեգրանը առարկեց և Հայաստանի սահմանների վրայ
ուսու զօրքեր կհնարունացնելու դէմ. այդ կարող էր դժ-
գոհութիւններ առաջացնել թուրքերի կողմից և առիթ
դառնալ անբարձալի հետեւանքների: Թուրքերին պէտք է
դնել կատարուած փաստի առջև և մինչև Ալեքսանդրա-
պոլ գրաւել ուսուսկան զօրքերով:

Բանակցութիւնները գրական արդիւնք չտուին. կա-
ռավարութիւնը վախենում էր, որ եթէ կարմիր բանակը
Հայաստան մտնէր հիւսիսից, թուրքերը առաջ կը շարժը-
ւէին հարաւից և ուսուների հասնելուց շատ առաջ կը գը-
րաւէին Երեւանը: Այդ պատճառով, կառավարութիւնը
աշխատում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները չը-
խզել և հաշտութեան հարցը հասցնել իր տրամաբանական
վախճանին: Բայց այդ էլ հեշտութեամբ լուծուելիք խըն-
դիրներից չէր. թուրքերը անզիջող էին և խօսում էին
վերջնադրերով:

Մինչ բանակցութիւնները Լեգրանի հետ շարունակ-
ւում էին, վերջինս, նոյեմբ. 29-ին, վերջնագրի ձեւով,
կառավարութեան արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.—
«Ռուսաստանի կոմունիստ. կուսակցութեան կհնարունական
կոմիտէն որոշել է Հայաստանում մտցնել խորհրդային
կարգեր: Հայաստանի Յեղկոմը արդէն ոտք է դրել Հա-
յաստանի հողի վրայ. Դանդաղելը յղի է ծանր հետեւանք-
ներով: Ես ուզում եմ իմանալ ի՞նչ է լինելու ձեր դիր-
քը»: Եւ յաջորդ առաւօտ ներկայացրեց Հայաստանի խոր-
հրդայնացման գրաւոր պահանջ:

Եւ յիշաւի, ինչպէս յետոյ իմացանք, նոյեմբ. 29 ին
Բագուից մի քանի հայ բոլշեւիկներ մտել էին իջեւան
գիւղը, Ազրբէջանի սահմանի վրայ, և Հայաստանի խոր-
հրդայնացման յայտարարութիւն արել:

Այսպէս, ուրիմն, մի կողմից թուրքերն էին սպառնա-
լիքով և վերջնագրերով խօսում, միւս կողմից՝ հայ և
ուսու բոլշեւիկները: Հայաստանը ընկել էր երկու կրակի
միջև: Կառավարութեան ուրիշ հիւք չէր մնում, բայց ե-

թէ տեղի տալ և հասկացողութեան գալ խորհրդ. Ռուսաս-
տանի ներկայացուցչի հետ: Հայաստանի խորհրդայնացու-
մը այլեւս դառնում էր անխուսափելի:

Նոյեմբ. 30-ին սկսուեցին բանակցութիւնները կա-
ռավարութեան ներկայացուցիչ Դրոյի ու Հ. Տէրտէրեանի
և Լեգրանի միջև, որոնք տեւեցին երկու օր:

Եւ մինչ Երեւանում տեղի էին ունենում ողբերգա-
կան բանակցութիւնները, անդին Բագուն ցնծութեամբ
տանում էր իր դաւադրութեան յաղթանակը:

Դեկտեմբեր 1-ին, երբ Հայաստանը դեռ խորհրդայ-
նացած չէր, տեղի ունեցաւ Սովետների հանդիսաւոր
նիստը «Հայաստանի սովետացման առթիւ»: 11. դը բա-
նակի ռազմակոմիսար Օրջոնիկիձէն վերամբարձ հետտո-
րութեամբ սկսեց իր ձառը. «Ընկերներ, դժուար թէ որ
և է մի տեղ կարելի՛ է գտնել երջանիկ մի սրահ, սրքան
այս սրահը... Այսօր, հէնց այս սրահում, Բագուի պրո-
լետարիատը ողջունում է հայկական սովետական ռես-
պուբլիկայի ծնունդը...»:

Նոյն նիստում Ազրբէջանի Յեղկոմի նախագահ Նարի-
ման Նարիմանովը կարգաց Յեղկոմի ղէկլարացիան. որով
հանդիսաւոր կերպով յայտարարւում էր, որ Սովետ. Ա-
զրբէջանը զիջում է եղբայրական Հայաստանին Լեռնային
Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջեւանը:

Օրջոնիկիձէն այդ մասին էլ բարձր հետտորութիւն
արաւ.

«Ընկերներ, ասաց նա, շատ բնորոշ է ընկ. Նարիմա-
նովի ելոյթը. նա մեզ կարգաց իր ղէկլարացիան: Չան-
գեզուր, Նախիջեւան և Ղարաբաղ անունները այդ խօս-
քերի բովանդակութեանն անծանօթ ուսու մարդու ական-
ջին բոլորովին ոչինչ չեն տաւ: Ինչ որ Չանգեզուր —
անքերի լեռներ. ո՛չ հաց կայ, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ
չկայ: Ինչ որ Նախիջեւան — ձահիճ, մալարիա և ուրիշ
ոչինչ: Ինչ որ Լեռնային Ղարաբաղ: Ի՞նչ կայ այդ Ղա-
րաբաղում: Ոչինչ չկայ: Եւ անա ընկ. Նարիմանովն ասում

է. «Դրանք ձեզ վերցրէք: Այդ անբերրի հողերը վերցրէք Հայաստանի համար: Կարծես թէ սովետական Ազգրբէջանը ազատոււմ է մի աւելորդ բռնից: Բայց ո՛չ: Այդ գաւառներում, այդ անբերրի հողերի մէջն է կայանում այստեղ, Անդրկովկասում, այսպէս կոչուած, հայ-մուսուլմանական հարցի հանգոյցը»:

Եւ յիշելով ցարական շրջանի հայ-մուսուլմանական արիւնստ բախումները՝ Օրջոնիկիձէն ոգեւորութեամբ ասում է.

«Եւ տհա այսօր՝ Ազրբէջանական ռեսպուբլիկայի ղեկավարը հանդէս է գալիս ու ասում. «Այդ սարսափելի հարցն այլեւս գոյութիւն չունի...» Այստեղ կարդացուած այս ակտը մեծագոյն կարեւորութիւն ունեցող ակտ է. սա պատմական մի ակտ է, որը մարդկութեան պատմութեան մէջ իր օրինակը չունի» (*):

Վերջը յայտնի եղաւ, որ թէ Նարիմանովի, թէ Օրջոնիկիձէի ճառարանութիւնները անկեղծ չէին, այլ նըպատակ ունէին խաբիլ հայ բոլշեւիկներին և հանրային կարծիքը. Ղարաբաղն ու Նախիջևանը միացին և մինչև այսօր էլ մնում են Ազրբէջանի տիրապետութեան տակ: Մի խաբէութիւն, որ ճարդկային պատմութեան մէջ իր օրինակը չունի...»:

Այդ նոյն պատմական անօրինակ դէպքի մասին իր հիացումը յայտնեց և Ստալինը. «Դեկտեմբեր մէկին, գրում էր նա «Պրաւդա»յի դեկտմ. 4 համարում. Խորհրդ. Ազրբէջանը յօտար կամքով հրաժարոււմ է վիճելի գաւառներից և յայտարարոււմ է Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի յանձնումը Խորհրդ. Հայաստանին .. Դարաւոր թշնամութիւնը Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև վճռուեց մէկ հարուածով՝ եղբայրական համերաշխութեան հաստատումով

(*) Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Ընթիւ յոգուածներ եւ ճառեր», Երևան, 1950, էջ 32-33:

աշխատաւոր Հայաստանի, Ազրբէջանի և Թուրքիոյ միջև» (*):

Դեկտ. 2-ին ստորագրուեց հետեւեալ համաձայնագիրը Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչների և Լեզրանի միջև:

Հ Ա Մ Ա Ձ Ա Յ Ն Ա Գ Ի Բ
Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ԼԻՅՁՕՐ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅՉՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

«2 դեկտ. 1920 թ., մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. Լիազօր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ.-ի Լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան, և միւս կողմից ընկերներ Դրօն և Տէր-աէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին. —

«1. — Հայաստանը յայտարարոււմ է անկտի սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետութիւն:

«2. — Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը, կազմոււմ է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

«3. — Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունոււմ է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնոււմ են՝ Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ գինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Ջաջուր կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Չանգեզուր գաւառը և Ղազախ գաւառի մի մասը օգոստոս 10 ի

(*) Ծ. Ստալին. «Երկեր» Մոսկուա, հատոր 4, էջ 414:

համաձայնութեան սահմաններում, և Թիֆլիս նահանգի
այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ
էին գտնուում մինչև 1920 թ. սեպտ. 28:

«4.— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը
չի ենթարկուում պատասխանատուութեան այն գործերի
համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հա-
յաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

«5.— Դաշնակցութեան և ուրիշ սոցիալիստական կու-
սակցութիւնների (Ս. Յ., Ս. Դ,) անդամները ոչ մի հա-
լածանքի չպիտի ենթարկուեն կուսակցութեան պատկա-
նելու և կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած
կռիւներին մասնակցելու ու խորհրդային Հայաստանի
յայտարարութիւնից առաջ կատարած գործերի համար:

«6.— Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում
են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կող-
մից նշանակուած և երկու անգամ ձախ դաշնակցական-
ների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակ-
ցութեան հետ:

«7.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը
միջոցներ է ձեռք տանում անմիջապէս կենտրոնացնելու
Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդ. Հանրապետութեան
պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ու-
ժեր:

«8.— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրուելուց յետոյ
Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշ-
ւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր
կերպով, մինչև Յեղափոխական կոմիտէի գալը, անց-
նում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգ-
նում Դրօն. Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրա-
հրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակուում ընկ.
Սիլինը:

«Պատրաստուած է երկու օրինակ:

«Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ., լիազօր ներկայացուցիչ՝ ԼԵԴՐԱՆ:

«Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան
լիազօրութեամբ՝ ԴՐՕ և ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ» (*):

Լեգրանի և կառավարութեան միջև համաձայնութիւն
կայացաւ, որ դեկտ. 2-ի գիշերուայ ժամը 12-ին իշխա-
նութիւնը յանձնուի զին. նախարար Դրոյին և սա, խոր-
հրդական ունենալով Լեգրանի ներկայացուցիչ Սիլինին,
կառավարէ երկիրը, մինչև Յեղկոմի ժամանումը Ազրբէ-
ջանից: Նոյն իմաստով խմբագրուեց ու հրատարակու-
թեան տրուեց նաեւ հետեւեալ ճակատը, որ հեռագրուեց
գաւառական իշխանութիւններին ու զօրամասերի պետե-
րին և փակցուեց Երեւանի պատերին:

Ա Կ Տ

«Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շը-
նորհիւ երկրում ստեղծուած կացութիւնը՝ Հայաստանի
Հանրապետութեան կառավարութիւնը իր 1920 թուի դեկ-
տեմբեր 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարուել իշխանութիւ-
նից և յանձնել զինուորական և քաղաքացիական բովան-
գակ իշխանութիւնը զօրաբանակի ընդհանուր հրամանա-
տարին, որպիսի պաշտօնում նշանակել Ռազմական նա-
խարար Դրոյին:

«Նախարարների եռհրդի Նախագահ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ.

«Նախարարներ՝ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Ա. ԽՈՆԻԿԱՐԵԱՆ,
Հ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ, Դ. ԿԱՆԱՅԵԱՆ:

«Իսկականի հետ ճիշդ է՝

Դիւանապետ՝ Հ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ»

Բայց այս հարցի մէկ մասն էր միայն. կար և պա-

(*) «Ժողովածու Գործոյ Դաւեազրերի»․ ռուսերէն, 3-րդ
պրակ, Մոսկուա՝ 1922 թի 79, էջ 14-15. հրատ. Ռուսաս-
տանի Արտաքին Գործավարութեան:

տերազմի խնդիրը: Թուրքերը ծանօթ էին Երեւանի դէպ-
քերին և շտապում էին կանխել:

Նոյեմբ. 30-ի երեկոյեան Քեազիմ կարաբէքիր փա-
շան Հայաստանի պատուիրակութեան ներկայացրեց թըր-
քական պայմանները և յաջորդ առաւօտեան վերջնագրի
ձեւով պահանջեց այդ պայմանների ընդունումը, հակա-
ռակ պարագային սպառնալով վերսկսել պատերազմական
գործողութիւնները:

Թրքական պահանջները քննութեան առնուեցին նո-
յեմբեր 30-ի գիշերը, յատուկ մի ժողովում, որին մաս-
նակցում էին ինտերդարանի Դիւանը, երեսփոխաններ,
կառավարութեան անդամներ, Հ. Յ. Դ. Բիւրօն իր ամ-
բողջ կազմով և մի շարք անհատ գործիչներ ու զինուո-
րակներ:

Հայտութեան խնդրից առաջ արդէն որոշուած էր
ընդունել Լեզրանի վերջնագիրը, այժմ պէտք էր գտնել
թրքական դաժան պայմաններից խուսափելու միջոցը:
Ձեւականօրէն այդ միջոցը արդէն գտնուած էր. որոշ-
ուած էր իշխանութիւնը զիջել բուլղարիկներին, հեշտ էր
դաշնագրի ստորագրութիւնն էլ թողնել նրանց: Բայց
արդեօք ա՞յդ կը լինէր լաւագոյն ելքը: Անձնապէս մեզ
համար, ի հարկէ, այդ կը լինէր բարիք. պատմութեան
առաջ մենք ազատ կը լինէինք Ալեքսանդրապոլի «խայ-
տառակ» դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատու-
թիւնից, բայց դրանից հայ ժողովուրդը կը շահէ՞ր:

Այս անողոք հարցը ցցուած էր նոյեմբ. 30-ի գիշեր-
ուայ ժողովին մասնակցողների առջեւ: Եթէ մերժէինք
դաշնագրի ստորագրութիւնը, թուրքերը Հայաստանի
մտացած մասն էլ չէին կործանի: Բուլղարիկները կը կա-
րողանային ազգել թուրքերի վրայ, ընդունակ կը լի-
նէին փրկելու երկիրը վերահաս վտանգից:

Լսուեցաւ զինուորական մասնագետների կարծիքը:
Պատասխանը եղաւ բացասական. եթէ մերժէինք Քեազիմ
կարաբէքիրի պահանջը, թուրք բանակը, ամենայն հաւա-

նականութեամբ, առաջ պիտի շարժուէր և մինչև ուս
գորքերի հասնելը իջմիածինն ու Երեւանն էլ պիտի գը-
րաւէին, յարակից շրջաններով միասին: Հետագային
ուսաները կարող էին հեռացնել թուրքերին, բայց սրանք
արդէն աւերն ու կոտորածը գործած կը լինէին:

Նոյն էր և գրեթէ բոլոր ժողովականների կարծիքը:
Յանուն հայ ժողովրդի փրկութեան, պէտք էր ստանձնել
պատասխանատուութիւնը պատմութեան առջև և ստու-
րագրել դաշնագիրը: Եթէ բուլղարիկները, իրօք, այնքան
ազդեցիկ էին թուրքերի առջև, նրանց համար դժուար
չէր լինի մերժել «Դաշնակա՛նների ստորագրութիւնը և
Հայաստանի համար աւելի նպաստաւոր դաշնագիր կըն-
քել: Եթէ բուլղարիկները այդ կարողութիւնը պիտի չու-
նենան վաղը, նշանակում է այսօր էլ նրանց խոստում-
ները անարժէք էին:

Այս նկատմամբ և այս գիտակցութեամբ ժողովը
որոշեց լիազօրել Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան
ընդունելու թրքական պայմանները և ստորագրելու հաշ-
տութեան դաշնագիրը:

Կրկնում եմ՝ ձեւականօրէն մենք ամէն իրաւունք և
հնարաւորութիւն ունէինք խուսափելու և այդ անախորժ
պարտականութիւնը ձգելու բուլղարիկներին: Մեր կողմից
այդ կը լինէր ճարպիկ մի խաղ, որ ծանր դրութեան մէջ
պիտի դնէր հայ բուլղարիկներին, որոնք, ինչպէս քիչ
վերջը կը տեսնենք, թուրքերի աչքին աւելի արժէք չու-
նէին, քան դաշնակցականները: Կասկած չկայ, որ հայ
բուլղարիկներն էլ, այս անգամ Մոսկուայի ճնշումով, ըս-
տիպուած պիտի լինէին ստորագրել Ալեքսանդրապոլի
դաշնագիրը, ինչպէս մօտ մի տարի վերջը ստորագրեցին
կարսի աւելի խայտառակ դաշնագիրը: Դրանով մենք ան-
հատապէս կամ կուսակցականօրէն, թերեւս, ազատ կը
լինէինք հակառակորդների ամբաստանութիւններից, եթէ,
ի հարկէ, այս անգամ էլ մեզ չամբաստանէին, թէ քա-
ղաքացիական քաջութիւն չունեցանք պատասխանատու-

ութիւն ստանձնելու և դաշնագիրը չստորագրելով՝ նոր աղէտների պատճառ եղանք, — բայց ազգային տեսակէտով Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պատմական անհրաժեշտութիւն էր, դժբախտ, բայց անխուսափելի:

Դեկտ. 2-ի փոփոխութիւնը ստորագրուեց հայ-թրքական հաշտութեան դաշնագիրը, որի ամփոփումը հետեւեալն է: Այս ամփոփումը արել է Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Խատիսեանը: Դաշնագրի բնագիրը, որ ժամանակին յանձնուել է Յեղկոմի նախագահ Ս. Կասեանին, չէ հրատարակուած:

«1.— Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորուած է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում.— Ախալքալաքի գաւառի հարաւային մասից Ուչ-Թափալար սարը դէպի հարաւ մինչեւ Բաշ Շորագեալ, մինչեւ Արփաչայ — Արփաչայի հոսանքը մինչեւ նրա խառնուելը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչեւ Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչեւ Չայքէնա գիւղը:

«2.— Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարուած են վիճելի, մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների: Հանրաքուէի ժամանակ պէտք է մտնէ այնտեղ խառն հայ-թրքական ժանդարմէրիա:

«3.— Հայերը հրաժարուած են Սեւրի դաշնագրից. յետ են կանչում բոլոր այն կոմիտէները և ներկայացուցիչները, որոնք գոյութիւն ունին Եւրոպայում, չեն պահում Հայաստանում Դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչեւ որ Թուրքիան հաշտութեան դաշն կնքէ նրանց հետ:

«4.— Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրաբանակ ոչ աւելի քան 1.500 սուլին և դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաև անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանդարմէրիա: Երկիրը պաշտպանելու համար

կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են զինուել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանօթներով: Վերացուած է պարտադիր զինուորութիւնը:

«5.— Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թուրքիան պաշտպանուած է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ և աջակցում է Հայաստանին գործով:

«6.— Թուրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգտուած են ազատ դրանգիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս և բոլոր ճանապարհներով:

«7.— Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

«8.— Պայմանները կնքուելուց յետոյ, սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսուած են աշխատանքները Հայաստանի և Թուրքիայի միջեւ սահմանները որոշելու համար, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

«9.— Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թուրքիայի դէմ համարուած են անվաւեր:

«10.— Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարուայ ընթացքում՝ օգտուելով բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներից, բացի այն գաղթականներից, որոնք զինուած դիմադրութիւն են ցոյց տուել իրենց կառավարութեան դէմ:

«11.— Հայերը Թուրքիայում և Թուրքերը Հայաստանում վայելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

«12.— Դիւանագիտական, ինչպէս և հիւպատոսական յարաբերութիւնները, ինչպէս և քաղաքացիական ազատ երթեւեկութիւնը երկու երկիրների միջեւ, սկսուած է դաշնագիրը ստորագրուելուց յետոյ, որից յետոյ վերըսկսուած են և փոստային և հեռագրական հաղորդակցութիւնները Թուրքիայի և Հայաստանի միջեւ:

«13.— Շարուրը և Նախիջևանը ժամանակաւորապէս

օժտուում են ինքնավարութեամբ՝ գտնուելով Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ որոշուի նրանց բխարը:

«14.— Այս դաշնագիրը պէտք է ենթարկուի վաւերացման Հայաստանի Խորհրդարանի և Ազգ. Մեծ Ժողովի կողմից մի ամսուան ընթացքում:

«15.— Թուրքիան պարտաւորուում է Հայաստանի գրաւուած հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կը սկսէ զօրացրում, և վերջնականապէս կը դատարկէ, երբ հայկական զօրքի թիւը կը հասնի պայմաններում որոշուած չափին»:

Տարիներ յետոյ, Ազգ. Ժողովի մէջ արտասանած իր նշանաւոր ճառում, Մուսթաֆա Քեմալը այսպէս արտայայտուեց այդ դաշնագրի մասին. — «Հաշտութեան բանակցութիւնները, որոնք սկսուել էին նոյեմբ. 26-ին, վերջացան դեկտ. 2-ին, և դեկտ. 2-ի լոյս 3-ի գիշերը ստորագրուեց Դիւմրիի դաշնագիրը: Պարոններ, Դիւմրիի դաշնագիրը առաջին դաշնագիրն է, որ ստորագրել է ազգային կառավարութիւնը... Արեւելքում առաջ եկած կարեւոր փոփոխութիւնների հետեւանքով, այս դաշնագիրը փոխարինուեց հետագային կնքուած դաշնագրով, այսինքն՝ 1921 թ. մարտ 16 Մոսկուայի և 1921 թ. հոկտ. 13 Կարսի դաշնագիրներով» (*):

Ճակատագրի ինչ հեգնանք. 1918 թ. յունիս 4-ին, Բաթումի դաշնագրով Թուրքիան եղաւ առաջին պետութիւնը, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը: Այժմ Հայաստանը առաջին պետութիւնն էր, որ ճանաչում էր քեմալական Թուրքիայի անկախութիւնը . .

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին խօսելիս անհրաժեշտ ենք համարում վեր առնել և հետեւեալ կէտը. — Ի՞նչ իրաւական հիմք ունի այդ դաշնագիրը: Բոլշեւիկ-

(*) «Discours du Chazi Moustafa Kemal», 1929, Leipzig, p. p. 390 92:

ները և ուրիշներ ասում են, որ Հայաստանի կառավարութիւնը, դեկտ. 2-ին, Լեզրանի հետ Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանը ստորագրելուց յետոյ, այլեւս իրաւունք չունէր օտար պետութիւնների հետ դաշնագիրներ ստորագրելու: Սրան կարելի է առարկել այն փաստով, որ, ըստ Լեզրանի հետ կնքուած պայմանի, իշխանութեան փոխանցումը տեղի պիտի ունենար դեկտ. 2-ի գիշերը և, ուրեմն, մինչեւ այդ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը սահմանափակուած չէր իր իրաւունքների մէջ: Դաշնագիր ստորագրելու լիազօրութիւնը Խատիսեանի պատուիրակութեան՝ կառավարութիւնը տուել էր դեկտ. 1-ին, հետեւաբար, միջազգային օրէնքի և փաստական կացութեան տեսակէտով՝ Հայաստանի կառավարութեան ընթացքը հակօրինական հանգամանք չունէր:

Միւս կողմից, ինչպէս ասում է Մուսթաֆա Քեմալը — «դեկտ. 2-ի լոյս 3-ի գիշերը» — և ինչպէս վկայում է Ա. Խատիսեանը, դաշնագիրը ստորագրուել է դեկտ. 2-ի գիշերուայ ժամը 12-ից յետոյ: Արդե՞օք այս պարագան բաւարար հիմք է մերժելու համար դաշնագրի օրինականութիւնը: Այս առթիւ էլ կարելի է դիտել տալ, որ Հայաստանի կառավարութեան հրաժարումից յետոյ, եկող նոր իշխանութիւնը — Դրօ և Սիլին — տեղեակ էր, որ դաշնագիրը պիտի ստորագրուի և կարող էր արգելել, բայց չի արգելել: Դեկտ. 2-ի երեկոյեան հետեւեալ խօսակցութիւնն է տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան նախագահ Ա. Խատիսեանի և Հայաստանի նոր իշխանութեան ներկայացուցիչ Դրոյի միջեւ. — «Երեկոյեան ժամը 6-ին, պատմում է Խատիսեանը, ինձ հրաւիրեց ուղիղ հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը. —

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել կամ ոչ»:
«Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ

անգամ հարցուցի. «Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կողմն է, թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ և պարզ հրահանգների»:

«Դրոն պատասխանեց. «Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէ՛ք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի և իմ անունից»:

«Սիլինը բոլշեւիկներու ներկայացուցիչն էր» (*):

Այստեղից պարզ երեւում է, որ ոչ միայն Դրոն, խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչն էլ առարկութիւն չունէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրելու դէմ և, բնականաբար, Հայաստանի այն ժամանակուայ պայմաններում չէր էլ կարող ունենալ:

Մինչեւ այստեղ, թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ Պատուիրակութեան արածը, իրաւական տեսակէտից, օրինական էր: Բայց դաշնագրի մէջ կար իրաւական մի կարեւոր պայման: Ստորագրութիւնից յետոյ, մէկ ամսուայ ընթացքում, դաշնագիրը պէտք է վաւերացուէր Հայաստանի Խորհրդարանի և Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կողմից: Այդ վաւերացումը տեղի չունեցաւ, հետեւաբար, և դաշնագիրը իր օրինական հանգամանքը կորցրեց: Միակ այս փաստը բաւական էր, որպէսզի Հայաստանի Յեղկոմը չճանաչէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, եթէ իսկապէս բոլշեւիկները ուզում էին Հայաստանի համար աւելի նպաստաւոր պայմաններ ապահովել: Բայց, ինչպէս վերը տեսանք, բոլշեւիկները չուզեցին կամ չկարողացան օգտուել այդ փաստից:

(*) Ա. Խաչիսեան՝ «Հայ. Հանր. Մագումի ու Զարգացումը», էջ 270:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՅԵՂԿՈՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔՈՑ

Այսպէս, ուրեմն, ո՛չ հայ ժողովրդի յօժար կամքով, այլ արտաքին ուժերի ճնշման տակ, 1920 թ. դեկտ. 2-ին, Հայաստանում տեղի ունեցաւ վարչաձեւի փոփոխութիւն. ժողովրդավար իրաւկարգի տեղը բռնեց բռնատիրական կարգը. խորհրդարանական կառավարութեան յաջորդից Հայաստանի Յեղկոմի միահեծան տիրակալութիւնը:

Ի՞նչ էր Հայաստանի ժողովրդի վերաբերումը դէպի նոր վարչաձեւն ու իշխանութիւնը:

Մայիսեան շարժումներին և հայ-թրքական պատերազմի առաջին օրերին հայ ժողովուրդը, իր բոլոր խաւերով, հրեւան բերեց միահամուռ և վճռական կամք պաշտպանելու հայրենիքի անկախութիւնը՝ հիւսիսից և հարաւից սպառնացող վտանգի դէմ: Անհաշիւ զոհերի և արեան զնով ձեռք բերուած անկախութեան պաշտպանը այլեւս խորունկ արմատներ էր ձգել, սակաւ բացառութեամբ, բոլոր հայերի գիտակցութեան մէջ:

Ռազմաճակատի անյաջողութիւնները, ինչպէս և Եւրոպայի ու Ամերիկայի Պիղատոսի գիրքը արիւնաքամ եղող Հայաստանի հանդէպ՝ աստիճանաբար բեկում առաջ բերին հայ ժողովրդի միաձոյլ կամքի մէջ. ո՛ւր ենք գնում այսպէս, ի՞նչ պիտի լինի գահավէժ դէպքերի վախճանը, ո՞վ կարող է մեզ օգնել:

«Խորհրդային Ռուսաստանը, պատասխանում էին հայ բոլշեւիկները: Կարմիր բանակը, որ մօտեցել էր Հայաստանի սահմաններին, նա՛ է հայ ժողովրդի փրկիչը: Թութափեցէ՛ք ձեր ուսերից դաշնակների լուծը, բացէ՛ք երկ-

րի դռները ռուս զօրքի առջեւ, և ձեր դժբախտութիւնը վերջ կը գտնէ»:

Բողիւեիկներին խայծերը անծանօթ չէին. հայ ժողովուրդը պատրանքներ չունէր նրանց արմէքի մասին, բայց ուրիշ ի՞նչ ելք էր մնացել: Թուրքը յառաջանում էր՝ իր հետ բերելով անխնայ աւեր ու կոտորած: «Մեր մեծ դաշնակիցները», պղատոնական խօսքերից զատ, մատը մատին չէին խփում օգնելու համար իրենց ուժասպառ «փոքր դաշնակցին»: Ո՛ւր էր փրկութեան լաստը:

Եւ հետզհետէ հայութեան սրտերում — վա՛յ պարտըւածներին — սկսեց նորից տեղ գրաւել «խաչապաշտ ռուսը»: Նոյեմբերի կէսերին այլեւս նշմարելի էր շերտաւորումը պետական գործիչների և հասարակութեան զանազան խաւերի մտքերում: Կառավարութիւնը իր մեծամասնութեամբ դեռ շարունակում էր կանգնած մնալ հակառուս գետնի վրայ: Անհաշտ հակառակորդ էր խորհրդային Ռուսաստանին և հայ սոցիալ-դեմոկրատների փոքրաթիւ խմբակը՝ Բաշխի Իշխանեանի և Դաւիթ Անանունի գլխաւորութեամբ: Հայ սոցիալիստ-յեղափոխականների զգացումները, դէպ թուլեիկները մնալով հանդերձ բացասական՝ ռուսն ու Ռուսաստանը քաղաքական դրական գործօն էին նրանց աչքում: Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, քաղքենիների այդ անջիղ կազմակերպութիւնը, բերանի մէկ կողմով անկախութիւն էր հալսվում, միւս կողմով ռուսասիրութիւն քարոզում: Մեզ այսօր հակաբողիւեիկութեան համար դատապարտող ռամկավարները, խորհրդային Ռուսաստանը նկատում էին Հայաստանի և հայ դատի մահացու թշնամի:

Անկեղծ պէտք է լինել ասելու համար նաեւ, որ կառավարական կուսակցութեան շարքերում էլ վարանում ու շփոթ էր տիրում: Անկախութեան շուրջ տատանում չկար, բայց ստեղծուած կացութիւնից ելք գտնելու համար կարծիքները տարբերում էին: Ոմանք պնդում էին, թէ պէտք է շարունակել անհաշտ թշնամական դիրքը դէ-

պի Ռուսաստանը, առանց սակայն կարողանալու ցոյց տալ, թէ ի՞նչ պէտք է անել վերջնական կործանումից խուսափելու համար: Ուրիշներ անհրաժեշտ էին համարում անմիջապէս «լեզու գտնել» խորհրդ. Ռուսաստանի հետ: Իսկ շարքայինները տատանում էին յոյսի և վհատութեան միջեւ:

Անկուսակցական զանգուածը, մանաւանդ, քաղքենի տարրը սկսում էր օրօրուել հին յուշերով Ռուսաստանի մասին. կը դայ ռուսը, կը բերէ հետը խաղաղութիւն, «հաց ու մանուֆակտուրա», կ'առնէ երկիրը իր հովանուներքեւ, և ռուս զինուորի սուլիների պաշտպանութեան տակ գիւղացին, արհեստաւորն ու խանութպանը, հին տարիների օրինակով, հանգիստ կ'ապրեն և դրամ կը վաստակեն:

Աւելի հեռուն չէին մտածում: Ոչ էլ ծանօթ էին բուշեիզմի բնոյթին և Ռուսաստանի ներսերը կատարուող քառսին:

«Խաչապաշտ ռուսն» էր եկողը, վերջապէս. հո նա էլ թուրքի պէս մեզ չի կտորի: Բարի՛. թող գայ:

Ուսպէս էին, ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում տիրող տրամադրութիւնները 1920 թ. նոյեմբեր ամսին, կարսի անկումից յետոյ: Յոռետես թէ լաւատես՝ չէին կարող պատկերացնել իրական գալիքը: Յոռետես թէ լաւատես՝ սպասում էին որ

1. Վերջ կը գտնէ երկրում պատերազմի առաջ բերած քայքայումը:
2. Վերջ կը գտնէ պատերազմը, և թուրքը կը հեռանայ Հայաստանի սահմաններից:
3. Խորհրդ. Ռուսաստանի միջամտութեամբ բարեկամական յարաբերութիւններ կը հաստատուին Հայաստանի և թուրքի միջեւ: Խորհրդ. Ռուսաստանի աջակցութեամբ, այս կամ այն ձեւով կը լուծուի թրքահայկական հարցը:
4. Կը վերականգնւի երկրի ներքին անդորրութիւնը, և ժողովուրդը նորից հնարաւորութիւն կը ստանայ լրծուելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի:

Այսպիսի պայմաններում և այս արամագրութեամբ ու յոյսերով Հայաստանի Հանրապետութիւնը դարձաւ Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւն 1920 թ. դեկտ. 2-ին:

Բուլշեւիկները առանց ծիծաղելի լինելու վախից, շարունակում են պնդել, թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցաւ նոյեմբ. 29-ին՝ Հայաստանի գիւղացիութեան և բանուորութեան ապստամբութեան հետեւանքով: Նոյմբ. 29-ին, հայ բուլշեւիկների մի փոքրաթիւ խմբակ, մտաւ Ազըրբէյջանին սահմանակից Իջևեան գիւղը և ցրուեց Բազուկից բերուած թռուցիկներ, որ յայտարարում էին, թէ «դաշնակները» կառավարութիւնը տապալուած է և տեղը բռնած է խորհրդային իշխանութիւնը, մինչ նոյն այդ միջոցին Խորհրդ. Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչը Երեւանում խաղաղ բանակցութիւններ էր վարում «դաշնակներին կառավարութեան հետ: Երեք օր վերջը, դեկտ. 2-ին միայն, Հայաստանի կառավարութեան և խորհրդ. Ռուսաստանի միջև կնքուած համաձայնութեան հիման վրայ, Հայաստանը յայտարարուեց խորհրդային: Ո՛չ մի գնդակ չարձակուեց այդ առթիւ, ո՛չ մի ապստամբութիւն տեղի չունեցաւ. ո՛չ մէկի քիթը չարիւնեց, իսկ Հայաստանի գիւղացիութիւնն ու բանուորութիւնը լուռ էր: Լուռ էր ու կսկիծը սրտում՝ ողբում էր հայրենիքի կործանումը: Եւ սպասում էր «խաչապաշտ ոռուին»:

Սպասում էին որ գայ ոռուը. բայց ոռուի փոխարէն Հայաստան մուտք գործեց Յեղկոմը և հետը մի քանի հարիւր ջոստ կարմիր բանակայիններ ու հայ բուլշեւիկներ՝ շատերը ծանօթ մայիսեան խռովութիւններից իրենց զանազան արարքներով — Ս. Կասեան, Ասք. Մուսեան, Աւիս Նուրիջանեան, Աչ. Յովհաննիսեան, արիւնկզակ Աթարբէգեան և ուրիշներ: Ես ասում եմ «մուտք գործեց», որովհետեւ Յեղկոմը իսկապէս իրեն պահում էր իբրեւ յաղթական կերպով մուտք գործող մի ոյժ, որ իր ոտքերի տակ պատրաստ էր տրորելու պարտուած թշնամուն:

Հակառակ որ ժողովուրդը և նախկին իշխանութեան մարդիկ խիստ բարեացակամ վերաբերում ցոյց տուին և պատրաստակամութիւն յայտնեցին ամէն բանով աջակցելու նոր կառավարութեան, Յեղկոմը առաջին օրից իսկ թշնամական դիրք բռնեց դէպի երկրի բոլոր ոչ-բուլշեւիկ տարրերը և իրեն պահում էր ճիշդ այնպէս, ինչպէս պահում է թշնամի ելկիրը մտնող նուաճող մի բարբարոս ոյժ:

Եւգրանի հետ ստորագրուած դաշնագիրը յայտարարուեց չեղեալ: Դեկտ. 6-ին կազմուեց և անմիջապէս գործի անցաւ Չեկան, ու սկսուեցին ձերբակալութիւններ: Իրար ետեւից բանտարկուեցին նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը, նախկին նախարար Ռ. Չիլինգարեանը (Ռ. Դարբինեան), Խորհրդարանի անդամներ բժ. Յ. Տէր Դաւթեանը, Վահ. Նաւասարդեանը, Վ. Բաբայեանը, Գ. Վարչամեանը, Երեւանի Քաղաք. Խորհրդի անդամ Ա. Աստուածատրեանը, Սոցիալ-Դեմոկրատ պարագլուխ Բ. Իշխանեանը, խմբապետ Համազասպը և ուրիշներ: Քիչ վերջը, բանտ նետուեցին Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, Առողջապահութեան և Գիւղատնտեսութեան նախարարների օգնականներ բժ. Յ. Տէր Միքայէլեանը և Թ. Տոչեանը, Խորհրդարանի անդամ բժ. Ա. Ղազարեանը և շատ ուրիշներ:

Դեկտեմբերի վերջերը արձանագրութեան ենթարկուեցին հայկական բանակի բոլոր սպաները և 70 ընտիր գինուորականներ անմիջապէս աքսորուեցին Բազու:

Յունուար 10-ին Ռուսաստան աքսորուեց Դրօն իր զինակից սպաների հետ:

Յունուար 24-ին Ռուսաստան աքսորուեցին և Հայաստանի բանակի մնացած սպաները, 1,200 հոգի, որոնց մէջ էին և սպարապետ Նազարբէգեանը, զօրավարներ Սիլիկեանը, Հախվէրտեանը, Ղամազեանը: Չմբան անասելի ցրտին ու ձիւնին, շրջապատուած ոռուական հրացանաւոր ու գնդացիբաւոր պահակներով, հետիստն, ժո-

զովրդի ընդհանուր սուգի մէջ, հայկական բանակի զինուորականները քուեցին անձանօթ ուղղութեամբ:

Երկրի բոլոր կողմերում խուզարկութիւններ և անվերջ ձերբակալութիւններ էին տեղի ունենում: Հայաստանի բանտերը բերնէ բերան լեցուեցին կալանաւորներով: Բացի վերոյիշեալներից՝ բանտարկուեցին և Լեւոն Շանթը, Յովհ. Քաջազնունին, Նիկոլ Աղբալեանը, Երեւանի քաղաքագլուխ Մ. Մուսինեանը, Ս. Միլիք-Յուլշեանը և ուրիշ հարիւրաւորներ: Բանտարկեալները պահուում էին անտանելի պայմաններում, գնդակահարութեան մշտական սպառնալիքի տակ:

Միւսնոյն ժամանակ, Երեւանում և ամբողջ երկրում կատարւում էին անկանոն և անհաշիւ բռնադատումներ: Գրաւում էին ամէն ինչ — բնակարան, կարասիներ, հագուստ, ուտելիք, ձի, տաւար, հաւ ու հակիթ, մինչև իսկ թել ու ասել: Ժողովուրդը Ռուսաստանից էր սպասում օգնութիւն, այժմ իրենից էր խլում հացի վերջին պատուը և ուղարկում Ռուսաստան: Հայաստանից բռնակիր ինքնաշարժերով «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին» նուէր էր ուղարկւում պետական պահեստների և ժողովրդից բռնադատուած պաշարը — սպիտակ ալիւր, խտացուած կաթ, կակաօ, շաքար, կօշիկի կաշի, հագուստեղէն եւ այլն:

Թէ ինչ էր կատարւում այդ օրերին Հայաստանում, շատ ցայտուն կերպով նկարագրել է բոլշեւիկ պատմաբան Բորեանը: Աւելի լաւ է խօսքը տանք նրան:

«Յեղկոմը, ասում է նա, ձեռնարկեց անխնայ և վրձնական բռնադատումների, առանց խտրութեան և առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշուի առնելու գիւղացիութեան ընդհանուր անտեսական դրութիւնը և նրա հոգեբանական վիճակը: Բռնադատւումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ձեւով, ծրագրուած ու յեղափոխական-դասակարգային բնոյթ չունէր և կատարւում էր անհարկի բռնութիւններով: Առանց կազմակերպուած ու

կարգապահ մեքենայի, առանց նախնական քարոզչական պատրաստութեան և առանց հաշուի առնելու երկրի իւրապատուկ պայմանները, Յեղկոմը կարգախօս է ուղղում՝ բռնադատել և սիտականացնել պարէնը քաղաքներում մասնաւոր մարդկանցից և հացի պաշարը գիւղացիներից: Անկարգ կերպով գրաւում ու պետականացում էր ամէն ինչ — զինուորական հագուստներ, արհեստաւորների գործիքներ, մասնաւոր և ամէն տեսակ բրինձի աղօրինի, անխտիր բոլոր ջրաղացները, սափրիչի գործիքներ, մեղուի փեթակներ, սպիտակեղէն, հագուստ, քաղաքացիների տան կահ-կարասիները, առանց ի նկատի ունենալու նրանց դասակարգային վիճակը, եւ այլն... Բնական է, որ այս բռնի միջոցները եղան երկրի ապստամբութեան հիմնական պատճառները (*): Խօսքը փետրուարեան ապստամբութեան մասին է:

Ու Բորեանը մէկիկ-մէկիկ թւում է Յեղկոմի հանած հակաօրինական հրամանագրերը և կատարած ապօրինի գործերը:

Ցոյց է տալիս, որ Հայաստանի բոլշեւիկները ստքի տակ էին տուել խորհրդային օրէնքներն ու հրամանագրերը և կատարել էին բազմաթիւ հակաօրինական և վրնասակար գործեր, որոնց պատճառով ժողովուրդը, որ սկզբից համակրական վերաբերում ունէր դէպի խորհրդային իշխանութիւնը, ի վերջոյ, ստիպուած եղաւ ապստամբութեան դրօշ բարձրացնել նոյն այդ իշխանութեան դէմ:

Մի ուրիշ վկայութիւն, որ, կարծում ենք, նոյնպէս կարող է համարուել անկողմնակալ և, յամենայն դէպս, վստահութեան արժանի: Խօսքը տանք Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետ Յ. Քաջազնունիին, որ յետոյ, ինչպէս յայտնի է, անցաւ բոլշեւիկների կողմը:

(*) Բ. Բորեան՝ «Հայաստան, Դիւանագիտութիւն և Խորհրդ. Միութիւն», Բ. հատ. էջ 126:

«Անցել էր մօտ երկու ամիս այն օրից, գրում է նա իր յուշերում, երբ բոլշեւիկները մտել էին Հայաստան, կազմակերպուել և հաստատուել էին:

«Հայկական եւազոյն դրօշակը և «Մեր Հայրենիք»ը — իբրև հակայեղափոխական սիմբոլներ — վերացուել էին ասպարէզից. նրանց փոխարինել էին պրօլետարական կարմիրն ու պրօլետարական «Ինտերնացիոնալ»ը:

«Կարմիր բանակի զինուորները տեղաւորուել էին քաղաքացիների բնակարաններում, ուտում էին նրանց հացը և վառում էին նրանց վառելիքը:

«Պաշտօնեաններն ու կուսակցական գործիչները գրաւել էին քաղաքի լաւագոյն տները, կահ-կարասին, անկողինները:

«Յեղկամը հրատարակում էր ամէն օր դէկրէտներ ու հրամաններ, որոնք նպատակ ունէին ամրացնելու Հայաստանում պրօլետարական դիկտատուրան և միաժամանակ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ յեղափոխութիւնը:

«Չեկաները անսպառ եռանդով կատարում էին իրենց փրկարար գործը այնպիսի մեծ եռանդով, որ Հայաստանի բանտերում այլեւս տսեղ ձգելու տեղ չէր մնացել:

«Ժողովրդական (կամ յեղափոխական) արիբունալներում (դատարաններում) ընկեր դատաւորները դատում էին ու լուծում քաղաքացիների մէջ ծագած վէճերը, դրական օրէնքի բացտկայութեան պատճառով, համաձայն իրենց «յեղափոխական գիտակցութեան»:

«Բիւզիբում «կոմբըլիջները» հին ու նոր հաշիւներ էին մաքրում անհաճոյ դրացիների հետ:

«Քաղաքներում հաստատուել էին քաղաքային ու տընային կոմիտէներ: Ամէն մի տասնեակ տան վրայ կարգոււած էին տասնապետներ: Տասնապետներն ու տանտէրերը հակողութիւն պիտի ունենային իրենց տների վրայ և եթէ նկատէին որեւէ «հակայեղափոխական» երեւոյթ, անմիջապէս պէտք է տեղեկացնէին Չեկային»:

«Վարչական սխտեմը հիմնուած էր ամբողջովին փոխադարձ հակողութեան ու փոխադարձ լրտեսութեան վրայ: Հսկելու, լրտեսելու և տեղեկութիւններ հաղորդելու պարտականութիւնը դրուած էր ոչ միայն պաշտօնեանների, այլ և ամէն մի քաղաքացու վրայ: Քաղաքացին պարտաւորուած էր ոչ միայն ինքը բարեմիտ լինելու խորհրդային իշխանութեան հանդէպ, այլ և արթուն աչքով հսկելու հարեւանների բարեմտութեան վրայ. եթէ չանէր, անձնապէս կը նկատուէր «հակայեղափոխական», այսինքն՝ ենթակայ Չեկայի խնամատարութեան»:

«Կոմունիստ»ը (կառավարական պաշտօնական օրաթերթը) շարունակ գրում էր ջարդարար յօդուածներ: Յեղափոխութեան յաղթանակը — ասում էր — ասպանովոււած չէ Հայաստանում, որովհետեւ այստեղ չէ եղել քաղաքացիական պատերազմ: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի իսկապէս բնաջինջ լինին հակայեղափոխական տարրերը. կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի խորանայ բանուորա-գիւղացիական դասակարգային գիտակցութիւնը: Յեղափոխական պրօլետարիատը պիտի թափէ իր ձեռքով բուրժուազիի արիւնը, որպէսզի անանցանելի վիճ բաց անի իր և նրա միջեւ:

«Նոյն բովանդակութիւնով ճառեր էին արտասանուում և կոչեր արուում հրապարակային միտինդներում:

«Պատերի վրայ փակցուում էին ֆուտուրիստական ոճով նկարուած ահագին պատկերներ, ուր գետերով հոսում էր «Դոշնակներին» և ուրիշ հակայեղափոխականների պիղծ արիւնը... Ասենք՝ արիւնը հոսում էր ոչ միայն պատկերների վրայ, այլ և «չեկայական» բանտերում:

«Բնակչութիւնը բաժանուած էր երկու անհաւասար մասի. բոլշեւիկներ (կամ բոլշեւիկ ձեւացողներ), որոնց տրուած էին բոլոր իրաւունքները, և ոչ-բոլշեւիկներ (այսինքն՝ ահագին մեծամասնութիւնը), որոնց վրայ գրուած էին բոլոր պարտականութիւնները:

«Իւ առաջին հերթին՝ բոլշեւիկներին կերակրելու, նրանց բոլոր կարիքները հագալու պարտականութիւնը:

«Բողոքները կան հաճախում էր Չեկո-
յի և յարակից գործողութիւնների վրայ, միւս կէտը՝
խուզարկութիւնների ու բռնադրուումների վրայ»:

«Բռնադրուում էր ամէն բան՝ սկսած տնից, կառ-
քից, գրաստից, վառելիքից և վերջացրած երաժշտական
գործիքով, լուսացքի սապոնով, թել-ասեղով... Բաւական
է. որքան բուրժուաները վայելեցին կեանքի բարիքները,
այժմ հերթը կարմիր բանակին է և յեղափոխական պրո-
լետարիատի»:

«Սա մի սկզբունք էր, որ գործադրուում էր ամէն
ուղղութեամբ, ամենայն հետեւողականութեամբ ու ար-
տակարգ եռանդով»:

«Ժողովուրդը յանկարծակիի էր բերուել, շէմել, ա-
հաբեկուել էր: Չէր հասկանում, թէ ինչ էր կատարուում
չուրջը: Չէր հասկանում, թէ ինչ են ուզում իրանից այս
կարմիր աստղանի, պոպոզաւոր գլխարկներ կրող անծա-
նօթները, այս մտուցէրներով ու նագաններով զինուած,
երեսները փխ ներկած դերահաս օրիորդները, այս բազ-
մաթիւ կոմիսարներն ու կոմընկերները, որ օտոմբիլ-
ները նստած՝ օր ու գիշեր վեր ու վար էին անում Երե-
ւանի փողոցներում...»:

«Մենակ «բուրժուան» չէր, որ շէմել էր. շէմել էին
նաեւ աշխատաւոր զանգուածները, որոնք «բուրժուազիի»
հետ հաւասար տուժում էին բողոքները իրաւակարգից:
Մենակ «բուրժուան» չէր, որ թալանուած էր, անարդը-
ւած, իրաւազրկուած. նայն էր և ամբողջ ժողովուրդը
(բացի բողոքներից, ի հարկէ), օրուան աշխատանքով
սպառող բազմութիւնները»:

«Այլեւս ոչ ոք տէր չէր ո՛չ իր ունեցածի, ոչ իր
աշխատանքի: Կոմունիզմը հասկացուել էր ու իրականաց-
ւում էր այն մտքով, թէ ոչ-բողոքի ունեցածը հալա՛լ
է բողոքի»:

Բորեանի և Քաջազնուու առաջ բերած փաստերը
բաւական են հասկանալու համար այն ներքին պայման-

ները. որոնք առաջ բերին հակախորհրդային համաժողո-
վրդական յեղափոխութիւնը փետրուարին: «Փաստերի այս
բաւական մակերեսային թուումը, եղբակացնում է Բորեա-
նը, բացատրում է Հայաստանի ժողովրդական ապստամ-
բութեան պատճառները»:

Բայց միայն ներքին պատճառները չէին, որոնք հայ
ժողովրդին սաքի հանցին խորհրդային իշխանութեան
դէմ: Հակառակ իրենց տուած հանդիսաւոր խոստումների
և յանձնառութիւնների՝ բողոքները սպիկար գանուե-
ցին և արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Նրանք խոստանում էին Հայաստանը խորհրդայնաց-
նելուց անմիջապէս յետոյ, վերականգնել յարաբերու-
թիւնները արտաքին աշխարհի հետ, Բուսաստանից բերել
«հաց և մանուֆակտուրա», կարգադրել հարեւանների հետ
հողային վէճերը և Բուսաստանի օգնութեամբ բարի-հա-
րեւանական կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ: Արդ՝ Հա-
յաստանի Յեղկոմը ինչպէ՞ս արդարացրեց ժողովրդի յոյ-
սերը:

Նախ՝ ճանապարհների խնդիրը: Խորհրդայնացումից
յետոյ էլ Հայաստանը կտրուած մնաց արտաքին աշխար-
հից, Բաթումի պահեստներում դիզուած հայկական պա-
րէնն ու սպրանքները տեղից չչարժուեցին, և վրաստա-
նը աւելի եւս ամուր գոցեց իր դռները հայերի առջեւ:
Յեղկոմի դիմումները, թախանձանքներն ու սպառնալիք-
ները ո՛չ մի ազդեցութիւն չգործեցին վրաստանի կռա-
վարութեան վրայ: Անօգուտ անցաւ և Մոսկուայի միջա-
մտութիւնը:

Այսպէս, Խորհրդ. Բուսաստանի լիազօր դեսպանը,
1920 թ. դեկտ. 25 դիմումագրով, մատնանշելով, որ
«սովահար Հայաստանի շրջափակումը շարունակուում է
ամբողջ ծաւալով»՝ պահանջեց բանալ երկաթուղային հա-
ղորդակցութիւնը Հայաստանի հետ: Պատասխանը եղաւ
մերժում: 1921 թ. յունուար 21-ին Մոսկուայի նորից պա-
հանջեց՝ «անմիջապէս իրականացնել արանդիտի իրաւուն-

քը վրաստանի վրայով դէպի Հայաստան»։ Արդիւնքը ելաւ նոյնը. վրաց կառավարութիւնը մերժեց։

Վրաստանը տեղի չտուեց և սահմանավէճի հարցում։ Իշխանութեան գլուխ անցնելուց անմիջապէս յետոյ, Հայաստանի Յեղկոմը, իրար յետեւից, մի շարք հեռագիրներով պահանջեց, որ վրացիները հեռանան հայկական հողերից և վրացական զօրքերը յետ քաշուեն Լուրի չէզոք գօտուց։ Վրացիները բնաւ կարեւորութիւն չտուին այդ պահանջներին։

Սա մէկ նմոյշ Հայաստանի Յեղկոմի կատարած դիմումներից։

Դեկտ. 30-ին, Խորհրդ. Հայաստանի արտաքին գործավար Ա. Բէգզատեանը հետեւեալ ծանուցագիրը ուղղեց վրաց կառավարութեան։

«ՅԵՐԵԱՆԸ, 30 դեկտ. (ռադիո). — Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարին։

«Ձեզոք գօտուց ձեր զօրքերը յետ քաշելու մասին սոյն դեկտ. 7-ին և 10-ին ձեզ ուղղած զիմումների մէջ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը արտայայտել էր ազատագրուած ժողովրդի կամքը՝ վերադառնալու խաղաղ աշխատանքի իր երկրի այն մասում, որ թէեւ պատերազմող կողմերի թշնամական գործողութիւնների անմիջական վայր չէր, սակայն թուրքիայի հետ վարած պատերազմի ընթացքում ձեր կառավարութեան կողմից աստիճանաբար վերածուած էր զինուորական գրաւման վայրի՝ իր բոլոր քաղաքացիների համար անտանելի ծանր հետեւանքներով։

«Նկատի ունենալով, որ ձեր կառավարութիւնը իր սոյն դեկտ. 10-ի և 21-ի պատասխաններով մերժում է գոհացում տալ չէզոք գօտու հայ աշխատաւոր բնակչութեան այնքան հասկանալի ցանկութեան և ձեր կրկնակի մատնանշումները, թէ ձեր կառավարութիւնը Դաշնակցականների հետ սոյն տարուան նոյեմբ. 13-ին համաձայնութիւն է կնքել այդ մասին, Հայաստանի Ս. Խ. Հանր.

կառավարութիւնը ստիպուած է նորից մատնանշել այն հանգամանքը, թէ նա ինքը առհասարակ մերժում է ամէն մի հնարաւորութիւն ձեր կառավարութեան կողմից մատնանշելու նոյեմբ. 13-ի համաձայնագիրը, որ ձեր իսկ կառավարութեան գործողութիւններով չեղեալ է նկատուած։ Ձեր կառավարութեան ձեւական պնդումը, թէ իր կողմից ճշգրիտ կատարուած են նոյ. 13-ի համաձայնագրի պայմանները, չի կարող ընդունուել Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութեան կողմից՝ նկատի ունենալով այն համարածանօթ իրողութիւնները, որ ձեր զօրքերը համաձայնութեան առաջին իսկ օրերն անցիլ են չէզոք գօտու սահմանները, գրաւել են Քոլագերանը, Շահալին, Զալալ-Օղլին, Նիկոլայեւկան և Հայաստանի տէրիտորիայի ուրիշ անվիճելի կետեր, որ այդ տեղերում նշանակուած են վրացի հրամանատարներ, արձակուած են հայ ծառայողները և փոխարինուած են լրացիներով. որ նոյեմբ. 19-ին բռնագրաւուած է Քոլագերան կայարանի գործիքների սենեակը, ձերբակալուած են առանց պատճառների որեւէ բացատրութեան և հրամանի կայարանի հեռագրական պաշտօնեաներ Գարեգին Տէր Յարութիւնեանը, Համկան պաշտօնեաներ Գարեգին Տէր Յարութիւնեանը, Համբարձում Պետրոսեանը և Արտաշէս Շահվերտեանը, որոնք յետոյ տարուած են Աշաղա-Սարայլ, որ, վերջապէս, պատժիչ զօրամաս է ուղարկուած Շնոզ գիւղի հայ գիւղացիների դէմ և ուժբակոծուած է յիշեալ գիւղը։

«Սրանից անկախ, Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութիւնը չի կարող նոյնպէս համաձայնուել ձեր կառավարութեան նոյեմբ. 13-ի համաձայնագրի վրայ ունեցած հայեցակէտին, որովհետեւ այդ համաձայնագիրը չի պայմանաւորուած ոչ մի փաստացի հանգամանքով։ Բացի այն, որ խնդրի այդպիսի մեկնաբանութիւնը, առհասարակ, անընդունելի է պայմանագրի փոխարարութիւնների տապալէզում, որքան վերջիններս միշտ յինուում և պահպանում են իրենց օրինական ոյժն ու նշանակութիւնը միայն իրենց առաջ քաշող պայմանների սահմանները։

րում, — նոյեմբ. 13-ի համաձայնութեան բնագիրն ինքն իսկ լիովին բացատում է մի այդպիսի մեկնաբանութիւն: Այդ բնագիրը, իբրև կնքուած համաձայնութեան հիմունք, ճշդիւ առաջ է քաշուած երկու հանգամանք — Անատոլուի կառավարութեան զօրքերի յարձակումը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ և այդ բանի հետեւանքով չէզոք գօտիի և բուն վրաստանի համար ստեղծուող սպառնալիքը: Այդ երկու հանգամանքների վերացուելուց յետոյ, վրաց զօրքերի մնալը չէզոք գօտում այլևս կորցնում է ամէն արդարացում և չի կարող ընդունուել Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութեան կողմից: Հայաստանում քաղաքական նոր իրաւակարգ և ընկերային նոր փոխարարութիւններ հաստատուելուց յետոյ, հնացած են դատում այն արհեստական կապերը, որոնք փաթաթուած են Անդրկովկասի հանրապետութիւնների վզին նրանց հովանաւորների կողմից: Շահագրգռուած լինելով վերջ տալու յիշեալ կացութեան չէզոք գօտու և Հայաստանի անվիճելի երկրամասի սահմաններում, որ գրաւել են վրաց զօրքերը, Հայաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը՝ ելնելով ինչպէս Խորհրդային կառավարութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնից, այնպէս և նրա հռչակած սկզբունքներից՝ պատրաստ է օգտագործել ամենից առաջ վիճելի խնդիրների խաղաղ լուծման եղանակը: Իսկ յիշեալ վէճը արագօրէն լուծելու և այդպիսի դէպքերում սովորական ձգձգումների առաջն տանելու համար, իմ կառավարութիւնը ամենից աւելի նպատակադարձար է համարում չէզոք գօտու վիճելի խնդիրը լուծել Ռուսաստանի Ս. Գ. Խ. Հանրապետութեան ներկայացուցչի մասնակցութեամբ:

«Այս խնդրի վերաբերմամբ Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութիւնը սպասում է ձեր կառավարութեան շուտափոյթ պատասխանին»:

Խորհրդ. Ռուսաստանի դիմումն ու վերջինիս միջնորդութիւնն էլ չօգնեցին. վրացիները միաքին անդրդուելի և շտրունակեցին գրաւած պահել լոսին և երկաթուղային հաղորդակցութիւնը չվերականգնեցին:

Աւելի փայլուն չէր վիճակը և «Եղբայրական» Ազրբէջանի ուղղութեամբ, հակառակ որ այնտեղ իշխանութիւնը բոլշեւիկների ձեռքին էր:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերին Ազրբէջանի կառավարութեան պետ շքեղեր Նարիման Նարիմանովը՝ Հայաստանի Յեղկոմին ուղղած հեռագրով ծանուցեց, որ այլևս Հայաստանի և Ազրբէջանի միջև տարբար չի լինում է Ղարաբաղը Հայաստանին: Այնուհետև Ղարաբաղը պէտք է մտնէր Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մէջ, և այդ հանգամանքը գահուկաւութեամբ ընդունուեց հայերի կողմից: Բայց յետոյ ի՞նչ անցաւ դարձաւ, յայտնի չէ, հաւանաբար, թուրքերը ճնշում գործ դրին Մոսկուայի վրայ, և Ղարաբաղը Հայաստանին չմիացուեց: Այդ առթիւ, հայ կոմունիստական շրջաններում տրուած էր այն բացատրութիւնը, թէ Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէր արել յայտարարութիւնը, այլ, իբրև պրոպագանդ, հայ բոլշեւիկների գործը դիւրացնելու նպատակով:

Ղարաբաղը մնաց Ազրբէջանի ձեռքը, Նախիջևանն էլ՝ թուրք-բոլշեւիկական գրաւման առկ:

Ռուսաստանից պարէն ստանալու յոյսն էլ ի դերու ելաւ: Նախ՝ Ռուսաստանը ինքը անօթի էր: Երկրորդ, ձմրան սառնամանիքների և բուք ու բորանի պատճառով հաղորդակցութիւնը շատ էր դժուարացել, թէև, ինչպէս տեսանք վերջ, հաղորդակցութեան դժուարութիւնները արգելք չէին, որ Հայաստանի պարէնն ու ապրանքները փոխադրէին Բաքու և Մոսկուա:

Աւելի վատ եղաւ հայ բոլշեւիկների գործը թուրքերի հետ: Նրանք հուստացնում էին ամենքին, թէ թուրքերի թշնամութիւնը դէպի հայերը հետեւտնք էր դաշնակցականների վերաբերմամբ տածած ստեղծութեան. բաւական է Հայաստանը յայտարարել խորհրդային և եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական յարաբերու-

թիւնները կը բարելաւուեն և թուրք բանակը անմիջապէս կը հեռանայ Ալիքսանդրապոլից և Կարսից:

«Այս ոգիով էր ներշնչուած և Յեզկիմի առաջին «դէկլարացիան», ուր հետեւեալ տողերն են նուիրուած թուրքիային. — «Հայաստանի Յեզափոխական Կոմիտէն լի է հաւատով, որ ինքը վայելում է թուրքիայի աշխատաւոր գանգուածների վստահութիւնն ու համակրանքը — այն ժողովուրդի, որ արդէն հասկացել է Անտանտի դարաւոր լծից ազատուելու անհրաժեշտութիւնը և որ կոչուած է խոշոր դեր կատարելու Արեւելքի յեզափոխականացման գործում: Հաւատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրուող հասարակական թուրքիան, հաշուելով մեզ թուրքիայի հետ միասին Սեւրի դաշնագրի թշնամի, անմիջապէս եղբայրական ձեռք կը մեկնէ մեզ, երբ մենք կը տապալենք մեր թշնամուն (Դաշնակցականներին) և նրա հետ միասին պայքար կը մղենք Անտանտի գիշատիչների դէմ: Մենք համոզուած ենք նոյնպէս, որ յաղթողի սուրը չէ որ պիտի թելադրէ յառաջիկայ հաշտութեան դաշնագիրը Սորհրդ. Հայաստանի և աշխատաւոր թուրքիայի միջեւ. այլ Սորհրդ. Հայաստանի և աշխատաւոր թուրքիայի ազատ ժողովուրդների եղբայրական համերաշխութիւնն ու համաձայնութիւնը»^(*)»:

Ինչպէ՞ս պատասխանեց «աշխատաւոր թուրքիան» Յեզկիմի պարզած «եղբայրական ձեռքին»:

«Դուրս եկաւ, ասում է Բորեանը, որ Յեզկիմը շատ մեծ յոյսեր էր կապում «աշխատաւոր թուրքիայի» հետ: «Հասարակական թուրքիան» մէկից աւելի անգամներ ցոյց է տուել իր «համակրանքը» հայերին ու Հայաստանին: Նա դաճեցազորով պարսաւորքեց Խորհրդ. Ռուսաստանին (Յեզում գործ դնել Խորհրդ. Հայաստանի վրայ): (Բ. հոտոր, էջ 151):»

Եւ, յիրաւի, խորհրդայնացումը ո՛չ մի նշանակութիւն չունեցաւ թուրքերի համար. նրանք մազաչափ

(*) Բորեանի գիրքը, Բ. հատոր, էջ 151:

անգամ չփոխեցին իրենց վերաբերումը դէպի հայերը, չպարպեցին Ալիքսանդրապոլը, վերջ չտուին հալածանքներին, բռնութիւններին, թալանին ու սպանութիւններին հայկական շրջաններում:

Հայաստանը գրաւուած էր ռուսական զօրքերով, Հայաստանում տիրում էր խորհրդային իշխանութիւն, Ալիքսանդրապոլում էլ Յեզկիմ էր հաստատուած, Հայաստանի Յեզկիմը «եղբայրական ձեռք» էր մեկնում թուրքերին և կաշուից դուրս գալիս ցոյց տալու համար, որ ինքը «Դաշնակներից» տարբեր բան է, թուրքիային բուրեկամ իշխանութիւն է, Երեւանից բարեկամական հաւաստիացումներ էին ուղարկում Էնկիւրի. — այդ ամէնը շփոխեց թուրքերի հակահայ ընթացքը: Ընդհատակը, կարծես է՛լ աւելի գրգռեց նրանց հայերի դէմ, որ նորից բռնել էին ռուսների փէշը՝ շարունակելու համար իրենց ռուսասիրական աւանդական քաղաքականութիւնը: Երեւանից «եղբայրական» սգիով հեռագիրներ էին փոխում Էնկիւրի, իսկ թուրք կառավարութիւնը պատասխանում էր, թէ ինքը ո՛չ մի տարբերութիւն չի տեսնում չգաշնակներին և հայ բոլշեւիկների միջեւ: Եւ ռուսների աչքի առջեւ, թուրք զօրքերը շարունակում էին դաժանօրէն ամայացնել Շիրակի հայկական գիւղերը, աւերել ու կոտորել և հազարներով հայեր կոտորել:

Հայաստանի Յեզկիմը բազմաթիւ առիթներով զիմեց Էնկիւրի՝ աղաչանքով ու բողոքով՝ վերջ տալու համար թուրք բանակի կողմից հայ խաղաղ բնակչութեան դէմ գործուող դաժանութիւններին, բայց ո՛չ մի յաջողութիւն չունեցաւ. թուրքերը պարզապէս արհամարհում էին հայ բոլշեւիկներին, երեւի, վստահ, որ ռուսները չեն պաշտպանի նրանց:

Սոսկ նմուշի համար առաջ բերինք Հայաստանի արտաքին գործաւար Ա. Բէգլատեանի 21 յունուար հեռագիրը թուրք կառավարութեան: Նա աւելի պերճախօս է, քան սրեւէ խօսք:

«Անգարա, Տաֆլիսասանի Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութեան արտաքին գործերի կոմիտեի անունով: Պատկեր՝ Մուսկուա, արտ. գործ. Ժող. կոմիտեի Զինարարական, Տեղ. Գաբրիելեանին: Պատկեր՝ Բագու, արտ. գործ. Ժող. կոմ. Հուսեյնովին, Արաբկոնովին:—

«Խորին վրդովմունքով հաղորդում է ձեզ Հայաստանի կառավարութիւնն այն անբնական երեւոյթների մասին, որոնք ստացել են մասայական և քրոնիկական բռնոյթ և որոնք նկատուում են մեր սահմանակից շրջաններում: Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութեան ստացած ստոյգ տեղեկութիւնների համաձայն, կարսի, Ալեքսանդրապոլի գաւառներում և չէզոք գոտիում ձեր գրաւման զօրքերի կողմից տեղի են ստեղծուում խաղաղ աշխատանք բնակչութեան վրայ՝ անընդհատ բռնութիւններ, թալան և սպանութիւններ: Տաճիկ զօրքերի կողմից գրաւուած բոլոր վայրերից ժողովուում են Խորհրդ. Հայաստանին պատկանող պետական գոյքերը, աւարի են ենթարկուում մասնաւոր անձերի գոյքն ու տնտեսութիւնը, քչուում են գիւղացիների անասունները և գրաւուում է բնակչութեան վերջին պարենաւորումը: Այդպէս, Ալեքսանդրապոլ քաղաքից վերջին ամսուայ ընթացքում տարուած են գիւղատնտեսական մեքենաները, շոգեկառքերը, հեռագրի ու հեռախօսի կազմածները, օթոմոբիլները, մասնաւոր գոյքը եւայլն: Գաւառն ամայացած է, բոլոր անասունները քչուում: Նալբանդ կայարանում կենտրոնացած է հացահատիկների մեծ պուշոր Տաճկաստան ուղարկելու համար, որպիսին խլուած է շրջակայ գիւղերում և այդպիսով գիւղացիները դատապարտուում են սովամահութեան:

«Աշխատանքի ընդունակ բոլոր 18-50 տարեկան հասակի տղամարդիկ բռնի քչուում են իրենց հայրենի տեղերից և խլելով նրանցից ալիւրի պարկերից կարուած ամբողջ վերնագրեստը՝ քչուում, տարուում են ձմեռուան ցըրտին դէպի Սարըղամիշի և Էրզրումի շրջանները՝ ծանր ու բռնի աշխատանքների: Այնուհետեւ, Ղարաքիլիսայից ե-

կող իսլամականների խմբերին ձեր գրաւման զօրամասերի ներկայացուցիչները փորձուում են ուղարկել կարսի վրայով դէպի Էրզրում՝ նոյնպէս բռնի աշխատանքելու համար վերայիշեալ պայմաններում:

«Կարսում, ձեր զօրքերի կողմից գրաւուելուց յետոյ, առաջին երեք օրերը տեղի են ստեղծուել և մասայական բռնոյթ են ստացել թալանը, բռնութիւններն ու սպանութիւնները, որոնք աւելի կրճատուած չափերով շարունակուում են մինչեւ օրս: Յիշեալ գիւղերի ամբողջ վառելիքը գրաւուած է, մինչեւ իսկ վառելիք չէ թողնուած նաեւ որբանոցներում: Տղամարդիկ քչուում են Սարըղամիշ և Էրզրում, պարենաւորումը խլուած է և աւելում քչուում: Աղբուլաղի և Համամլուի շրջաններում, սակեարների առանձին զինուած խմբեր ներս են խուժուում հայ գիւղերը, թալանում և սպանում են, իսկ կանանց բռնաբարում: Դեկտ. 13-ին կուլինջի գիւղում տեղի ունեցաւ այդպիսի դէպք: Դեկտ. 26-ին տաճկական 36-րդ գնդի զօրամասի կողմից Գաֆթաուլի գիւղը գրաւուելուց յետոյ, բանուորների թուում, նոյն գիւղացիներից ինը հոգի երիտասարդ կոմունիստներ՝ վարդ Տէր Պետրոսեան, Պետրոս Մինասեան, Իգնատիոս Վարդանեան, Մարտին Մուրատեան, Ստեփաննոս Մուրատեան, Մանուէլ Ամանեան, Թումաս Ատոմեան, Խաչատուր Կուսիկեան և Մանուէլ Ասլանեան, աշխատանքների վերջացնելուց յետոյ, գաղանաբար սպանուեցին նոյն գիւղի մի դարմանոցում: Նրանց դիակները դուրս բերուեցին Գաֆթաուլի բնակիչ Ստեփաննոս Բոյաճեանի սայլով, և սճրագործութեան հետքերը ծածկելու համար՝ սպանուեց սայլի տէրը: Յունուար 13-ին, սակեարների մի խումբ, առանց պատճառի, յարձակուեց Եգանեատ գիւղի վրայ և կատաղի կրակ բացեց վրան:

«Չէզոք գոտու կից գիւղերում գիւղացի խաղաղ հայ բնակչութեան վրայ կատարուած թալանը, բռնութիւններն և սպանութիւնները սովորական երեւոյթ են դարձել:

Միայն չորրորդ կոմիտարիատի գաւառամասում ցուցակագրուած են աւելի քան երկու հարիւր այդպիսի սպանութիւններ:

Շրջանի բնակչութիւնը տեւորի է ենթարկուած, բնակիչների գիւղական ու անային անտեսութիւնն աւերուած է, անասունները՝ քշուած և հարկերի անուան տակ խլուած են բնակչութեան բոլոր կենսամթերքները: Ձիւնուած գորամասերի յարձակումները չէզոք գոտու վրայ վերջերս քրոնիկական բնոյթ են ստացել և եթէ այդպէս շարունակուի, նոյն աւերումը տեղի կ'ունենայ ինչ որ կատարուեց Ալեքսանդրապոլի շրջանում, ուր աւերուած են աւելի քան 50 գիւղեր:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան, չնայած այն հանգամանքին, որ հաղորդակցութիւնը դժուար է և կաշկանդուած մեր հեռագրի վրայ դրուած ձեր կոնտրոլով (մինչեւ իսկ Յեղկոմի վերաբերմամբ), այլ և այն հանգամանքին, որ ձեր կողմից չի թոյլատրուած մեր ընկերներին դուրս գալ Ալեքսանդրապոլից, բայց այնուամենայնիւ մեզ յաջողուեց անկասկածելիօրէն հաստատել, որ Յեղկոմի իշխանութիւնը ձեր զօրքերով գրաւուած քաղաքում ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ֆիկցիա և կարող է իրական լինել այն չափով, ինչ չափով կարեւոր է զինուորական հրամանատարութեան:

Ձիւնուորական հրամանատարութեան կողմից յեղափոխական կոմիտէին ներկայացուած մշտական պահանջները և վերջնագրերը, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունին Յեղկոմի խնդիրների հետ, որպէս խորհրդային իշխանութեան օրգանի (ինչպէս բռնի աշխատանքների համար մարդիկ տալը, 10 հազար հրացանների պահանջը, ասկերանի սպանողին յանձնելը, որ յայտնի չէ թէ ո՞վ է սպանել, ե՞րբ և կամ ո՞րտեղ եւայլն), որ ստորացրել է Ալեքսանդրապոլի յեղափոխական կոմիտէին և փաստօրէն դարձրել է նրան զէնք Ալեքսանդրապոլը գրաւող զօրամասերի ձեռքին, — Հայաստանի Յեղափո. կոմիտէն ստիպ-

ուած է, այսուհետեւ, նման օրգանի գոյութիւնը բոլորովին աւելորդ համարել, քանի որ դա խորհրդային իշխանութեան վարկը ձգում է թէ՛ աշխատաւոր մասաների և թէ՛ քաղաքացիների աչքում:

Այնտեղ, ուր գոյութիւն ունի վերոյիշեալ տեսակի զինուորական գրաւում և ուր ստրկացում և աւերում են տիրում, այնտեղ չի կարող տեղի ունենալ բանուորագիւղացիական իշխանութիւն:

Յիշատակուած բոլոր փաստերի անկողմնակալ վերլուծութիւնը ակներեւ է դարձնում, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը չի կարող թոյլ տալ նման արարքներ այն հողամասերի վրայ, որոնք իրաւամբ նա ճանաչում է իր սեփականութիւնը, որովհետեւ դրանց նպատակն է յայտնապէս երկիրը անտեսապէս աւերել և նրա բնակչութիւնը դատապարտել քաղցի և արհեստական ոչնչացման:

Սխորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը, այդպիսով, ստիպուած է նայել ձեր հրամանատարութեան գործողութիւնների վրայ այն հայեցակէտով, որ դրանք բերում են անխուսափելի արիւնաքամում և լիակատար անտեսական քայքայում այն շրջաններում, որպիսիները պատերազմի ժամանակ, տաճկական զէնքի յաջողութեամբ, ընկել են և գտնուում են նրա ժամանակաւոր տիրապետութեան տակ և որոնք պէտք է անցնեն մի այլ պետութեան: Ձեր զօրքերի մէջ գտնուած կարգապահութեան հանրածանօթ փաստը և ասկերանների ունեցած անկասկած համակրանքը դէպի խորհրդային իշխանութիւնը ենթադրել չեն տալիս, որ վերը յիշատակուած բռնութեան դէպքերը ինքնակամ գործողութիւններ են, որով ուժեղանում է կատարուող անկարգութիւնների նշանակութիւնը:

Սխորհրդային Հայաստանի աշխատաւոր բնակչութեան անունից, որ խորհրդային իշխանութիւնն ընդունելուց յետոյ ցոյց է տուել իր ջերմ ցանկութիւնը ապրելու յեղափոխական Տաճկաստանի հետ խաղաղութեամբ և եղբայ-

բարբար և որ միանգամ ընդմիջտ ազատուել է իր հայրե-
նիքի նացիստներին լծից, ես ստիպուած եմ մատնանշել,
որ վերոյիշեալ փաստերը, որպէս սպառնալից նշան, կա-
րող են արգելք լինել Խորհրդային Հայաստանի և ողջա-
ուող Տաճկաստանի յեղափոխական խնդիրների իրակա-
նացման:

«Լիազէս հաւատացած, որ ցոյց տրուած փաստերի
վերաբերութեամբ մեր մէջ տարակարծութիւններ չեն
լինի, իմ կառավարութիւնը չի կասկածոււմ, որ Տաճկաս-
տանի կառավարութիւնը չի յապաղի արմատական միջոց-
ներ ձեռք առնել գաղարեցնելու նման փաստերը, որին
ամենաշուտ կերպով կարելի է հասնել միայն հեռացնելով
զօրքերը Ալեքսանդրապոլի գաւառից և Կարսի հիւսիսա-
յին և արեւելիս շրջաններից: Խորհրդային Հայաստանի
կառավարութիւնը լիովին հաւատացած է, որ նրա արդա-
րացի պահանջները չեն կարող չճանաչուել Տաճկաստանի
Ազգային Մեծ Ժողովի բարեկամ կառավարութեան կող-
մից, և շուտափոյթ պատասխանի է սպասոււմ ձեր կառա-
վարութիւնից՝ այդ աննորմալ կացութեան վերջ տալու
համար ձեռնարկուած քայլերի մասին, որոնք պէտք է
կատարեն նրա անկեղծ մտադրութիւնների զգացմունք-
ները գէպի իր հարեւան խորհրդային իշխանութիւնը:
21 յունուար, 1921:

«Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժո-
ղովրդ. կոմիտար՝ Ա. Բէյ-ՉԱՏԵԱՆ»:

Այս հեռագիրն էլ արժանացաւ նոյն բախտին, ինչ-
պէս սրանից առաջ և յետոյ տրուած միւս հեռագիրները:
Թուրքերը ո՛չ մի կարեւորութիւն չտուին նրան: Փաս-
տօրէն մտաւ մատին չզարկեց և Մոսկուան՝ սանձահարե-
լու համար թուրքերին: Եւ հասկանալի է, թէ ինչ հիաս-
թափութիւն և յուսահատութիւն առաջ եկաւ հայ ժողո-
վըրդի մէջ:

«Խորհրդային իշխանութիւնը, գրոււմ է Բարեանը, ոչ
մի գործնական քայլ չտաւ հեռացնելու համար թուրքե-

րին Հայաստանից, այն ինչ ժողովուրդը համոզուած էր,
որ խորհրդայնացումից և Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ բա-
րի դրացիական յարաբերութիւնների հաստատումից
յետոյ, թուրքերը այլեւս անելիք չունէին Հայաստանում,
և Ռուսաստանը թոյլ չի տայ թուրքերին գրաւելու Հա-
յաստանի հողերը, որոնց վրայ թուրքերը ոչ մի իրա-
ւունք չունէին: Ժողովուրդը «համոզուած» էր, որ թուր-
քերը եկել են Խորհրդ. Ռուսաստանի գիտութեամբ և օգ-
նութեամբ, որպէսզի տապալեն դաշնակցականների կա-
ռավարութիւնը և Խորհրդ. Հայաստանի վրայով կապ
հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ պարզուեց, որ
թուրքերը եկել են իբրև նուաճողներ, և երկրի վիճակը
վտարացաւ, — մի բան, որ ժողովուրդը չէր կարող
սպասել խորհրդային իշխանութեան «գալուց» Հայաս-
տան... Թուրքերի աւանդական քաղաքականութիւնը
հայերի նկատմամբ և հայերի պատմականօրէն հաստա-
ուած ոչ-բարեկամական յարաբերութիւնները թուրքերի
հանդէպ. ստեղծեցին անտանելի ծանր մթնոլորտ հայկա-
կան զանգուածների համար, և նրանք ազատութիւն էին
սպասոււմ: Բայց միայն սպասոււմ էին, որովհետեւ Յեղ-
կոմի և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, որ հիմնուած
էր արեւելեան օրինակաբանի վրայ, ցոյց տուեց ժողո-
վըրդին, որ թուրքերը չպիտի հեռանան: Ժողովուրդը
ջղոյնանաւմ էր, և հակայեղափոխական քարոզչութիւնը
նպաստուոր հող էր գտնոււմ նրա մէջ» (*):

Հայ բաղնիքները, ի հարկէ, այնքան անխելք ու
անմիտ չէին, որ չըմբռնէին իրենց վիճակի անյոյս լի-
նելը: Նրանք գիտէին, որ այն ժամանակ, երբ Բեհագիմ
կարաբէքիրի զօրքերը անպատիժ քարուքանդ էին անոււմ
հայկական գիւղերը և բնաջնջոււմ հայութիւնը, Մուսթա-
ֆա Քեմալի ներկայացուցիչները Չիչերինի հետ բանակ-
ցութիւններ էին վարոււմ Մոսկուայում, որոնք յանգեցին
1921 թ. մարտ 16-ի «բարեկամութեան և եղբայրական

(*) Հասար. Բ., էջ 135-36:

դաշնագրութեան, որ Հայաստանի համար ունեւեմատ աւելի ծանր պայմաններ էր պարունակում, քան նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Այսպէս, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով «Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարում էին վիճելի մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ՝ որոշելու համար վերջնական քախար այդ նահանգներին»: Մոսկուայի դաշնագրով այդ նահանգները վերջնականապէս յանձնուում էին Թուրքիային:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Շարուրն և Նախիջևեանը ժամանակակարգապէս օժտուում էին ինքնավարութեամբ՝ գտնուելով Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ որոշուի նրանց բախտը»: Մոսկուայի դաշնագրով Շարուրն ու Նախիջևեանը յանձնուում էին Ազրբէջանին, և այս վերջինը իրաւունք չուէր փոխանցելու մի երկրորդ կողմի. այսինքն՝ Հայաստանին:

Մոսկուայի դաշնագիրը վերջը վաւերացուեց և Կարսի դաշնագրով Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների և Թուրքիայի միջեւ, Խորհրդ. Ռուսաստանի խնամակալութեան ներքոյ:

Եթէ աւելացնենք, որ հետագային, Ստալինեան սահմանադրութեամբ, Ախալքալաքն ու հայկական Լոռիի մի մասն էլ վերջնականապէս յանձնուեցին վրաստանին և հայկական Ղարաբաղը՝ Ազրբէջանին, պատկերը կը լինի կատարեալ:

Ահա այս ներքին և արտաքին, առարկայական ու ենթակայական պատճառները, հաստատուած հէնց բոլշեւիկեան վկայութիւններով, փաստերով ու վաւերագրերով, կարճ ժամանակամիջոցում, ընդհանուր հիասթափութիւն և գայրոյթ առաջ բերին հայ ժողովուրդի մէջ և, ի վերջոյ, յանգեցին համաժողովրդական տարերային ապստամբութեան — Փետրուար 18 ին:

Ի Բոքեանը շատ ճիշդ է գտնուում, երբ գրում է, թէ արտաքին քաղաքականութեան և, մասնաւորապէս, Թուր-

քիայի խնդրում կրած պարտութեան և ներքին սխալների և անուշութեան հետեւանքով էր, որ Յեղկոմը մատնուեցաւ ձախողանքի: «Այդ բոլորը անմիջապէս մի շարք բախումներ առաջ բերեց բնակչութեան հետ և յանգեց այն բանին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից երկու և կէս ամիս յետոյ, հակայեղափոխութիւնը, օգտագործելով իրեն համար ստեղծուած չափազանց նպաստաւոր պայմանները՝ ապստամբութիւն առաջ բերեց երկրում: Յեղկոմը հասկանալով իր անզօրութիւնը՝ օգնութիւն խնդրեց Խորհրդային Ռուսաստանից և փոխուստի մէջ փրկուելով իր փրկութիւնը, փոքրաթիւ զօրամասի պահպանութեան տակ, Հայաստանի փրկութեան գործը փոխանձեց կարմիր բանակի ձեռքը» (*):

Հ Վաղաքացիական կռիւը, ասում է Բոքեանը, շատ յամուռ բնոյթ էր կրում: Ապստամբութեան գլխին գլուխուեցին դաշնակցականները, որոնք երեւան բերին բաւարար չափով կազմակերպութիւն Յեղկոմի դէմ մղած կռուում, և նրանց ուժերի գերազանցութիւնը սպառնում էր խորհրդային իշխանութեան Հայաստանում: Ապստամբութիւնը և Վաղաքացիական իշխանութեան մնացորդները հաշուեյարդարի ենթարկուեցին կարմիր բանակի ուժերով, 1921 թ. ապրիլի սկզբին (**):

Փետրուարեան ապստամբութեան պատմութիւնը այս գրքոյի սահմաններից դուրս է: Բայց ինչքան որ հարցը վերաբերում է մեր ընդգրկած նիւթին, պէտք է ասենք, որ փետրուարեան ապստամբութիւնը, ինչպէս հաստատուած են և բոլշեւիկներն իրենք, նախամտածուած ու ծրագրուած քաղաքականութեան արդիւնք չէր: Ընդհակառակը, այն ժամանակուայ պայմաններում, ոչ մի լուրջ մարդ չէր կարող մտածել ապստամբութեան մասին: Եթէ մի օր այդ շարժման իսկական պատմութիւնը գրուի, պիտի երեւայ, որ շատեր այն գործիչներից, ո-

(*) Հասոյ Բ., էջ 159:

(**) Նոյն տեղը, էջ 140:

X

ՀԱՅ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐԻ ԹԱՂԹԱՆԱԿԻ
ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Փետրուարեան ապստամբութիւնը և յաջորդող յամառ կռիւները հաստատեցին մի բան — որ խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում գոյութեան ոչ մի իրաւունք չունէր: Եթէ խնդրի լուծումը թողնուէր հայ ժողովրդին, Յեղկոմը այլևս երբեք Հայաստանի երես չէր տեսնի:

Այս փաստը ճշող տպաւորութիւն թողեց բոլշեւիկների վրայ. կարմիր բանակը, յանուն բանուորա-գիւղացիական իշխանութեան, կուռում էր Հայաստանի բանուորների և գիւղացիների դէմ: Եւ զի բանալի չէր ուղղամտական համայնավարների խոստովանութիւնը թումանեանին, թէ՛ «ամբողջ յեղափոխութեան ընթացքին կարմիր բանակը աւելի անմիտ կռիւ չի վարել», որովհետեւ բոլշեւիկեան ամբողջ տիրապետութեան ընթացքին ո՛չ մի ժողովուրդ այնպէս բուռն ու յամառ չի կռոււել իր կեանքի և արժանապատուութեան, իր հայրենիքի ազատութեան համար, որքան հայերը, 1921 թ. փետրուար-մարտ ամիսներին:

Հայաստանի անօրինակ դէպքերը արձագանգ գտան և Մոսկուայում, ուր Լենինը ինքը անձամբ ձեռք առաւ կովկասեան խորհրդային գործերի կարգադրութիւնը: Մոսկուան փոխեց Հայաստանի նախկին Յեղկոմը և արգելեց Աւիս Նուրիջանեանի պէս բախտախնդիրների մուտքը Հայաստան: Լենինը զգաստութեան և խոհեմութեան հրաւիրեց կովկասի կոմունիստներին և Հայաստան ուղարկեց

Ալ. Մետսնիկեանին՝ յատուկ յանձնարարութեամբ: Հայաստանը պէտք է անցնէր առաջին Յեղկոմի խելացնոր «գինուորական կոմունիզմի» բովից և փետրուարեան ապստամբութեան փոթորիկներից, որպէսզի իրաւունք ըստանար գէթ աննշան ազատութեան և մարդկային տարրական կեանքի:

Լենինը Մետսնիկեանին տուեց մի նամակ, որի հրահանգներով պէտք է ղեկավարուէին այնուհետեւ կովկասի բոլշեւիկ իշխանուորները: Առաջ բերենք այդ հետաքրքրական մարդկային վաւերագիրը, սր այնքան աննշան զաշնակ էր կասեան-Աւիս-Աթարբէգեանի մինչեւ այդ հետապնդած քաղաքականութեան:

ԼԵՆԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

«Ազրբէյջանի, Վրասսանի, Հայասսանի, Դոսսանի եւ Լեռնական Հանրապետութեանց ընկեր կոմունիստներին.—

«Ձերմագին ողջունելով կովկասի խորհրդային Հանրապետութիւնները՝ թոյլ եմ տալիս ինձ յայտնելու այն յոյսը, որ նրանց սերտ միութիւնը կը ստեղծէ հաշտութեան այնպիսի մի օրինակ, որ չի տեսնուած բուրժուազիայի օրով և հնարուսր չէ բուրժուական կարգերում:

«Բայց որքան էլ աղգային հաշտութիւնը կարեւոր լինի կովկասի ազգութեանց, բանուորների և գիւղացիների միջեւ, աւելի կարեւոր է պահպանել ու զարգացնել խորհրդային իշխանութիւնը, որպէս ընկերավարական փոխանցման շրջան: Դժուար է այդ խնդիրը, բայց կատարելապէս իրագործելի: Նրա յաջող լուծման համար ամենից կարեւորը այն է, որ Անդրկովկասեան կոմունիստները հասկանան իրենց կացութեան իւրատեսակութիւնը, իրենց հանրապետութիւնների կարգ ու սարքը, որ տարբեր է Ռ. Ս. Ֆ. ի. հանրապետութեան կացութիւնից և պայմաններից, հասկանան, որ անհրաժեշտ է ոչ թէ ընդօրինակել մեր գործելակերպը, այլ մտածուած կերպով

ձեռնափոխել այն՝ կոնկրետ պայմանների տարբերութեան կիրառելի եղանակով:

«Ռուսաստանում խորհրդային իշխանութիւնը ունեցել է Ռ. Ս. Ֆ. Խ. հանրապետութեան քաղաքական և փոքր չափով էլ զինուորական աջակցութիւնը: Այդ արմատական տարբերութիւն է:

«Երկրորդ. Այժմ Դաշնակիցներից վախճանալու հարց չկայ արշաւանքների տեսակէտից, ոչ էլ վրացական, ազրբէյջանեան, հայկական, Դաղստանի, Լեռնական ըսպիտակ գվարդիականների աջակցութիւնից:

«Երրորդ. — Ռուսաստանը անտեսապէս կտրուած է եղել և մեծ չափով մնում է կտրուած առաջաւոր դրամատիրական երկիրներից: Կովկասը կտրու է աւելի շուտ և աւելի հեշտ «համակիցութիւն» և ապրանքային փոխանակութիւն հաստատել գրամատիրական Արեւմուտքի հետ:

«Ամբողջ տարբերութիւնը այդ չէ՛: Բայց մասնաւորապէս տարբերութիւններն էլ բաւական են՝ հասկանալու համար, որ անհրաժեշտ է այլ գործելակերպ:

«Աւելի մեղմութիւն, զգուշութիւն, զիջողութիւն դէպի մանր բուրժուազիան, մտաւորականութիւնն ու, յատկապէս՝ դիւղացիութիւնը: Տնտեսական մեծ թափով և շուտափոյթ օգտագործել գրամատիրական Արեւմուտքը՝ մենաշնորհների և ապրանքային փոխանակութեան քաղաքականութեամբ: Նաւթը, մանգանէզը, ածուխը, աքիւլտրչելեան հանքերը, պղինձը — ա՛յս է հանքային հագին հարստութիւնների ոչ լրիւ ցուցակը: Լիակատար հնարաւորութիւն կայ լայն չափով զարգացնելու մենաշնորհների և ապրանքային փոխանակութեան քաղաքականութիւնը արտասահմանի հետ:

«Այդ պէտք է անել լայն չափով, հաստատակամօրէն, հնարամտութեամբ՝ ամէն կերպ օգտագործելով այդ՝ բարելաւելու բանուորների և դիւղացիների վիճակը և հրաւիրելու մտաւորականութիւնը տնտեսական շինարարութեան գործին: Օգտագործելով ապրանքային փոխանա-

կութիւնը Իտալիայի, Ամերիկայի և այլ երկիրների հետ՝ բոլոր ուժով զարգացնել հարուստ երկրի արտադրական ուժերը, սպիտակ ածուխը, ուղղումը: Ուղղումը առանձնապէս կարեւոր է, որպէսզի ամէն գնով բարձրացուի հողագործութիւնն ու անասնապահութիւնը:

«Աւելի դանդաղ, աւելի զգուշաւոր, աւելի սիսու-մատիկ փոխանցում դէպի ընկերվարութիւնը, ահա՛ թէ ինչ է հնարաւոր և անհրաժեշտ: Կովկասի հանրապետութիւնների համար, ի զանազանութիւն Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հանրապետութիւնից, ահա՛ թէ ինչ պէտք է հասկանալ և կարողանալ իրագործել՝ տարբերելով մեր գործելակերպից:

«Մենք բացինք առաջին ճեղքը համալսարհային դրամատիրութեան մէջ: Ճեղքը բացուած է: Մենք պաշտպանեցինք մեզ բոլոր Դաշնակիցներից: Նրանց պաշարման աջակցութիւնը, նրանց զինուորական օգնութիւնը վայելող սպիտակների՝ էս-էրների, մենչելիկների դէմ՝ կատաղի, զիրբնական, ծանր ու դժուարին, դաժանօրէն գահավէժ պատերազմում:

«Ձեզ, կովկասի կոմունիստ ընկերներ, հարկաւոր չէ ճեղքեր բանալ. պէտք է գիտենալ մեծ զգուշաւորութեամբ ու սիստեմատիկօրէն սահղծել նորը՝ օգտագործելով 1921 թուականի ձեզ համար նպաստաւոր միջադրային կացութիւնը: 1921-ին և՛ Եւրոպան, և՛ ամբողջ աշխարհը այն չեն՝ ինչ որ էին 1917 և 1918 թուականներին:

«Ո՛չ թէ պէտք է ընդօրինակել մեր գործելակերպը, այլ անկասօրէն խորհրդածել նոր իւրատեսակութեան, պայմանների և արդիւնքների պատճառների մասին. ձեզ մօտ պէտք է իրագործել 1917-1921 թուականների փորձի ոչ թէ տաւը, այլ ոգին. միտքը, դասերը:

«Տնտեսապէս՝ միանգամից պէտք է յինուել գրամատիրական արտասահմանի հետ ապրանքային փոխանակութեան վրայ, ժլտա չլինել. թո՛ղ նա ստանայ տասնակ միլիոնաւոր հանքային ամենաթանկագին արտադրութիւններ:

«Աշխատել միանգամայն բարեխառն գիւղացիների վիճակը և ձեռնարկել երկարակյանացման, ոռոգման խոշոր աշխատանքները: Ոռոգումը ամէնից շատ է հարկաւոր և ամէնից աւելի կը կերպարանափոխէ երկիրը, կը վերածնէ այն, կը թաղէ անցեալը, կ'ամրապնդէ ընկերվարութեան փոխանցումը:

«Ներողութիւն նամակիս անխնամութեան համար, որ պէտք է գրէի հապճեպօրէն՝ ընկեր Մեասնիկեանի հետ ուղարկելու համար: Կրկին անգամ ուղարկում եմ ամենաշնորհ ողջոյններս և բարեմաղթութիւններս կովկասի խորհրդային հանրապետութեանց բանուորներին և գիւղացիներին:

Վ. ԼԵՆԻՆ

Մոսկուա, 14 ապրիլ, 1921

Այս նամակը որքան և արդիւնք էր այն ժամանակուայ Ռուսաստանի ընդհանուր պայմանների, Անդրկովկասին վերաբերող մասում մեծապէս թելադրուած էր Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութեան թողած տըպաւորութիւնից: Այս տեսակէտից կարելի է չընդունել, որ Հայաստանի փետրուարեան շարժման ազդեցութիւնը շատ աւելի լայն էր, քան Հայաստանի սահմանները:

Յամենայն դէպս, ինչ վերաբերւում է Հայաստանին, փետրուարեան ապստամբութիւնը ցնցող ու զգաստացնող տպաւորութիւն թողեց խորհրդային իշխանութեան վրայ:

Թիֆլիսում և ապա, ապրիլ 19-ին Երեւանում արտասանած իր ճառերի մէջ, կոմկուսի Անդրկովկասեան կոմիտէի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձէն ամենախիստ խօսքերով դատապարտեց հայ կոմունիստներին, որոնք պատճառ էին դարձել փետրուարեան ապստամբութեան և քաղաքացիական աւերիչ կռիւնների՝ միաժամանակ զգաստութեան, աչալըջութեան և խոհեմութեան հրուէր կարդալով Հայաստանի բոլշեւիկ իշխանաւորներին: Մի ամիս առաջ, սակայն, նոյն Օրջոնիկիձէն արհամարհանքով յետ

էր մղում Հայաստանի կառավարութեան հաշտարար ոգիով տողորուած հեռագիրները և անպատասխան էր թողնում Յովհաննէս Թումանեանի աղերսագիրն գիժումը:

Այսպէս թէ այնպէս, կասեանի Յեղկոմին յաջորդող կառավարութիւնը, Ա. Մեասնիկեանի գլխաւորութեամբ, ջանաց մեղմ, խոհեմ ու հաշտարար քաղաքականութեան հետեւիլ: Այն եւս պէտք է ասել, որ ամբողջ Ռուսաստանում նոր շրջան էր բացուում — որդեգրուել էր Նեպլը՝ տնտեսական նոր քաղաքականութիւնը, որ վերջ տուեց «գիւնուորական կոմունիզմ»ի վայրենութիւններին: Հայաստանն էլ մի պահ հանգիստ շունչ քաշեց և մի քանի տարիներ անխռով զբաղուեցաւ ներքին ցաւերի դարմանումով՝ իր ճակատագիրը կապելով իրորհրդ. Ռուսաստանի հետ:

Եւ անա տասնեակ տարիներ բոլշեւիկները ընկերային փորձեր են կատարում Հայաստանի գլխին: Խաղաղութեան կարճատեւ շրջաններում հայ ժողովուրդը կրկին ու կրկին փայլեցնում է իր ստեղծագործական հրաշաղործ հանճարը, բայց վրայ են հասնում բռնութեան բիրտ օրերը, և ինչ որ շինուած էր երէկ գերմարդկային ճիգերով՝ ոչնչանում է վայրագօրէն: Վերելքի և անկման շրջանները յաջորդում են իրար, բայց հայ ժողովուրդը, անընկճելի հաւատով ու տոկունութեամբ, ապրելու անսահման տենչով՝ շարունակում է պահել ու շէնցնել իր տունն ու հայրենիքը:

Յաջողեցա՞ն բոլշեւիկները արդարացնել հայ ժողովրդի յոյսերն ու ակնկալութիւնները:

Առնենք, օրինակի համար, հայ ժողովրդի համար ամենէն կենսական խնդիրը — Հայկական Հարցը, որ ասել է՝ Հայաստանի սահմանների հարցը: Հայ բոլշեւիկները խոստանում էին այդ հարցը հիմնովին լուծել իրորհրդ. Ռուսաստանի օղնութեամբ և աւելի նպաստաւոր ձևով, քան Դաշնակցականները: Ի՞նչ արդիւնք ստացուեց, ի վերջոյ, նրանց քաղաքականութիւնից:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունէր սահմանափակ վրաստանի և Ազրբէջանի հետ և հողային պահանջներ թուրքիայից: Ինչպէ՞ս լուծեցին այդ կենսական հարցերը հայ բոլշեւիկները:

Վրաստանի հետ բարեկամութիւն հաստատելու համար նրանք հրաժարուեցին զուտ հայկական և Հայաստանի անբաժան մասը կազմող Ախալքալաքի շրջանից և հայկական Լոռիի մի մասից, և այդպիսով խնդիրը փակուած յայտարարեցին: Ուրիշ խօսքով, ամբողջապէս բաւարարեցին վրացի ազգայնականներին՝ ի վնաս Հայաստանի և հայ ժողովրդի:

Ազրբէջանին աւելի ծայրայեղ գիշուեցին արին: Հակառակ Նարիմանովի ծանօթ յայտարարութեան, որով Խորհրդ. Ազրբէջանը հրաժարուած էր Ղարաբաղից յօգուտ Խորհրդային Հայաստանի, հայ բոլշեւիկները, վերջ ի վերջոյ, համաձայնուեցին, որ Ղարաբաղը իր աւելի քան 150,000-նոց զուտ հայ բնակչութեամբ մնայ Ազրբէջանի սահմաններում և, իբրև վերադիր, թոյլ տուին նաև, որ Ազրբէջանի քոչուրները ամառները օգտուին Չանգեզուրի, Դարալագեռի, Բասար-Կէչարի ու Ղազախի հայկական արօտավայրերից, առանց որևէ փոխարինութեան Հայաստանին:

Այսքանն էլ բաւական չեղաւ. հայ բոլշեւիկները համաձայնուեցին, որ Ազրբէջանին տրուին Նախիջևանն ու Շարուրը, որոնք նոյնիսկ ընդհանուր սահման չունին Ազրբէջանի հետ և գտնուած են Հայաստանի սրտում:

Փոխարէնը հայ բոլշեւիկները ոչինչ չստացան Վրաստանից և Ազրբէջանից յօգուտ Հայաստանի: Այս պայմաններով, ի հարկէ, առաջ էլ դժուար չէր խաղաղութիւն հաստատել: Եթէ Երևանն ու Էջմիածինն էլ յանձնէին, խաղաղութիւնը աւելի կատարեալ ու տեւական կը լինէր:

Շուրջ 10,000 քառ. քիլոմետր հող, այսինքն՝ ներկայ Հայաստանի մէկ երրորդին հաւասար տարածութիւն, և աւելի քան 300,000 զուտ հայկական բնակչութիւն — անա

գինը այն երեւութական խաղաղութեան, որ բոլշեւիկները զոհեցին Հայաստանից: Եւ այս վիճակը, հետագային, նըւերազործուեց նաև Խորհրդ. Միութեան, այսպէս կոչուած, Ստալինեան Սահմանադրութեամբ:

Իայց սա չէ ամենագլխաւորը: Աւելի ծանր և անփառունակ եղաւ բոլշեւիկների դերը հայ-թրքական յարաբեութիւնների խնդրում:

Ինչպէս յիշեցինք, 1921 թ. մարտ 16-ին, Մոսկուայում, ստորագրուեց Քարեկամութեան և եզրայրութեան դաշնագիրը՝ Խորհրդ. Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Այդ դաշնագրով վերջնականապէս հաստատուած էին սահմանները Թուրքիայի և Խորհրդ. Ռուսաստանի, հետեւաբար և կովկասեան հանրապետութիւնների միջև: Ահա այդ դաշնագրի Հայաստանին վերաբերուող մասերը. —

Սահմանը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաստատուած էր հետեւեալ ձևով. — Սահմանագիծը սկսուած էր Սարսի գիւղի մօտից Սեւ ծովի եզրի վրէն, կտրուած էր Խեղիս-Մաս սարը և հետեւում էր Շավշէթ և Քանի Դաղ լեռների ջրաբաշխական գծով: Ապա անցնում էր Արդա-հան և Կարս գաւառների հիւսիսային սահմանագծով և Ախուրեան և Արաքս գետերի աւազանով մինչև Վարի Կալա-Սու գետի բերանը:

Ուրիշ խօսքով, ոչ միայն ամբողջ Կարսի և Արդահանի գաւառները, այլ և ամբողջ Սուրմալուն անպայման կերպով յանձնուած էին Թուրքիային:

Նախիջևանի շրջանը առնուած էր Հայաստանից և իբր «ինքնավար հողամաս» յանձնուած Ազրբէջանին՝ պայմանով, որ վերջինս իրաւունք չունենայ ուրիշ փոխանցելու:

Թուրքիայի և Ռուսաստանի մասին ստորագրուած և երկու կողմերի շահերին անհամապատասխան համարուած բոլոր դաշնագիրները համարուած էին ջնջուած: Այս կէտը ի նկատի ունէր, յոսկապէս, Սեւրի դաշնագիրը, որ որոշում էր Հայաստանի միջազգային իրաւական վիճակը և սահմանները:

Երկու կողմերը պայմանաւորուած էին, որ իրենց երկիրներում պիտի չկազմուէին և պիտի գոյութիւն չունենան խմբակցութիւններ, որոնք իրենց վերագրին միւս կողմի որեւէ երկրամասի կառավարութեան դերը, կամ խմբեր, որոնք նպատակ ունենան կուռելու միւս կողմի դէմ: Այս յօդուածի մէջ դժուար չէ տեսնել թուրքերի ձիգը՝ անհնար դարձնելու հայ յեղափոխականների գործունէութիւնը թուրքիայի դէմ:

Մոսկուայի այս դաշնագիրը, հետագային, հիմք դարձաւ կարսի դաշնագրին՝ Թուրքիայի և Հայաստանի, Ազրբէյջանի ու Վրաստանի միջեւ, որ կրկնութիւնն է Մոսկուայի դաշնագրի պայմաններին:

Ինչպէս յայտնի է, մտրտ 16-ի դաշնագրի կնքման օրերին Հայաստանը ապստամբ վիճակի մէջ էր և երկրի մէկ մասի իշխանութիւնը անցել էր Փրկութեան կոմիտէի ձեռքը, թայց Ս. Կասեանի Յեղկոմը գտնուում էր Դուսալուի շրջանում, զրահապատ զնացքի մէջ, հետեւաբար Հայաստանից դուրս չէր և Մոսկուայի աչքին համարուած էր Հայաստանի օրինական իշխանութիւն:

Հայաստանի Փրկութեան կոմիտէն, ինչպէս ուրիշ պետութիւններին, Մոսկուայի կառավարութեան եւս յայտարարել էր, թէ Յեղկոմը այլեւս Հայաստանի իրաւական իշխանութիւնը չէ և նրա ներկայացուցիչները չեն կարող Հայաստանի անունից խօսել և պայմաններ ստորագրել:

Այժմ արդարացնելու համար իրենց անյաջողութիւնը հայ ժողովրդի և պատմութեան առջեւ, հայ բուլղեիկները փետրուարեան ապստամբութեան են վերագրում Մոսկուայի դաշնագրի անհանդուրժելի պայմանները Հայաստանի համար: Դէպքերին ծանօթ սրեւէ խելահաս մարդ չի կարող համաձայնուել նրանց հետ:

Փետրուարեան ապստամբութիւնը քաղաքացիական կռիւների անբնականոն մի վիճակ էր. երկու հակառակորդ ուժեր բախման մէջ էին, և Յեղկոմը զեռ հեռաց-

ուած չէր Հայաստանի հողից, որ սակ է, թէ օրինական իշխանութիւն էր Մոսկուայի աչքին: Ինչ և լինէր Հայրենիքի Փրկութեան կոմիտէի Մոսկուա քաջած հեռագրի բովանդակութիւնը, Չիչէրինի համար չէր կարող արժէք ներկայացնել: Նրա համար Հայաստանի օրինակ կառավարութիւնը կասեանի Յեղկոմն էր, որի պաշտօնական ներկայացուցիչները՝ Ալ. Բէգլասեան և Ս. Տէր Գաբրիէլեան, Մոսկուայում էին, երբ ստորագրուեցաւ մտրտ 16-ի դաշնագիրը թուրքերի հետ: Եթէ, այնուամենայնիւ, այդ դաշնագրի մէջ դրուեցին հայերի համար ըսպանիչ պայմաններ, նշանակում է, որ Հայաստանը ի յառաջագունէ դատապարտուած էր զոհուելու: Մոսկուայի համար թուրքերը շատ աւելի մեծ արժէք ու կարեւորութիւն ունէին, քան Հայաստանը:

Միւս կողմից՝ այդ փաստը ցոյց է տալիս նաև, թէ հայ բուլղեիկները ինչպիսի՜ արհամարհելի քանակ էին Մոսկուայի համար: Եւ այդ տեսանք արդէն, երբ թուրքերը, բուլղեիկների աչքի առջեւ, վայրագորէն շարունակում էին աւերել ու բնաջնջել Շիրակի հայ գիւղերը, և Հայաստանի Յեղկոմի բոլոր գիծումները ոչ մի գործնական արդիւնքի չէին հասնում Մոսկուայում: Մտրտ 16-ի դաշնագրի ստորագրութիւնից յետոյ էլ, բաւական ժամանակ, թուրքերը չպարպեցին գրաւած շրջանները և վերջ չտուին գաղանութիւններին: Միայն ապրիլ 22-ին ռուսական զօրամասերը, Վէլիկանովի հրամանատարութեան տակ, մտան Ալեքսանդրապոլ՝ համատարած քայքայումի, հազարաւոր դիակների և ընդհանուր թըշուառութեան մէջ: Թուրքերը իրենց բարեկամ դաշնակիցներին փոխանցեցին աւերուած և քաոսի վերածուած մի երկիր:

Եւ այնուհետեւ էլ ոչնչով չբորելուուեց Հայաստանի և թուրքիայի փոխարարութիւնը. մերձեցման և իրական բարեկամութեան ո՛չ մի նշան: Երեւանն ու Էնկիւրին, ըստ էութեան, մնացին նոյնքան հեռու իրարից ու

խորթ, որքան և առաջ, Թերեւս, և աւելի վատ, այն պարզ պատճառով, որ թուրքերը հայերի վրայ նայում էին իբրեւ քաղաքական կոյր գործիքի ուսնների ձեռքին:

Թէ «բարեկամական» և «եղբայրական» թուրքիան իրական ինչ զգացմունքներ էր տածում դէպի Հայաստանն ու հայերը, առանձին մերկութեամբ, երեւան եկաւ կարսի խորհրդածողովի բանակցութիւնների ժամանակ, 1921 թ. սեպտ. - հոկտեմբերին:

Այդ խորհրդածողովը կոչուած էր խաղաղութեան դաշնագիր ստորագրելու թուրքիայի և Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների միջեւ՝ հիմք ունենալով Մոսկուայի մարտ 16-ի դաշնագիրը:

Կարսի խորհրդածողովի և դաշնագրի մասին գրեթէ սչինչ յայտնի չէ արտասահմանում, այդ պատճառով աւելորդ չենք համարում տալ այստեղ մի քանի ծանօթութիւններ՝ քաղելով «Խորհրդ. Հայաստանի 1921 թ. հոկտ. 21 և 23 համարներում տպուած արձանագրութիւնների ամփոփումներից:

Խորհրդածողովը հրաւիրուած էր թուրքերի պահանջով՝ նաեւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների կողմից վաւերացնելու համար Մոսկուայի մարտ 16-ի դաշնագիրը: Թուրքիայի պատուիրակութեան պետն էր Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան, Հայաստանի՝ Ասք. Մուսահանը, Ազրբէյանի՝ Բ. Շախթախտինսկին, Վրաստանի՝ Շ. Էլիավան: Սակայն, այս երեք հանրապետութիւններին փաստօրէն ներկայացնում էր և նրանց անունից խօսում էր Խորհրդ. Ռուսաստանի արաքին գործավարութեան ներկայացուցիչ Գանեցկին:

Խորհրդածողովը տեւեց սեպտ. 26-ից մինչեւ հոկտ. 13 և ունեցաւ 6 պաշտօնական և 9 անպաշտօն նիստեր:

Առաջին նիստում թուրքիայի պատուիրակը պահանջում է, որ դաշնագիրը ստորագրուի կովկասեան երեք հանրապետութիւնների հետ առանձին-առանձին: Անդր-

կովկասեան պատուիրակների անունից Գանեցկին կարուկ կերպով մերժում է և յայտնում, որ Անդրկովկասի պետութիւնները հաւաքաբար պիտի կնքեն մէկ դաշնագիր: Քեազիմ Կարաբէքիրը աւարկոււմ է, թէ ինքը նման լիազօրութիւն չունի և ստիպուած է հեռագրով հրահանգ ըստանալ կառավարութիւնից:

Երրորդ նիստում Քեազիմ Կարաբէքիրը յայտնում է, թէ ինքը սատցել է կառավարութեան պատասխանը, որ պնդում է, թէ դաշնագիրները պէտք է ստորագրուին երեք հանրապետութիւնների հետ առանձին առանձին: Եւ Գանեցկին նորից աւարկում է այդ ձեւին:

Չորրորդ նիստը ամբողջապէս նուիրում է նոյն հարցին: Տեղի են ունենում երկար վիճարանութիւններ: Ի վերջոյ, Քեազիմ Կարաբէքիրը համաձայնում է ստորագրել մէկ դաշնագիր՝ պայմանով, որ Հայաստանին, Ազրբէյանին և Վրաստանին վերաբերուող խնդիրները առանձին-առանձին բաժանուած լինեն դաշնագրի մէջ: Սակայն, Գանեցկին այս ձեւն էլ է մերժում: Նորից տեղի են ունենում վիճարանութիւններ և որոշում է մի անգամ էլ դիմել Մնգսրա, որ կրկին պնդում է իր տեսակէտի վրայ: Ի վերջոյ, Գանեցկին համաձայնում է Քեազիմ Կարաբէքիրի առաջադրած վերջին ձեւին:

Այս վիճարանութիւնն անշուշտ, որոշ իմաստ ունէր. թուրքերը ուզում էին, որ Հայաստան, Վրաստան և Ազրբէյան զիտուին որպէս անկախ պետութիւններ և թուրքիան գործ ունենար ամէն մէկի հետ առանձին-առանձին, իսկ Ռուսաստանը նախորոշել էր արդէն այդ հանրապետութիւնների անկախութեան ջնջումն ու կցումը Ռուսաստանին, ինչ որ և շատ չուշացաւ:

Երկրորդ նիստի սկզբին, Քեազիմ Կարաբէքիրը առաջարկում է առանց փոփոխութեան ընդունել Մոսկուայի մարտ 16-ի դաշնագիրը, հակառակ պարագային ըստ պահանջ է ընդհատել խորհրդածողովի աշխատանքները, մինչեւ որ նոր հրահանգներ ստացուին Անդրայից: Գա-

նեցկին, Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրբեջանի կողմից ընդունում է առաջարկը, միայն խնդրում է սահմանա-
յին երկու փոքրիկ սրբազրութիւններ մտցնել դաշնագրի
մէջ. առաջին՝ Հայաստանի թողնել Անիի աւերակները,
որոնք ճհայերի համար սենին պատմական և գիտական
մեծ արժէք»։ Երկրորդ՝ նոյնպէս Հայաստանին թողնել
կողբը, որ ճիր աղանանքերով ներկայացնում է համակու-
կասեան նշանակութիւն»։

Թուրք պատուիրակութեան նախագահը պատասխա-
նում է, թէ իրենք ո՛չ մի իրաւասութիւն չունին Մոս-
կուայի դաշնագրով գծուած սահմանների մէջ փոփոխու-
թիւններ մտցնելու և թէ այդ մասին հրահանգ պէտք է
ուզին Անդրոյայից։

Հինգերորդ նիստում կարդացւում է դաշնագրի նա-
խօրօք պատրաստուած բնագիրը և կէտ առ կէտ վաւե-
րացւում։

Այս առթիւ Գանեցկին անում է հետեւեալ յայտարա-
րութիւնը Անիի և կողբի մասին։

«Մենք այն յոյսը ունէինք, որ թուրք պատուիրա-
կութիւնը դրական պատասխան պիտի տար Անիի մասին
Հայաստանի արած պահանջին, որ զուրկ էր ամէն տե-
սակ զինուորական, անասական և աշխարհագրական նը-
կատումներից և մեզ համար սենի զուտ գիտական, մշա-
կութային արժէք։ Վերջին պահուն, ինչպէս կողբի, նոյն-
պէս և Անիի մասին թուրք պատուիրակութիւնը մերժո-
ղական պատասխան տուեց՝ առարկելով, թէ Անին Ախուր-
եանի արեւմտեան եզերքին է գտնուում, ուստի հայերին
տրուելով՝ կը խախտուի Մոսկուայի դաշնագրի սկզբուն-
քը։

«Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների պատուի-
րակութիւնները ամենախորունկ ցաւով արձանագրում են
Անիի մասին իրենց արած առաջարկի մերժումը, և Անիի,
որ ներկայացնում է հայերի համար ազգային-պատմական
և գեղարուեստական արժէք։ Աւելացնում ենք նաև, թէ

Անդրկովկասի ժողովուրդները այդ մերժումը պիտի ըն-
դունեն ճշմարիտ ցաւով։

«Կողբի աղանանքերի մասին, որ համակովկասեան
նշանակութիւն ունի, որովհետև տարիներ շարունակ
հայթայթել է Անդրկովկասի ազի պահանջը, մենք նա-
խապէս ներկայացրել էինք աղանանքերը Հայաստանին
թողնելու մի առաջարկ։ Բայց նկատելով թուրք պատ-
ուիրակութեան առարկութիւնները դրա դէմ՝ մեր այս
պահանջը փոխեցինք կողբի աղանանքերը Հայաստանի
կառավարութեան մենաշնորհ տալու առաջարկով։

«Թուրք պատուիրակութիւնը ներկայումս մերժում է
նաև այդ առաջարկը. մենք արձանագրում ենք նաև այս
մերժումը թուրքիայի կողմից՝ համակովկասեան նշանա-
կութիւն ունեցող այս խնդրի մասին և անցնում ենք
միւս յօդուածների քննութեան»։

Թուրք պատուիրակութեան նախագահ Քեազիմ Կարա-
բէքիր փաշան, յայտնապէս նեղուած տոնով, ի պատաս-
խան Գանեցկիի, անում է հետեւեալ յայտարարութիւնը.—

«Անիի մասին մեր մերժումը կայանում է Մոսկուա-
յի դաշնագիրը չխախտելու սկզբունքի մէջ։ Այսուհան-
գերձ, ամէն ապահովութիւն կը տրուի այնտեղ ապրողնե-
րի և գիտական աշխատանքներ կատարողների համար»։

Մերժելով կողբի մասին տրուած առաջարկը՝ Քեազիմ
Կարաբէքիր փաշան յայտարարում է, թէ կողբը առաջ-
ուան պէս պիտի գոհացնէ Անդրկովկասի պահանջները։

Ապա, Նախիջևեանի անկախութեան վերաբերեալ յօդ-
ուածների ընթերցումից յետոյ, Քեազիմ Կարաբէքիր
փաշան մի քանի հարցեր է անում Նախիջևեանի ինքնա-
վարութեան վերաբերող մի շարք խնդիրների՝ պաշտօնա-
կան լեզուի, կրթական, ամուսնական իրաւունքների,
կրօնական ազատութեան, գերիների և այլնի մասին։

Ազրբեջանի ներկայացուցիչ Բ. Շախթախանսկին
պատասխանում է, թէ Մոսկուայի դաշնագրի, արամադ-
րութեան համաձայն, Նախիջևեանը ինքնավարութիւն է
ստանալու Ազրբեջանի սահմաններում։

վերջապէս, վեցերորդ նիստում, հոկտ. 13-ի կէս լարին, տեղի է ունենում դաշնագրի ստորագրութեան արարողութիւնը: Վստորագրութեան պահուն, հաղորդում է «Խորհրդ. Հայաստանի թղթակիցը, Կարսի բերդից արծակուկցին թնդանօթի չորս հարուածներ, և թրքական նուագախումբը նուագեց «Ինտերնացիոնալ» և թուրք ազգային քայլերգը»:

Ահա Կարսի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող մասը. —

Առաջին յօդուածով չեղեալ են յայտարարուած թուրքիային վերաբերող բոլոր դաշնագիրները, որոնք ստորագրուած են թուրքիայի և Ռուսաստանի ու Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների միջեւ, բացի 1921 թ. մարտ 16-ի Մոսկուայի դաշնագրից: Ասել է, թէ չեղեալ են յայտարարուած և Ալեքսանդրապոլի ու Սեւրի դաշնագիրները:

Երկրորդ յօդուածով Ռուսաստան և Անդրկ. հանրապետութիւնները պարտաւարութիւն են ստանձնում չճանաչելու թուրքիային վերաբերուող որեւէ միջազգային համաձայնութիւն, որ ճանաչուած չէ Ազգ. Մեծ Ժողովի թուրքիայի կառավարութեան կողմից: Այս վերջինս էլ, իր հերթին, պարտաւարում է չճանաչել որեւէ դաշինք, որ չի ճանաչում Հայաստանի, Ազրբէջանի և Վրաստանի կառավարութիւնների կողմից:

Չորրորդ յօդուածով գծւում է թուրքիայի և Անդրկովկ. հանրապետութիւնների սահմանը — բառացի կերպով կրկնութիւնը Մոսկուայի մարտ 16 դաշնագրի համապատասխան յօդուածի:

Հինգերորդ յօդուածով Նախիջևանը վեր է ածուած ինքնավար շրջանի Ազրբէջանի հովանաւորութեան տակ:

Ուրիշ խօսքով, Կարսի դաշնագիրը, որ կոչուած էր վերջնականապէս կարգաւորելու թուրքիայի և Հայաստանի փոխարարութիւնները, ոչ միայն ոչ մի խօսք չի անում թրքահայոց հողերի և իրաւունքների մասին, այլ

և, առանց առարկութեան, թուրքերին է թողնում Արդահանի, Օլթիի, Կարսի, Կաղզուանի և Սուրմալուի շրջանները, այսինքն՝ ամբողջ Հայաստանը՝ Ախուրանից և Արաքսից դէպի հարաւ: Բացի այդ, Հայաստանի սրտում գտնուող Շարուր-Նախիջևանը խլում է Հայաստանից և տրւում Ազրբէջանին, փոխանակ Գարաբաղը յանձնելու Հայաստանին:

Ինչպէս տեսնում է բնթերցողը, Կարսի խորհրդամուտում թուրքերը թելադրեցին իրենց կամքը, և յաղթական բոլշեւիկները հլու կամակատարութեամբ ենթարկուեցին: Ինչո՞ւ, ուրեմն, զարմանալ, որ Հայաստանի պարտուած կառավարութիւնը ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Եւ ինչպէս վերը նկատեցինք, եթէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը համեմատելու լինենք Կարսի դաշնագրի հետ, կը տեսնենք, որ բոլշեւիկների ընդունած պայմանները շատ աւելի ծանր էին Հայաստանի համար, քան Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի պայմանները:

Կարսի դաշնագիրը կատարեալ անձնատուութիւն էր բոլշեւիկների համար, և հասկանալի է բոլշեւիկ բորեանի վրդովումը: «Ուրիշ աւելի անտանելի և աւելի աննպաստ դաշնագիր, քան Կարսի դաշնագիրն է, հազիւ թէ կարելի լինի գտնել պատմութեան էջերում», գրում է նա (*):

«Այս ծանր դաշնագիրը, Խորհրդ. Հայաստանի համար, շարունակում է նա, որի նմանը պատմութիւնը չգիտէ, թիւղորուեցաւ «յեղափոխական» թուրքիայի կողմից յեղափոխական պատերազմից յաղթական դուրս եկած հայ աշխատաւոր ժողովրդին, որ յեղափոխական խանդավառութեամբ աջակցեց Դաշնակցական կառավարութեան պարտութեան և բոլշեւիկեան, թուրքիայի յաղթանակին: Հայ աշխատաւոր զանգուածները յոյս ունէին, որ

(*) Հասո՞ր Բ., էջ 163:

«Թուրքիայի եղբայրական աշխատաւոր ժողովուրդը» և նրա կառավարութիւնը խորհրդ. Հայաստանի հետ կը կնքեն եղբայրական ու պատուաւոր հաշտութիւն»:

Ասենք՝ հայ աշխատաւոր զանգուածները՝ այդպիսի յոյս չունէին ու չէին կարող ունենալ. հայ բոլշեւիկներն էին միայն, որ միամտօրէն հաւատում էին, թէ Մոսկուան կ'օգնէ իրենց «պատուաւոր» հաշտութիւն կնքելու թուրքերի հետ:

Մոսկուան չօգնեց ու չէր կարող օգնել, որովհետեւ, ինչպէս ճիշդ բացատրում է Բորիանը, «Թուրքիայի հետ կնքուելիք հաշտութեան հարցում հայ աշխատաւոր զանգուածները և խորհրդային իշխանութիւնը կանգնած էին անյաղթելի մի փաստի առջեւ, ա՛յն, որ արեւելեան հարցը անկիւնաւար եր համաեւրոպային յեղափոխութեան եւ խորհրդային երկիրների միջազգային քաղաքականութեան համար, որոնց կարծիքով Թուրքիան Արեւելքի ազգային-ազատագրական շարժումների կազմակերպիչ կենտրոնն էր և քաղաքական առաջնորդը, ուստի և Թուրքիայի Արեւելքում ունեցած քաղաքական գործունէութիւնից էր «կախուած ամբողջապէս» Արեւելքի իմպերիալիզմի ճակատագիրը: Այսպիսի պայմաններում էր, որ խորհրդ. Հայաստանը հաշտութեան դաշնագիր պէտք է կնքէր Թուրքիայի հետ: Պատմական հանգամանքներով Թուրքիային տրուած եր կասեւեալ ազատութիւն խորհրդային Հայաստանի սահմանների որոշման խնդրում: Թուրք գիւնաւորութիւնը պատրաստել էր հաշտութեան դաշնագրի նախագիծը, որի համաձայն խորհրդ. Հայաստանը կամ պէտք է ստորագրէր դաշնագիրը, կամ պէտք է մերժէր խորհրդային եղբայրական հանրապետութիւնների արեւելեան քաղաքականութիւնը...»

«Խորհրդ. Հայաստանի համար եղբայրական խորհրդային հանրապետութիւնների առաջարկի մերժումը պիտի նշանակէր քաղաքական և տնտեսական խզում վերջիններիս հետ և անխուսափելի կերպով պատերազմ

Թուրքիայի հետ, որ նա չէր կարող վարել: Միեւնոյն ժամանակ, առանց հարեւան խորհրդային հանրապետութիւնների տնտեսական օգնութեան և քաղաքական աջակցութեան Հայաստանը ի վիճակի չէր խորհրդային պետութիւն կառուցանելու:

«Ընտրութիւնը ետեւ. Հայաստանի համար նախորոշուած եր քաղաքական հանգամանքներով: Հայաստանը խորհրդ. Վրաստանի և Ազրբէջանի հետ միասին, Ռուսաստանի մասնակցութեամբ, ստորագրեց հաշտութեան դաշնագիր Թուրքիայի հետ, որով Հայաստանը դարձաւ «փրկագին» խորհուրդների արեւելեան քաղաքականութեան մէջ համաշխարհային յեղափոխութեան շահի համար:

«Սա մի ծանր դաշնագիր էր, որ կնքուեց համաշխարհային բանուորութեան ու խորհրդային երկիրների և համաշխարհային յեղափոխութեան շահի համար: Նրա քաղաքական և տնտեսական աննպաստ հետեւանքները խորհրդ. Հայաստանի համար հասուցին խորհուրդների երկիրները՝ նիւթական նպաստ տալով աւերուած խորհրդ. Հայաստանին» (*):

Կարսի դաշնագրի և, առհասարակ, հայ բոլշեւիկների քաղաքականութեան համար աւելի զարհուրելի և սպաննիչ դատավճիռ կարելի չէ երեւակայել:

Եւ այդ, հայերի համար ամէն տեսակէտից շնորհակար դաշնագիրը, Հայաստանի կենտր. Գործ. կոմիտէի նախագահ Արտ. Կարինեանի համար կարեւոր մի նուաճում էր: «Կարսի դաշնագրութիւնը, յայտարարեց նա, մեր արեւելեան քաղաքականութեան հիմնաքարն է: Նրան իր տեղից խախտել՝ նշանակում է մեր արեւելեան քաղաքականութիւնը փլուզման ենթարկել»:

Մի քար, որ անտանելի ծանրութեամբ մինչեւ այսօր էլ ճնշում է Հայաստանի մարմինը և մէկ միլիոն հայութիւն ցրիւ է տուել չորս հովերին:

(*) Նոյն տեղ, էջ 165:

կարսի դաշնագիրը, սակայն, վերջինը չէր. Լոգանում էլ բուլղերիկները ծախեցին հայերին՝ թե ու թիկունք հանդիսանալով թուրքերին: Չիչէրինի գործան օգնութեամբ էր, որ իսմէթ փաշան Լորտ Գըրզըններին թաղել տուեց հայկական հարցը: Եւ խորհրդատողովից յետոյ, Չիչէրինը, ՏԱՍՍ պաշտօնական գործակալութեան միջոցով, պարծանքով յայտարարեց, թէ՛ «Խորհրդ. Ռուսաստանի ուրուականը սաւառնում էր Լոգանի խորհրդատողովի կանաչ սեղանի վրայ, և հէնց նա էր, որ խանգարեց մեծ պետութիւններին յարձակուելու և ճգմելու փոքրիկ թուրքիան»:

Յարձակուելով և ճգմելով փոքրիկ Հայաստանը, կարող է աւելացնել ընթերցողը:

* * *

Աւելի քան քառորդ դար թուրքերի հետ «եղբայրորէն» գործակցելուց, նրանց անհաշիւ նիւթական ռազմական ու դիւանագիտական օգնութիւն հասցնելուց յետոյ, Մոսկուան, վերջապէս, խելքի եկաւ: Նա համագուեց, որ էնկիւրին միայն ժամանակաւոր շահով էր իրեն բարեկամ եղել. ըստ էութեան, իրենց հիմնական քաղաքականութեամբ, թուրքերը Արեւմուտքի հետ էին: Եւ 1945 մարտ 19-ին, հասաւ թուրք և ռուս ախլի ապօրինի կանակցութեան վերջը: Այս թուականից սկսած մինչեւ այսօր բուլղերիկները և թուրքերը գտնուում են հակառակ ճակատների վրայ:

Թուրք-սովետական բարեկամական յարաբերութիւնների խզումը նորից վառ յոյսերով լեցրեց հայութեան սրտերը: Հայկական Հարցը պիտի լուծուէր խորհրդային իշխանութեան միջոցով, մանաւանդ որ իտորհրդ. Միութիւնը զինակից ու բարեկամ էր Անգլիոյ և Ամերիկայի: Երեք մեծերը միասին ապահովել էին յաղթանակը, միասին էլ համերաշխ պիտի հաստատէին արդար և տեւական

խաղաղութիւն՝ անտարբերով նսեւ ճնշուած ժողովուրդներին:

Տրամաբանօրէն անհիմն չէին այդ յոյսերը. Եթէ Մոսկուան անկեղծօրէն ուզէր լուծել իր իսկ պատճառով անկի մատնուած Հայկական Հարցը, 1945-46-ի պայմաններում, ո՛չ մէկ ոյժ չէր կարող արգելք լինել նրան: Բայց կարմիր բանակը փոխանակ շարժուելու կարինի և Տարօն-Վանի ուղղութեամբ, մտաւ Ատրպատական, իսկ Հայկական Հարցը դարձաւ սոսկ քարոզչութեան և զիւանագիտական խաղերի առարկայ:

Դէպքերը զեւ թարմ են ամէնքի յիշողութեան մէջ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան կողմից Չէօրէքեանի տեսակցութիւնը գեներալիսիմուս Ստալինի հետ և տեսակցութեան հետեւող խորհրդաւոր շշուկներ: Կաթողիկոսի դիմումը երեք մեծերին: Դիմումները Միացեալ Ազգերին, հիմնադիր ժողովին Ման Պրանսիկոյում: Հայաստանի ժողովրդի յուզումնային ժողովներն ու դիմումները ի նպատակ թրքաւայ հողերի կցման ներկայ Հայաստանին: Հայաստանի համայնավար կուսակցութեան առաջին քարտուղար Յարութիւնեանի մեծագույն ճառը, որով իտորհրդ. Հայաստանը պանանջատէր էր կանգնում թրքահայոց ժառանգութեանը: Ապա ներքաղթի շարժումը: Եւ այս ամէնը՝ Մոսկուայի քաջտարանքով: Ինչպէ՞ս չյուսաւ և չուրախանաւ. չէ՞ որ Հայաստանի հողերի և հայութեան ամբողջացումը տեղի պիտի ունենար:

Եւ Հայաստանի ժողովուրդը — Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից և կոմկուսի քարտուղարից ու հանրապետութեան նախագահ Մացակից սկսած մինչեւ կոլխոզների յատին հովիւն ու կով կթողը — ցնծութեան մէջ էր: Թերթերը լեցուն էին յօդուածներով: Ինտերից ճառեր էին խօսում: Ամէն բերան արձակ ու ստանաւորով փառաբանում էր ամենայն իմաստութեանց տղրիւր Արեւ-Առաջնորդը, որ իր հայրական գթաբառութեամբ Հայաստանին պիտի պարգեւէր թրքահայոց հողերը:

Ոգեւորութիւնը մեծ էր, մասնաւանդ, Հայաստանի բանաստեղծների շրջանում (արդէն հայերս նախ բանաստեղծ ենք, վերջը քաղաքացի): Ոմանք սաւառնում էին Արարատի գագաթին, ուրիշների երեւակայութիւնը հասնում էր մինչեւ վանի ծովի փերը, մինչեւ Նեմրութ ու Ծովասար. նոյնիսկ՝ մինչեւ Միջերկրական. «Ճանկամ տեսնել զիմ կիլիկիա», լուում էր Երեւանի ռադիօկայանից...

Արքունական բանաստեղծը երգում էր՝ նստած Արագի ձախ փին:

Երկու աղբիւր են Արագը քափում,
Մեկն աղի արցունք, միւսը՝ ծիծաղ,
Երկու ծառեր կան այդ ու ձախ փում,
Մեկը չոր, միւսը՝ ծաղիկ ու ծառ:

Ղոյն զովն է գարնան, նոյն գարնան արփին,
Եւ հողը նոյնն է երկու փերին.
... Մառը պարզած իր ճիւղերն անբերրի՝
Մեկ օգնութեան է կանչում այն փինց: (Գ. Էմիմ)

Այսպէս էին արամադրութիւնները Հայաստանում — և ողջ հայութեան մէջ — երբ մի օր էլ՝ շջմեցնող լուր. երկու վրացի պատմարաններ, ակնյայտի կերպով, Մոսկուայի ներշնչումով, հրապարակ ելան խորհրդային պաշտօնաթերթում՝ պահանջելով կցել Վրաստանին Թրքահայաստանի մէջ մասը՝ գրեթէ մինչեւ կարին: Ապա՝ վըշինսկիի շնական յայտարարութիւնը ՄԱԿ-ում, թէ այդ հոգերը պատկանում են վրացիներին: Ապա՝ վերջ ներգաղթի: Ապա՝ երկաթէ վրագոյր Հայկական Հարցի շուրջ: Մոսկուան սկսեց հետաքրքրուիլ քրտական հարցով. հայերը այլեւս հետաքրքրութիւն չէին ներկայացնում նրա աչքում. մաւրը կտտարել էր իր պերը, մաւրը կարող էր հեռանալ:

Ո՛չ մի անգամ և ո՛չ մի տեղ խորհրդ. Միութիւնը պայտօնուպէս հրապարակ չեկաւ ի նպաստ Հայ Դատի:

Իայն հրահրեց ու գրգռեց հայերին, ինչպէս վարւում էին, իրենից առաջ, կայսերապաշտ պետութիւնները: Ո՛չ մի փաստով ցոյց չտուեց, թէ իրեն համար գոյութիւն ունի Հայ Դատ անունով մի հարց, կամ որեւէ յանձնառութիւն իր կողմից ի նպաստ Թրքահայաստանի:

Հետագայ դէպքերը հաստատեցին, որ խորհրդային իշխանութեան հետաքրքրողը ո՛չ թէ Թրքահայ դատն էր, այլ արտասահմանի հայ տարագրութիւնը, իբրեւ թնդանօթի միս ասնգլօ-ամերիկեան զաւթիչներին՝ դէմ, իբրեւ գործիք խորհրդային արտաքին քաղաքականութեան ձեռքին: Թէ Հայկական Հարցը և թէ ներգաղթը Մոսկուան օգտագործեց արտասահմանի հայութիւնը պառակտելու և իր նպատակներին ծառայեցնելու համար:

Հայկական Հարցը այլեւս գոյութիւն չունէր բոլշեւիկների համար: Ձէ՞ որ Ստալինը հանդիսաւորապէս յայտարարել էր, թէ Հայկական Հարցը լուծուած-վերջացած է: Պալատական հրգիշները կարող էին զրնգացնել իրենց ստալինապարզեւ քնարի լարերի վրայ, թէ

... Մառը պարզած իր ճիւղերը անբերրի՝

Մեկ օգնութեան է կանչում այն փինց -

Իայց օգնութեան կանչը լսող չկար Հայկական Հարցը լուծուած-վերջացած էր...

* * *

Անհունօրէն ազէտաւոր եզաւ Սովետների և, մասնաւորապէս, հայ բոլշեւիկների քաղաքականութիւնը նաեւ Արտահայաստանի մէկ միլիոննոց հայ տարագրութեան համար:

Անկախութեան տարիներին Հայաստանը դարձել էր մագնիսական մի հզօր ոյժ, որ իրեն էր քաշում աշխարհայրիւ հայութիւնը: Հանրապետական կառավարութիւնը

հրատարակել էր քաղաքացիութեան օրէնք, որով բոլոր հայերը, ուր և լինէին, կարող էին արձանագրուել Հայաստանի քաղաքացի: Հայաստանի դեսպանատներն ու հիւպատոսարանները միջոց չէին գտնում բոլոր գիմողներին անմիջապէս բաւարարութիւն տալու: Տարեբային մի շարժում էր սկսուել հայոց ժողովրդի մէջ ամէն կողմից գիմելու ռեզպի իրենց սիրուն հայրենիքը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը դարձել էր Աւետեաց երկիր հայրենակարօտ բազմութիւնների համար: Ծայր էր տուել համազգային ներգաղթը, Հայկի գաւակների հաւաքը Մասիսի հովանու ներքեւ:

Հայաստանի խորհրդայնացումը խորտակեց բոլորի վառ յոյսերը և վերջ տուեց հայահաւաքման շարժումին: Աւելին. Հայաստանից եւս շատերը, չկարողանալով դիմանալ բարբարոս վարչաձեւին, այլեւայլ հնարքներով, փախան արտասահման: Եւ հայրենիք վերադառնալու յոյսը կտրած՝ հայ տարագրութիւնը հաստատուեց զանազան երկիրներում և իր միաքն ու բազուկը նուիրեց այդ երկիրների շինարարութեան:

Հայաստանի և Արտահայաստանի միջև քաշուեց երկաթէ անթափանց վարագոյրը: Տարագրութիւնը բոլորովին կտրուեց մայր-հայրենիքից, որի կառավարութիւնը այլեւս «Ամենայն Հայոց կառավարութիւն» չէր: Տարագրութեան ամենամտայլ օրերին, Կիլիկիայի, Պոլսի և Իզմիրի ողբերկից յետոյ, երբ քարացած սրտերն անզամ ցնցուեցին, հասան օգնութեան թրքական ետթաղանից ճողոպրած, մերկ և անօթի, մազապուրծ, փախստականներին, Հայաստանի բոլշեւիկները մէկ կողմէ անզամ չուզարկեցին կարեկցած թի մէկ խօսք չտալու անցյալի ամօքիլու համար իրենց ազգակից թշուառների վիշտը:

Ընդհակառակը, Երեւանի ոչ-ամենայն հայոց կառավարութիւնը իրար յետևից պատուիրակներ ու պատուիրակութիւններ էր ուղարկում իրեն համար դրամ հաւաքելու տարագիր հայերից — դրամ, որ գլխաւորապէս

ծախսուում էր բոլշեւիկան քարոզչութեան վրայ՝ նոյն այդ տարագիրների մէջ:

Դեռ մոռացուած չեն Ալ. Մեամանիկեանի և իր ընկերների կոչերը, որով նրանք հրաւիրում էին թրքական կրակից ճողոպրած հայերին ըմբոստանալու հիւրընկալ երկիրների կառավարութեանց դէմ:

Բոլշեւիկներին չէր հետաքրքրում հայ աշխատուորութեան բարեկեցութիւնը. հայը դրամափրօկան երկիրներում, նրանց համար, պէտք է լինէր «կապիտալիզմի դեմ պայքարող պրոլետարիատ» մարտկառն աւանգաւորը համախառն այն լեյբփոխոյսիբան ռազմականացումը (լենին):

Հայ աշխատուոր ժողովրդի արիւն-քրահնքով վաստակած անհաշիւ զուժարներ — հաւաքուած զանազան ՀՕԿ. երի և այլ միջոցով Հայաստանի բարեշինութեան նպատակով, վատնուեցին պառակտելու և այլասերելու համար գաղութահայութիւնը: Կաշառեցին թուլամորթ մտուորակներին, պղծեցին էջմիածինը և արծաթասէր կրօնաւորներին՝ լծելու հաւար նրանց իրենց կուսակցական նպատակներին: Շահագործեցին հայ ունեւոր գասի կուսի մղեցին աշխատուորութիւնը: Պառակտեցին և իրար դէմ միամիտ հայրենասիրութիւնը: Զանացին իրենց հակուր մղեցին աշխատուորութիւնը: Զանացին իրենց հակուր մղեցին առնել կեղեցական հաստատութիւններն ու դպրոցները: Նոյնիսկ ներգաղթի նման բոլոր հայերի համար նուիրական մի գործ, համայնավար քարոզչութեան ու պայքարի գէնք դարձրին՝ չարաշահելով հայրենաբաղձ հայ մարդու սրբազան զգայմունքները:

Եւ ահա արդիւնքը:

Այսօր այլեւս, խորհրդ. Միութեան սահմաններից դուրս, միացեալ, մէկ հայութիւն զոյսութիւն չունի. կայ հայապատէ հայութիւն. կայ սովետապատէ հայութիւն — ատելալու կրքերով միմեանց ատող, իրարու դէմ պայքարող հայութիւն:

Եկեղեցի, մշակոյթ, զպրօց, ազգային հաստատութիւններ, հանրային և նոյն իսկ առանին կեանք խոսով-

ուած են, պառակտուած, քայքայման ու բարոյալքման ճանապարհի վրայ:

Հայրենիքը դարձած է կռուախնձոր — «հայաստանասէրներ» և «հայրենիքի թշնամիներ»: Հայրենասիրութիւնը շուկայի ապրանք է համայնավարների և նրանց անգիտակից ուղեկիցների համար:

Երկաթէ վարագոյրով շրջապատուած Հայաստանը կորցրել է իր բարոյական հմայքն ու ազդեցութիւնը, իր ձգողական զօրութիւնը արտասահմանի հայութեան աչքին: Երեւանից ու Էջմիածնից այլեւս չեն լսուում կենսանորոգ խօսքեր հայ տարագրի ականջներին: Հայաստանը դարձել է խորթ մայր արտասահմանի նոր սերունդների համար, որոնք դատապարտուած են աստիճանական ուժացման ու փոշիացման:

Հայոց պատմութեան ամենասուե օրերին անգամ այսպիսի մռայլ վիճակ գոյութիւն չի ունեցել, որ հայրենիքը լքէր իր գաւակներին, գիտակցօրէն մղէր նրանց դէպի կորուստ: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան հզօր ոգին միայն, նրա հրաշագործ հայրենասիրութիւնը հայութիւնը պահում են կենդանի օտարութեան մէջ:

Բողջեւիկները կարող են պարծենալ իրենց յաղթանակով, բայց հայոց պատմութիւնը ամօթանքի սեւ կնիքով պիտի դրոշմէ նրանց ճակատը բարոյական թէ նիւթական այն աւերի համար, որ նրանք գործեցին հայրենագուրկ և բախտահալած հայ տարագրութեան անարեւ կեանքում: Գալիք սերունդները վասակների և Նիկոլ Թորոսովիչների շարքին պիտի դասեն հայ բողջեւիկներին:

XI

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մենք ջանացինք, որքան հնար է, տալ առարկայական ու մերկ փաստեր: Ա՛յս են եղել բողջեւիկների և թուրքերի համագործակցութեան ընթացքը և հետեւանքները Հայաստանի վերաբերմամբ:

Եզրակացութի՞ւն: Ճշմարտութեան հետամուտ աննախապաշար մարդու համար դժուար չէ եզրակացութիւն հանելը:

Սակայն, կարող են առարկել — և առարկում էլ են — թէ պատմութիւնը վերջացած չէ և դեռ շատ բաներ կարող են տեղի ունենալ: Անշուշտ, կարող են: Բայց ինչ որ արուած է մինչև այսօր՝ պերճախօս է և իրաւունք է տալիս, եղածի վերաբերմամբ, որչ եզրակացութիւններ հանելու:

Յաջողեցի՞ն հայ բողջեւիկները իրենց նպատակների և խոստումների մէջ, կարողացա՞ն իրականացնել հայ ժողովրդի տենչերը և իրենց տուած խոստումները:

Խնդիրը այն չէ, թէ Հայաստանում այսօր այսքան շէնքեր են շինուած, այսքան ճանապարհներ ու դպրոցներ են բացուած, այսքան գրքեր են հրատարակոււմ, այսքան արտավար հող է ցանուած, կամ այսքան գործարաններ ու ելեկտրակայաններ են հաստատուած — հայ ժողովուրդը, եթէ ազատ ձգուէր իր բախտին, բազմապատիկ աւելի կը շինէր ու կը ճոխացնէր իր հայրենիքը: Ոչ էլ համոզեցուցիչ փաստ է, որ այսքան տարիներ համեմատական խաչողութիւն է տիրում սահմանների վրայ. տեսանք արդէն, թէ ինչ գնով է ձեռք բերուած այդ խո-

ղաղութիւնը. տեսանք նոյնպէս, որ Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովող գլխաւոր ոյժը հէնց իրենք՝ բուլղերիկներն էին:

Կարեւորը այն է, թէ հայ բուլղերիկները կարողացա՞ն լուծել հայ ժողովրդի ազգային հիմնական հարցերը: Մինչեւ այժմ յայտնի փաստերից կարելի է վճռական կերպով եզրակացնել, թէ՛ ո՛չ, չկարողացան:

Ի՞նչ կը պատահի վաղը, մարդ չգիտէ: Ի՞նչ է պատահել մինչեւ այժմ — հրապարակի վրայ է ամենքի աչքի առջեւ: Եւ այդ պատահածը անողոք տրամաբանութեամբ ստու՞մ է, որ՝

1) Բուլղերիկեան քաղաքականութիւնը Հայաստանի վերաբերմամբ, սկզբից մինչեւ վերջ, ոչնչով չի տարբերուել «բիշտիչ իմպերիալիտների» քաղաքականութիւնից: Նա հետապնդել է եսական ու շահախնդիր նպատակներ և Հայկական Հարցը ծառայեցրել է իր շահերին: Հայաստանը և հայ ժողովուրդը, որպէս այդպիսին, նրան չեն հետաքրքրել, ինչպէս նրանից առաջ, չեն հետաքրքրել դրամատիրական պետութիւններին:

2) Խորհրդայնացման հէնց առաջին օրերից սկսած՝ բարեկամական կապ է հաստատուել բուլղերիկների և Թուրքերի միջեւ: Բուլղերիկները օգնել ու գործակցել են ոչ միայն «յեղափոխական» քեմալականներին, այլ և «ջարդար» իթթիհատականների պարագլուխներին՝ նիւթապէս փաշայերիով նրանց դուռերը Հայաստանի դէմ:

3) Իրենց իշխանութեան առաջին օրերին ներկայանալով իբրեւ Հայկական Դատի ջատագով և նոյնիսկ Հայաստանի անկախութեան խոստում տալով հրապարակով՝ իրենց գործնական քաղաքականութեամբ բուլղերիկները արգելք հանդիսացան Հայկական Հարցի նպաստաւոր լուծման և, ի վերջոյ, Թուրքիայի հետ կնքած դաշնագրերով ո՛չ միայն ամբողջ Թրքահայաստանը ձգեցին Թուրքերին, այլ և Ռուսահայաստանի մէկ կրորդը գիջեցին՝ մնացած մասից էլ զուտ հայկական մի քանի կարեւոր գաւառներ յանձնելով Ազրբէջանին և վրաստանին:

4) Ամէն անգամ, երբ առիթ է եղել միջազգային դիւանագիտութեան մէջ Հայկական Հարցը արծարծելու, բուլղերիկները միշտ պաշտպանել են Թուրքիայի շահերը ի վնաս հայերի և Հայաստանը զոհել են իրենց համաշխարհային յեղափոխութեան նպատակներին:

5) Թուրքերը ամենամարպիկ կերպով օգտագործել են բուլղերիկների այս վերաբերումը և խորհրդային իշխանութեան օգնութեամբ հարուածել են հայերին ու վնասել Հայաստանին:

6) Հայ բուլղերիկները, սկզբից մինչեւ վերջ, կուրբօրէն համակերպուել ու հետեւել են Մոսկուայի քաղաքակաշուքեան ու Մոսկուայի հրահանգներին և, կամայ թէ ապակամայ, գործիք են ծառայել ռուս բուլղերիկների ձեռքին ի վնաս Հայաստանի: Չհամակերպուողները քնաջնջուել են:

7) Լեցուած ատելութեամբ դէպի Դաշնակցութիւնը և ամէն գնով ջանալով տիրանալ Հայաստանի իշխանութեան՝ հայ բուլղերիկները երկիրը մղեցին դէպի քաղաքացիական կռիւներ և այդպիսով պատճառ դարձան Հայաստանի տկարացման թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին ճակատներում:

8) Ի գին ամէն ներքի և աններքի միջոցների տէր դառնալով երկրի իշխանութեան՝ հայ բուլղերիկները չկարողացան և մինչեւ այժմ էլ չեն կարողանում լուծել և ո՛չ մէկ հիմնական հարց, որ դրուած է հայ ժողովրդի առաջ և որ յանձն էին առել լուծելու, նախ քան իշխանութեան հասնելը:

9) Հայաստանի խորհրդայնացումով՝ մահացու հարուած ստացաւ Հայկական Հարցը, իբրեւ միջազգային քաղաքականութեան խնդիր, և ոտքի տակ դրուեցան միջազգային յանձնառութիւններն ու դաշնագրերը Հայաստանի մասին:

10) Եւ այս բոլորի հետեւանքով, Հայաստանը գրկուեցաւ իր հողերի մեծ մասից, երկու միլիոն հայութիւն, անհայրենիք և աստանդական, դատապարտուեցաւ բարո-

յական ուժացման և նիւթական փոշիացման մատնուած կրօստեան՝ իրեն և Հայաստանի համար:

* * *

Այո՛, մինչև այժմ յայտնի փաստերից կարելի է վճռական կերպով եզրակացնել, թէ հայ բոլշեւիկները չըկարողայան լուծել Հայաստանին ու հայ ժողովրդին վերաբերուող կենսական հարցերը: Պատմութեան առջև նըրանք յանցաւոր են: Ապագայ սերունդները չեն ների նրանց, որ Հայաստանի պատմութեան բախտորոշ օրերին, երբ իրադարձուում էին հայութեան զարաւոր իղձերը, նրանք դաւաճանեցին ազգային իդէալներին և միացան օտար ուժերին՝ դաւազրարար՝ խորտակելու համար երկարատեւ պայքարի և անհաշիւ զոհերի գնով ձեռք բերուած ազատութիւնը:

Գո՞հ են հայ բոլշեւիկները իրենց գործից: Հանգի՞ստ է նրանց խիղճը: Չեմ կարծում:

Եթէ լինէին գոհ և խղճով հանգիստ, ապա, ուրեմն, ինչո՞վ բացատրել այն փաստը, որ նրանք այնքա՛ն զոհեր տուին Ստալինեան արիւնուոչա Մոզոքին, որին ուխտել էին հաւատարմօրէն ծառայել:

Հայաստանն ու հայ ժողովրդին այրելուց յետոյ համաշխարհային յեղափոխութեան հրդեհում, հայ բոլշեւիկները իրենք էլ այրուեցին նոյն այդ հրդեհից:

Ո՞ւր են այժմ Հայաստանի գէժ դաւող, ուսական կարմիր բանակին ապաւինած, օտար սուրիւնների օգնութեամբ Հայաստանի իշխանութեան տիրացած հայ բոլշեւիկները: Ի՞նչ եղաւ նրանց ճակատագիրը: Յիշենք միայն մի քանի անուններ մեծերից.

Հայաստանի մի տասնեակ տարիների բռնառէր Միսիսի Խանգեան — գնդակահարուած:

Գողափարական հին բոլշեւիկ, Հայաստանի վարչապետ Ս. Ա. Ակ Տեր Գաբրիելեան — սպանուած բանտում:

Սարգիս Սրապիոնեան-Լուկաշին, *ամենից տաղանդաւորը և գողափարականը հայ բոլշեւիկների մէջ*, Հայաստանի վարչապետ — սպանուած բանտում:

Աղեֆսանդր Բեգլասեան՝ Հայաստանի Յեղկոմի արտաքին գործավարը և Սորհրդ. Միութեան դեսպան — անհետացած:

Արամայիս Երզնկեան՝ Երեւանի քաղաքագլուխ և նախարար — գնդակահարուած:

Աբրահամ Գուլոյեան՝ Հայաստանի վարչապետ — գնդակահարուած:

Հայաստանի կարմիր բանակի պետ՝ Յ. Աղոյեան — գնդակահարուած:

Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Դանուէ Ծահվերսեան — գնդակահարուած:

Հայաստանի ներկայացուցիչ Պոլսում՝ գրագէտ Պօղոս Մակիկեցեան — գնդակահարուած:

«Սորհրդային Հայաստան» պաշտօնաթերթի խմբագիր՝ Նիկա Չուբար — գնդակահարուած:

Նշանաւոր «Մենք ամենայն հայոց կառավարութիւն չենք» խօսքի հեղինակ, նախարար Սաայեան — գնդակահարուած:

ՀՕԿ-ի նախագահ՝ Գրիգոր Վարդանեան — գնդակահարուած:

Հայաստանի ներկայացուցիչ Փարիզում՝ Սիմ. Փիրումեան — գնդակահարուած:

Այիս Նուրիջանեան՝ Հայաստանի Յեղկոմի չար ոգին — գնդակահարուած:

Հայաստանի կենտգործկոմի նախագահ Ա. Անանեան — անհետ կորած:

Յայտնի բոլշեւիկ Հայկ Ազատեան — անհետ կորած:

Լուսաւորութեան գործավար Ա. Նիկալարեան — ըսպանուած:

Հայկոմկուսի քարտուղար Հ. Կոստանեան — հաշուեյարդարի ենթարկուած:

Հին բուլղարիկ Աս Բաղդասարեան — գնդակահարուած :
Լենինի գինեկից, զազափարական հին բուլղարիկ Ար-
տալիւ Մելիքեան — աքսորուած Հայաստանից, անյայտ :

Անհետացած Ս Մարտիկեան, Բ. Ներսիսեան, Գ. Հա-
նեսաղլեան: Չնկայի պետեր Մելիք Յովսէփեան, Ամասունի,
Մուղղուսի և բազում ուրիշներ :

Սրանք միայն քաղաքական գործիչներ են՝ մէկ վտը-
րիկ մասը հարիւրաւոր պատժուածներէից: Իսկ ինչքան է
թիւր մտաւորական, գրական գէմքերի, որոնք սպանուել
են կամ անհետ կորել — Նիկոլ Զարեկ, Ակսել Բակունց,
Գուրգեն Մահարի, Վահան Թորոզեց, Ալազան, Վաղարշակ
Նորենց, Մ. Գաբրիէլեան, Զապել Սալյեան, Սուրյաբեան,
Զանաւ, Սիմոն Յակոբեան, պատմաբան Բոբեան, ճարտա-
րապետներ Մ. Մազմանեան, Գ. Քոզար, քննադատներ
Գ. Վանանդեցի, Թերզիպսեան, Ն Գաբաղեան, Ը. Վա-
հանեան և շատ ուրիշներ :

Հապա՞ քաղմահազար այն համայնավարները, որոնց
անունները գիտէ միայն Աստուած — և մէկ էլ Բերիան —
անյայտութեան մէջ կորած Սիբիրի սառնամանիքներում,
աքսորուած զանազան «թեքուսներ» յանցանքով :

Չափազանց ծանր եղաւ հայ բուլղարիկների հատուցու-
մը իրենց մոսկովեան տէրերին մատուցած ծառայու-
թեանց փոխարէն... :

Ի՞նչ է պատճառը այս ամենի :

Պատճառը այն է. որ հայ բուլղարիկներն էլ, ի վեր-
ջոյ, հայ են: Ապրելով Հայաստանում, տեսնելով և իրենց
կաշիի վրայ զգալով բոլոր այն անիրաւութիւնները և
վատութիւնները, որ Մոսկուան գործում էր Հայաստանի
նկատմամբ՝ հայ բուլղարիկի մէջ էլ զարթնում է ազգային
խիղճը և մղում նրան ընդդիմութեան կենտրոնի անիրաւ-
իշխանութեան դէմ: Հետեւանքը — անխնայ պատիժ «ազ-
գայնական» կամ «գաղնակ» ամբաստանութեամբ: Մոսկ-
ուան շատ լաւ գիտի, որ Հայաստանի հողից միայն «գաղ-
նակ» կարող է բուսնել և, ինչպէս գիցաբանական կուտ-

նոսը լափում էր իր զաւակներին, անխնայ ու հետեւողա-
կան կերպով բնաջնջում է գաղնակամիտ համայնավարնե-
րին :

Բայց միայն Մոսկուայի հատուցումով հարցը չի
փակուել: Կայ և պատմութեան հատուցումը: Ու նաեւ հայ
ժողովրդի հատուցումը: Եւ յուսանք՝ տասնհակ տարինե-
րով, բուլղարիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև ճըզ-
մըւած, անհուն անիրաւութեանց ու տառապանքների
մատնուած բազմաչարչար Հայաստանի ու հայ ժողովրդի
հատուցումը կը լինի արդար և անողոք :

Այս՛, արդա՛ր և անողոք :

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այս գիրքը մամուլի տակ էր, երբ, 1953 թ. յունիս 10-ին, ֆրանսական տեղեկատու գործակալութիւնը՝ ԱՖՓ հրապարակեց հետեւեալ հեռագիրը Էնկիւրիից.

«Տեղեկացում է, որ Խորհրդ. Միութիւնը, փափաքելով մեղմացում առաջ բերել ներկայ լարուած վիճակի մէջ, մի շարք տուժարկներ է արել Թուրքիային և պատարաստակամութիւն յայտնել հրաժարուելու համաշխարհային երկրորդ պատերազմի վախճանից ասդին իր ներկայացրած բոլոր պահանջներից:

«Մի ոչ-պաշտօնական աղբիւրի համաձայն՝ Խորհրդ. Միութեան Էնկիւրիի դեսպանը, Ալեքսանդր Լաւրիչչեւ, Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարարին յանձնել է մի յուշագիր, որով Խորհրդ. Միութիւնը հրաժարուած է Կարսի, Արտահանի և Արդուինի առնչութեամբ 1945-ին ներկայացրած իր բոլոր պահանջներից:

«Խորհրդ. Միութիւնը հրաժարուած է նաեւ նեղուցների վերաբերմամբ դրած պահանջներից և փափաք է յայտնում Քապադոյին լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակել Թուրքիայի հետ»:

Այս հաղորդագրութիւնը պաշտօնապէս ոչ հերքուեց Մոսկուայից, ոչ էլ հաստատուեց պաշտօնապէս, բայց հետագայ լուրերը և ղէպքերը հաստատեցին, որ ֆրանսական գործակալութեան տեղեկատուութիւնը անհիմն չէր: Թիրաւի, մայիս 30-ին, Մոլոտովը ներկայացրել էր Թուրք կառավարութեան նման բովանդակութեամբ մի յուշագիր:

Ի՞նչ է նշանակում Մոսկուայի քողաքական այս նոր շրջադարձը: Եւ ի՞նչ առնչութիւն ունի Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ:

Նախ՝ վերյիշենք յաջորդական ղէպքերին մի անգամ էլ:

Համայնավար կուսակցութիւնը Ռուսաստանի իշխանութիւնը գրաւելով՝ ի լաւ տշխարհի հանդիսաւոր խոստումներ տուեց հայ ժողովրդին, նոյն իսկ Հայաստանի անկախութեան մասին հաւաստիքներ և պաշտօնական որոշումներ հրատարակեց: Վերջը, սակայն, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով, ո՛չ միայն ամբողջ Թրքահայաստանը, այլ Ռուսահայաստանի մէկ մասն էլ զիջեց թուրքերին:

1920-ին, խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը, խոստացաւ օջակցել Թրքահայաստանից էլ հողեր միացնել Հայաստանին և յաջորդ տարի, 1921 թ. մարտ 16-ին, Մոսկուայի դաշնագրով, Սաբաթաբուլուն և Շարուրն ու Նախիջևանն էլ, ուրիմն, Բրեստ-Լիտովսկում տուածից աւելին յանձնեց թուրքերին:

1920-ի վերջերը, Հայաստանի խորհրդայնացումով, Մոսկուան յոյսեր ներշնչեց հայերին, թէ Հայաստանի սահմանները պիտի ընդարձակուին, իսկ Մոսկուայի արբանեակ խորհրդ. Ազրբէջանը հանդիսաւորապէս յայտարարեց, թէ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը այսուհետեւ մաս պիտի կազմեն «եղբայրական» Հայաստանի: Բայց դեռ մէկ տարի չանցած, 1921 թ. հոկտ. 13-ին, կարսի դաշնագրով, առանց մէկ թիղ հող աւելացնելու վերահաստատուեցին Մոսկուայի դաշնագրի սահմանները: Ղարաբաղն էլ, Շարուր-Նախիջևանի հետ միասին, մնաց Ազրբէջանի տիրապետութեան տակ:

Եւ, ի վերջոյ, Ստալինեան Մահմանադրութեամբ, առանց վերաքննութեան յոյսի, հաստատուեց սահմանը Հայաստանի և Ազրբէջանի ու Վրաստանի միջև, որով Ղարաբաղ, Գիւլիստան, Շարուր, Նախիջևան, Գողթն, Լոռիի մէկ մասը, Ախալ ալաք ընդմիշտ խլուեցին Հայաստանից, ի հաշիւ հարեւանների: Շուրջ 10,000 քառ. քիլոմետր Հայաստանի անբաժան մասը կազմող հայկական հող աւելի քան 300 000 հայերով, բուլղարիկների կամքով, կտրուեցին Հայաստանի մարմնից և անցան ազերիներին և վրացիներին:

Լոգանն էլ վերջը եղաւ տապանաքար բուլղարիկների ձեռքով թաղուած Հայկական Հարցի վրայ:

Հայերը կարող էին հրճուել. Հայկական Հարցը, վերջապէս, լուծուած էր Ստալինի վկայութեամբ:

Քառորդ դար տեւեց թուրքերի և բուլղարիկների մեղրալուսինը: Եւ քառորդ դար այլեւս խօսք չեղաւ թըրքահայոց հողերի մասին: Մոսկուայի համար հայերը այլեւս հետաքրքրութիւն չէին ներկայացնում: Իսկ Երեւանում նստած չէր «Ամենայն Հայոց կառավարութիւն»:

Միայն արտասահմանում, «հայաստանասէրների» շըրջաններում, դեռ պլպլում էր երեւակայական «տեսիլքի» ազոտ ճրագը, և բերնէ-բերան, փսփսուքով խորհրդաւոր լուրեր էին տարածուում, իբր թէ Մոսկուայից կամ էջմիածնից բխած, որոնց համաձայն, իբր թէ, յարմար վայրկեանին, նորից պիտի արժարժուի Հայկական Հարցը: Եւ «յարմար» վայրկեանը հասաւ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վախճանին, աշխարհագրական բոլոր դիրքերում յաղթական խորհրդային իշխանութիւնը, յանկարծ, նորից յիշեց հայերի մասին: 1945 թ. մարտ 19-ին, Մոլոտովը չեզեւալ յայտարարեց 1925 թ. դեկտ. 17 Ռուս-թրքական բարեկամութեան դաշինքը, որ շարունակութիւնն էր 1921 թ. մարտ 16 Մոսկուայի դաշնագրի:

Ամենքի յիշողութեան մէջ դեռ թարմ են 1945-1946 թուականների դէպքերը: Մոսկուայի ակնյայտնի ներշնչումով ու քաջալերութեամբ ամբողջ հայութիւնը ոտքի ելաւ. է՛լ Հայ Գատի յանձնախումբեր զանազան երկրներում ու դիմումներ Միացեալ Ազգերի ժողովին, է՛լ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեսակցութիւն Գինեբրալիսի մուսի հետ ու հանդիսաւոր դիմում Երեք Մեծերին. է՛լ յուզումնալից ժողովներ Հայաստանում և արտասահմանում, է՛լ ներգաղթ: Մոսկուան հրահրում ու յուսադրում էր, բայց գործնական ո՛չ մի քայլի չէր դիմում: Ի վերջոյ կարմիր բանակը, փոխանակ դէպի կարին շարժուե-

լու, մտաւ Թաւրիզ: Ինչո՞ւ Թաւրիզ և ոչ Կարին: Որովհետեւ հայկական հողերի պահանջը ինքնանպատակ չէր բուլղարիկների համար, այլ միայն միջոց ուրիշ նպատակների հասնելու: Ինչպէս և յաջորդող ներգաղթի շարժումը — այսօր այլեւս անվիճելիօրէն պարզ է — հայերի բարեփին ծառայելու կոչումը չէր, այլ լոկ զէնք էր Մոսկուայի ձեռքին հայութեան հետ կապ չունեցող քաղաքական ծրագիրների հետապնդման համար:

Խորհրդային իշխանութեան յարձակողական քաղաքականութիւնը երկրագնդի բոլոր մասերում անխուսափելի կերպով առաջ բերեց ձեզքուածք պատերազմի տարիներին կազմուած «Մէկ Աշխարհի» մէջ: Մարգկութիւնը բաժանուեց երկու հակամարտ մասերի, և ազատ աշխարհը անցաւ ինքնապաշտպանութեան բռնատիրական համայնավարութեան դէմ: Պատերազմի մղձաւանջը նորից թառեց մարդկութեան կրծքին:

Մոսկուայի միջազգային քաղաքականութիւնը Ստալինի առաջնորդութեամբ — ձեւով խաղաղասէր, բովանդակութեամբ ազգատենչ — Խորհրդ. Միութիւնը հասցրեց փակուղիի՝ հանդիպելով Ամերիկայի հիւլէական ահարկու ուժին: Գեներալիսիմուսի դիւանագիտական ազամախաղերը այլեւս անզօր էին խաբելու պատրանքներից զգաստացած և հեւ ի հեւ իր ազգական զօրութիւնը կազմակերպող ազատ աշխարհին:

Պատերազմ կամ խաղաղութիւն — Այդհենհառերին նախագահական աթոռի վրայ նստեցնելով՝ Ամերիկան հարցը դրեց գործնական գետնի վրայ, երբ Ստալինը իմաստութիւնը ունեցաւ անհետանալու ասպարէզից՝ նոր ազգախաղերի հնարաւորութիւն բանալով ժառանգների առջև: Մալինկովի «խաղաղութեան յարձակողականը» այլ բան չէ, բայց եթէ առժամեայ նահանջ, մի նոր Լոքարնօ, պատերազմից խուսափելու և ժամանակ շահելու նպատակով:

Պիտի յաջողի՞ այս նոր ազգավարութիւնը մեր հարցի կապակցութեամբ այս պահուս էական չէ: Էականը

նահանջն է: Մոսկուան ճարպիկ ազգավարողով մի կողմից ձգտում է պառակտել արեւմտեան ժողովրդապետութիւնների միացեալ ճակատը, միւս կողմից ուղղւած է ապահովել իր հարաւային սահմանները՝ վերականգնելով նախկին բարեկամական յարաբերութիւնները Թուրքիայի հետ: Մայիս 30-ի յուշագիրը արդիւնք է այդ քաղաքականութեան, որով նորից զոհուած է Հայկական Հարցը:

Հայկական Հարցը ինքնանպատակ չէր 1945-ին, երբ Մոսկուան ջնջում էր «բարեկամութեան դաշինքը» Թուրքիայի հետ՝ հայկական հողերի պահանջ դնելով, ինքնանպատակ չէ և այժմ, երբ ուղղւած է վերականգնել նախկին բարեկամութիւնը Թուրքերի հետ՝ հրաժարուելով 1945-ի պահանջներից:

Հայկական Հարցը ինքնանպատակ չէր ցարերի ժամանակ, ինքնանպատակ չէ և այսօր՝ խորհրդային իշխանութեան օրով:

Եթէ հայութեան մէջ դեռ կան բարեմիտ մոլորուածներ, որոնք անկեղծօրէն հաւատում են, թէ խորհրդային իշխանութիւնը իրօք մտահագուած է Հայաստանի և հայ ժողովրդի ճակատագրով, մայիս 30-ի յուշագրից յետոյ պէտք է հասկանան, որ բուլղարիկների համար հայն ու Հայաստանը, որպէս ինքնուրոյն արժէքներ, դոյութիւն չունին:

Հայ ժողովուրդ, Հայաստան, Հայկական Հարց համայնավարների համար էլ, ինչպէս բոլոր աշխարհակալների, սոսկ միջոց են իրենց քաղաքական ձգտումների և հաշիւների մէջ: Այս տեսակէտից — վկայ 35 տարիների պատմութիւնը — ըստ էութեան տարբերութիւն չկայ զբրամատիրական աշխարհակալութեան և համայնավարական աշխարհակալութեան միջեւ: Տարբերութիւնը ձեւի մէջ է՝ ոչ ի նպատակ համայնավարութեան:

Եւ, հետեւաբար, անկարելի չէ, որ վաղը, երբ պայմանները փոխուին, դիւանագիտական խաղով, Մոսկուան նորից հրապարակ գայ «Կարսի, Արաահանի և Արզուլինի» պահանջով՝ յանուն հայերի կամ վրացիների, բայց յու-

սալ. Թէ հայերն են կամ վրացիները նրա անկեղծ մտահոգութեան առարկան, առնուազն միամտութիւն կը լինի: Մոսկուայի բուն նպատակը համաշխարհային համայնավարութիւնն է ոչ թէ ճնշուած ժողովուրդների ազատութիւնը:

Աշխարհակալութիւնը — միեւնոյն է՝ սպիտակ թէ կարմիր — ունի իր ուրոյն փիլիսոփայութիւնը, ի՛ր տրամաբանութիւնը, ի՛ր եսական նպատակներն ու գործելակերպը, որոնց մէջ ամենավերջին տեղն են գրաւում ազատագուրկ ժողովուրդների շահերը: Այդ շահերը հաշուի կ'առնուին միայն այն դէպքում, երբ ժողովուրդներն իրենք որոշ կշիռ կը ներկայացնեն զօրաւորների քաղաքական նմարի վրայ:

Դեռ անցեալ դարու եօթանասնական թուականների վերջերը, Բերլինի վեհաժողովից յետոյ, մի մեծ հայ, հրիմահան Հայրիկը, յուսախաբ դրամատիրական պետութիւնների խաղերից, կոչ ուղղեց հայութեան.

— Հայ ժողովուրդ, եթէ կ'ուզես հեքիսա ուսել (այսինքն՝ ազատութիւն ձեռք բերել) գիճուէ երկաթի օճախով:

Կէս դար վերջը, բանաստեղծի տաղանդով օժտուած մի ուրիշ մեծ հայ՝ Եղիշէ Չարենց, յուսախաբ համայնավար պետութեան խաղերից, մի այլ կոչ ուղղեց հայութեան.

— Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մեջ է:

Մի մեծ հայու — մեծ տաղանդով և մոլորութիւններով — Աւ. Իսահակեան, երբ դեռ ծուկի չէր իջել ռժոժովուրդների հորձառջև, յորդորեց հայ ժողովուրդին.

Մօւրն կամ զնդան պիտի լինիս,

ձեմարտութիւն չկայ ուրիշ:

Նման եզրակացութեան պէտք է գայ և այս գրքի ընթերցողը.

— Հայ ժողովուրդ, սոս Ե՛ն Ե՛ւ անաճե՛ք քեզ քուած բոլոր խոստումները, եթէ ինք անգոր Ե՛ս, չունիս ազգային իրեալ Ե՛ւ իրեալիդ հասցելու վճռական կամք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Երկու խօսք	5
Հայաստանի ինքնորոշումից մինչև Բրես-Լիսովսկի	9
Քուրդ-բուլեիկեան բարեկամութիւնը	20
Մերկացումներ Էնկիւրիի անկախութեան դասաբանում	29
Հայ բուլեիկները	44
Մայիսեան խռովութիւնները	60
Հայ Եւ Ազրբէջանցի բուլեիկների դաւերը Հայաստանի դէմ	96
Հայ-Քրեական պատերազմը Եւ բուլեիկները	105
Հայաստանը Յեղկոմի իշխանութեան ներքոյ	139
Հայ բուլեիկների յաղթանակի արդիւնքը	166
Վերջաբան	191
Յեւ գրութեան	199

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Անկախ և Միացեալ Հայաստան. Երևան, 1920
2. Նոյնը. Պոսքըն, 1920
3. Բանակցութիւններ Ազգ. Պատերազմի ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության միջև, Պոսքըն, 1920
4. Խարխափումներ, Պոսքըն, 1923
5. Հայաստանի Հանրապետութիւն. Փարիզ, 1928
6. Դիւան Հ. Յ. Դաւենակցութեան, Ա. հատոր, Պոսքըն, 1934
7. » » Բ. հատոր, Պոսքըն, 1938
8. Հայաստանը բոլշեւիկեան Մուրեի և քրական Սալի միջեւ, Պոսքըն, 1941
9. *Armenia and the Armenian Question*, Boston, 1943
10. *Armenia y La Cuestion Armenio*. Buenos Aires, 1944
11. Վեմ, Երկամսեայ հանդէս, Ա. ԻԴ, 24 թիւ, Փարիզ, 1933-38
12. Հայրենիք Տարեգիրք, վեց հատոր, Պոսքըն, 1943-48

Պատուէր 209

Օրինակ 1500

Պրակ 13

Աւարտում 27 Օգոստոս, 1953

Յայտան «Համագրային Հնկերութեան
Խազմատն Դատարան»